

KDU 001.32(496.51)(05)

AKADEMIA E SHKENCAVE DHE E ARTEVE E KOSOVËS
ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM KOSOVIENSIS

SEKSIONI I SHKENCAVE SHOQËRORE

STUDIME SHOQËRORE

5

2018

PRISHTINË

KDU 001.32(496.51)(05)

AKADEMIA E SHKENCAVE DHE E ARTEVE E KOSOVËS
ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM KOSOVIENSIS

SEKSIONI I SHKENCAVE SHOQËRORE

STUDIME SHOQËRORE

5

2018

PRISHTINË
2019

KDU 001.32(496.51)(05)

KOSOVA ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM KOSOVIENSIS
SECTION OF SOCIAL SCIENCES

SOCIAL STUDIES

5

2018

Editorial board

Muhamedin Kullashi - Editor-in-chief
Frashër Demaj - Secretary
Oliver Schmitt, Member
Justina Shiroka Pula, Member
Gjyljeta Mushkolaj, Member

PRISHTINA
2019

KDU 001.32(496.51)(05)

AKADEMIA E SHKENCAVE DHE E ARTEVE E KOSOVËS
ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM KOSOVIENSIS

SEKSIONI I SHKENCAVE SHOQËRORE

STUDIME SHOQËRORE

5

2018

Këshilli redaktues

Muhamedin Kullashi - Kryeredaktor

Frashër Demaj - Sekretar

Oliver Schmitt, Anëtar

Justina Shiroka Pula, Anëtare

Gjyljeta Mushkolaj, Anëtare

PRISHTINË
2019

Copyright © ASHAK

Adresa / Address:

Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës
Redaksia e revistës *Studime Shoqërore*
Rr. Agim Ramadani, nr. 305
10 000 Prishtinë
Republika e Kosovës
Tel. + 381 38 249 303
Fax. + 381 38 244 636
E-mail: ashak@ashak.org

PËRMBAJTJA

Hivzi Islami, Arsim Ejupi

“KORRIGJIMI” I KUFIRIT KOSOVË-SERBI DHE “BASHKIMI” I
LUGINËS SË PRESHEVËS ME KOSOVËN..... 7

Luisa Migliorati

THE ROMAN THEATRE IN ITALY 45

Justina Shiroka Pula, Xhemile Abdyli

NDIKIMI I MODELIT SITUATIV TË VENDIMMARRJES
(VROOM-YETTON) NË PERFORMANCËN ORGANIZATIVE..... 77

Alain Brossat

FOUCAULT ET DELEUZE SUR LES LETTRES 95

Muhamedin Kullashi

KRITIKA E ETIKËS SË KANTIT NGA NIETZSCHE..... 127

Véronique Nahoum-Grappe

LA CULTURE CONTEMPORAINE DU VIOL. MISE EN SCENE,
SIGNE DE DOMINATION, ARME EN TEMPS DE GUERRE 165

Lino Veljak

PRAXIS DHE KRITIKA E RACIONALITETIT INSTRUMENTAL 191

Edi Shukriu, Arianit Buqinca

CINABARI DHE PIKTURIMI SHKËMBOR PARAHISTORIK I
VLASHNJËS (KOSOVË)..... 207

RECENSIONE

Henri Lavagne

CORPUS OF THE MOSAICS OF ALBANIA, VOLUME I,
BUTRINT INTRA MUROS,
paru en 2018 dans les collections du Centre Ausonius à Bordeaux 231

Sabri Laçi

LEKSIKON - VENDBANIMET E KOSOVËS
(Tabloja fizike-hapësinore, demografike dhe funksionale),
Vëllimi I, QENDRAT URBANE 235

Hivzi Islami, Prishtinë

Arsim Ejupi, Prishtinë

“KORRIGJIMI” I KUFIRIT KOSOVË-SERBI DHE “BASHKIMI” I LUGINËS SË PRESHEVËS ME KOSOVËN

(Një elaborim analitik-shkencor)

Abstrakt

Kufijtë ndërkombëtarë janë një materie shumë komplekse historiko-geografike, gjeopolitike, gjeostrategjike, ushtarake, ekonomike etj., por edhe emocionale. Në rastin e shumë popujve në botë, dhuna ushtarake dhe brutaliteti i kanë vënë kufijtë, duke i injoruar rrethanat etnike, natyrore-geografike, historike, ekonomike, familjare etj. Në Ballkanin e pastabilizuar politikisht, të përshkruar një kohë të gjatë me tensione dhe konflikte ndëretnike edhe për shkak të kufijve të padrejtë, eksperiencat më të hidhura i kanë shqiptarët si populli më i ndarë. Por korrigjimi i padrejtësive historike është një proces tejet i ndërlikuar, i cili nuk mund të zgjidhet pa dhunë, spastrime etnike dhe luftëra të përgjakshme. Kjo u pa në rastin e agresivitetit hegjemonist serb mbi territoret dhe popujt joserbë gjatë viteve të 90-ta të shekullit të kaluar.

Kohët e fundit po zhvillohet një diskurs, kryesisht jotransparent, për ndarjen e Kosovës dhe copëtimin e Luginës së Preshevës, i kamufluar me sloganin “korrigjim” i kufijve midis Kosovës dhe Serbisë, i inicuar nga Vuçiqi, Rama dhe Thaçi dhe i mbështetur nga disa qarqe ndërkombëtare proserbe. Ndarja e Kosovës dhe “përkufizimi territorial midis shqiptarëve dhe serbëve” është ide dhe plan i vjetër serb, ideolog i së cilës është Dobrica Qosiqi që nga fundi i viteve të 60-ta të shekullit XX. Insistimi i Beogradit zyrtar në këtë plan ka për qëllim kapërcimin e Prishtinës zyrtare dhe rrjedhimisht zhbërjen e Kosovës si shtet i pavarur dhe sovran në madhësinë territoriale prej 10.905 km², i pranuar nga më se 115 shtete. Serbia së

pari duhet ta njoh pavarësinë e Kosovës dhe kufijtë ekzistues t'i njoh si kufij shtetërorë dhe pastaj mund të bëhet demarkimi i vijës kufitare.

Nga bisedimet e Vjenës 2005-2007 derivuan të gjitha proceset e mëvonshme në Kosovë, por pala kosovare nuk kërkoi as reciprocitet të të drejtave të shqiptarëve të Luginës me të drejtat e serbëve të Kosovës, që janë më të mëdhatë në botë si pakicë e lëre më “bashkimin” e Luginës me Kosovën. “Bashkimi” parcial i Luginës me Kosovën, të paktën pa 2/3 e territorit dhe pa hekurudhën dhe autostradën (Korridori 10) do të thotë se Lugina nuk do të ekzistojë më si entitet i veçantë territorial-etnik dhe politik. Të gjitha dimensionet dhe parametrat gjeohapësinorë, gjeopolitikë dhe etnodemografikë, me sasinë dhe cilësinë e territoreve, tregojnë se në të gjitha versionet e “korrigjimit” të kufijve dhe “shkëmbimit” të territoreve dhe popullatave, humbësit më të mëdhenj dalin Kosova dhe Lugina, ndërsa fitues del Serbia.

Me qasjen ndaj kufijve që e ka zgjedhur Presidenti ynë, me disa individë shqiptarë, me Serbinë dhe Tiranën zyrtare dhe qarqet proserbe në Evropë dhe në botë, Kosova nga një problem ndërkombëtar do të shndërrohet në një problem puro serb (me implikim dhe të Rusisë!) dhe dialogu me Serbinë do të bëhet më me prioritet sesa vetë shtetndërtimi i Kosovës. Serbisë po i ngutet të bëhet marrëveshja në këto suaza për arsye të aderimit në BE, ndërsa burokracia e BE-së, në krye me Mogherinin, gjithë dialogun e ka shndërruar në “korrigjim” të kufijve dhe “shkëmbim” të territoreve dhe popullatave. “Bashkimet” që i aranzhon dhe i dikton Serbia janë fatale për Kosovën, Luginën dhe gjithë shqiptarët, sikundër që është fatal “bashkimi” i Kosovës me Shqipërinë sipas modelit (“Konfederatës”) të Edi Ramës dhe Hashim Thaçit!

Fjalët çelës: Korrigjimi i kufirit, ndarja, shkëmbimi, demarkimi, “bashkimi” i Luginës, plani i Ahtisarit, Veriu i Kosovës, Lugina e Preshevës, hekurudha, korridori 10, referendumi, Kushtetuta e Republikës së Kosovës, sovraniteti shtetëror, tërësia territoriale.

Ndarjet dhe copëtimet e trungut gjeoetnik të shqiptarëve, me imponimet dhe dhunën e realizimit të tyre, si dhe konsekuencat negative, shumëdimensionale e afatgjata, si në rrafshin kombëtar e politik, ashtu edhe në aspektin ekonomik, social dhe familjar, nuk janë problem i ri. Përkundrazi, kanë një histori të gjatë nga periudha osmane e deri në ditët tona, por në versione dhe dimensione të ndryshme, territoriale dhe politike. Edhe këto dy dekadat e fundit fatkeqësisht ishin në qarkullim disa versione të rikomponimit të brendshëm teritorial-politik të Kosovës, çfarë janë enklavizimi, kantonizimi, përkufizimi në dy entitete sipas modelit të Qipros, ridefinimi teritorial, decentralizimi dhe formimi i komunave të reja (serbe), rishikimi, rirregullimi, korrigjimi i territorit etj.

Mirëpo për krejt këto kohët e fundit në Kosovë, në Luginën e Preshevës dhe gjithandej nga ka shqiptarë, si dhe në disa qarqe rajonale e ndërkombëtare u zhvillua një diskurs i gjerë rreth kufijve dhe ndarjes së Kosovës dhe copëtimit të Luginës së Preshevës në emër të “korrigjimit” të kufijve dhe rrjedhimisht “bashkimit” të Luginës me Kosovën. Diskursi më i neveritshëm dhe më i tensionuar për ndryshimin e kufijve midis Kosovës e Serbisë dhe “përkufizimit midis shqiptarëve dhe serbëve” si ide dhe plan i vjetër serb, me pasoja shumë të dëmshme për pavarësinë, sovranitetin shtetëror dhe integritetin teritorial të Kosovës deri në zhbërjen e tyre e përshkoi veçanërisht gjysmën e dytë të vitit 2018. Ndarja territoriale-etnike e Kosovës dhe “përkufizimi midis shqiptarëve dhe serbëve” deri te “Konfederata” e Kosovës me Shqipërinë sot do të shënonte mosekzistimin e saj si shtet i pavarur dhe sovran, sikundër që copëtimi i Luginës do ta fshinte atë si entitet teritorial-politik. Ky është qëllimi themelor i Serbisë që nga fundi i viteve të 60-ta të shekullit të kaluar.

Nga elaborimi i të gjitha dimensioneve gjeohapësinore, gjeopolitike dhe etnodemografike, sasinë dhe cilësinë e resurseve, rezulton përfundimi se me ndarjen e Kosovës dhe copëtimin e Luginës, me kusht që të merrej edhe hekurudha dhe autostrada (Korridori 10), humbëse janë Kosova dhe Lugina, ndërkaq fitues del

vetëm Serbia, madje me vetë idenë dhe nismën e “korrigjimit” të kufirit fituesi i dytë, natyrisht, është mikja e Serbisë, Rusia. Prandaj është trishtuese të preken kufijtë ekzistues. Sipas sondazheve të bëra në Kosovë këto kohët e fundit, së paku 90% e qytetarëve të saj, shqiptarë, serbë e të tjerë, e kundërshtojnë “korrigjimin” e kufirit, ndërsa kundër është gjithë spektri politik i Kosovës.

I

Ky artikull është përfunduar në fund të vitit 2018. Çdo shfrytëzues i tekstit dhe veçanërisht i hartave duhet t’i referohet burimit.

1. Presidenti i Republikës së Kosovës, me disa individë shqiptarë dhe disa qarqe pushtetore serbe dhe ndërkombëtare proserbe, duke shkelur Kushtetutën e Republikës së Kosovës dhe interesin shtetëror-kombëtar, është vënë në krye të këtij diskursi dhe kësaj aventure, me pasoja të dëmshme dhe tepër të rrezikshme për ardhmërinë e Kosovës dhe të shqiptarëve, por edhe gjithë Ballkanit, duke i hapur rrugë “ballkanizimit” të mëtejme të tij (efekti domino në BeH, Maqedoni, Sanxhak, Vojvodinë, Kroaci, Mal të Zi, pakica bullgare në JL të Serbisë etj.). E çuditshme: Të vetëshpallurit “bërës” të shtetit të Kosovës po bëhen gradualisht “zhbërës” të tij!

2. Ideja për ndarjen e Kosovës është e vjetër dhe buron nga Serbia. Autor i saj është “babai” i kombit serb, Dobrica Qosiqi, inspirues i të gjitha tragjediave njerëzore dhe materiale në ish-Jugosllavi. I pakënaqur me mënjanimin e A. Rankoviqit nga pushteti në Plenumin IV të Brioneve më 1 korrik 1966, në një Plenum të KQ të LKS-së në maj të vitit 1968, në referatin e tij volli vrer të paparë shovinist dhe racist kundër Kosovës dhe shqiptarëve, duke theksuar se ekspansioni biologjik i shqiptarëve paraqet rrezikun më të madh për të ardhmen e Serbisë dhe Jugosllavisë. Si kryetar i Jugosllavisë së Tretë (Serbia dhe Mali i Zi), në janar 1993 projektin e ndarjes në proporcion

60:40% në favor të Serbisë e paraqiti në selinë e OKB-së në Gjenevë, por u hodh poshtë nga bashkëkryetarët e Konferencës së Gjenevës, Sajrus Vens (Cyrus Vance) dhe Robert Oven (Robert Owen) nga frika e ndarjes së BeH dhe Maqedonisë. Në vitin 2004 edhe më vendosmërisht doli me tezën se “Serbia nuk ka forcë biologjike që ta ruajë territorin e saj”, prandaj duhet të ndahet dhe ndarja e përkufizimi i tillë paraqesin “kompromisin midis të drejtës historike dhe të drejtës etnike dhe zgjidhjen racionale të antagonizmave shekullore ndëretnike”. Pjesa që do ta merrnin shqiptarët mund të bashkohet me Shqipërinë dhe dy popujt dhe dy shtetet mund të jetojnë njëri pranë tjetrit dhe për këtë qëllim autoritetet e Beogradit duhet të bisedojnë drejtpërdrejt me Tiranën zyrtare, duke e anashkaluar Prishtinën.¹ Planin për ndarjen e Kosovës e kishte edhe kryeministri i vrarë (2003) Z. Gjingjij, i cili derisa ishte gjallë thoshte publikisht se çështjen e Kosovës e zgjidhim jo me Rugovën, por me Hashim Thaçin!

3. Këtë plan, siç tregoi më në fund edhe shefja e diplomacisë evropiane Federica Mogherini, e ka edhe presidenti aktual i Serbisë A. Vuçiq. Me rrëfimin për ideologun e ndarjes së Kosovës (që është Vuçiqi), ua hoqi maskën Qosjes, Thaçit, Hazirit dhe Dacit - nuk janë autorë!² Mogherini theksoi se Vuçiq e hodhi idenë e “vënies së kufirit

¹ D. Ćosić, *Kosovo*, “Novosti”, Beograd, 2004, ff. 77-78 (Libri në 257 faqe përmban shënimet dhe tekstet nga ditarët e autorit për Kosovën dhe është përgatitur nga vajza e tij, Ana Ćosić-Vukić). “Në Kosovë dhe Metohi, rreth manastireve të mëdha serbe dhe enklavave etnike duhet formuar shtete të vogla të pavarura sikurse San Marino, Andora, Vatikani, Lihtenshtajni dhe bashkësi të ngjashme shtetërore-juridike e sovraane në Evropë, çfarë është Alandi në Finlandë. Territorët serbe në veri të Kosovës duhet t’i bashkohen Serbisë, të cilat i përkisnin që nga çlirimi nga Turqia deri në vitin 1878, ndërsa territorët jugore të Kosovës dhe një pjesë e Metohisë, ku jeton shumica shqiptare, t’i bashkohen Shqipërisë ose shtetit të pavarur shqiptar, në qoftë se këtë e dëshirojnë shqiptarët e Kosovës” (D. Ćosić, *Po aty*).

² Midis Qosjes, Thaçit, Hazirit dhe Dacit nisi lufta për të parin e idesë së “korrigjimit”, “korrigjimit të lehtë”, “shkëmbimit”, “lëkundjes”, “demarkimit”, “përkufizimit”, “rirregullimit” të kufijve etj. Secili prej tyre udhëhiqet nga një interes puro personal. I pari, Qosja, për t’u vetëdëshmuar se vërtet është i Pari, i Madhi, më i Madhi dhe “Babai” i kombit sipas modelit të Qosiqit; ky shkon edhe përtej Qosiqit dhe kërkon “zhvendosjen humane të popullsisë”, spastrimin etnik, si anën më të errët në historinë e njerëzimit.. I dyti, Thaçi, për ta ruajtur

midis serbëve dhe shqiptarëve”, që është identike me atë të Qosiqit. Mogerini nuk e përjashtoi mundësinë e ndryshimit të kufijve midis Kosovës dhe Serbisë, duke u fshehur pas faktit se “ndryshimi i kufirit nuk duhet të bazohet në vija etnike” (Bruksel, 10.12.2018). U pa ajo që tashmë dihej se Mogherini është pjesë e lojërave politike rreth ndërrimit të kufijve midis dy vendeve, bashkë me Vuçiqin, Ramën dhe Thaçin në pritje të Marrëveshjes përfundimtare dhe rrjedhimisht të marrjes së çmimit “Nobel”! Fatkeqësisht, duke qenë haptas në anën e Serbisë dhe kundër vendit më proevroamerikan në botë, siç është Kosova, gjithë dialogun nën maskën e “normalizimit” të raporteve Kosovë-Serbi e shëndërroi në shkëmbim të territoreve dhe në ndarjen e Kosovës! Prandaj nuk mund të kishte sukses dialogu Kosovë-Serbi. Në anën tjetër, si mund të zgjidhet konflikti shekullor midis Kosovës dhe Serbisë kur në pushtet janë sot trashëgimtarët e drejtpërdrejtë të regjimit fashistoid të Millosheviqit: A. Vuçiqi atëherë ministër i Informatave (si një Gebels i vogël!) dhe I. Daçiqi, me dekada zëdhënës i Partisë Socialiste të Millosheviqit (një Gebels tjetër i politikës serbe!).

4. Në frymën e zgjidhjes së çështjes “shqiptaro-serbe”, siç e thoshte Qosiqi, “kapërcimin” e Prishtinës fare lehtë e hetojmë edhe sot, si nga Serbia zyrtare, ashtu edhe nga Tirana zyrtare. Prononcimi i Ramës, bashkë me Vuçiqin në Nish në tetor 2016 për ndërtimin e rrugës Nish–Merdare–Kukës–Durrës, pa çarë kokën se ajo kalon nëpër Kosovë, deklaratë skandaloze e Ramës në 10-vjetorin e pavarësisë së Kosovës “se Shqipëria dhe Kosova mund ta kenë një President dhe një politikë të jashtme”, apo skandali tjetër populist, që arriti kulminacionin me deklaratën e Ramës në Pejë (në mbledhjen e

pushtetin personal dhe për t’i shpëtuar drejtësisë ndërkombëtare. I treti, Haziri, për t’i marrë votat e shqiptarëve të Luginës, që kanë mbetur në komunën e Gjilanit nga konflikti i armatosur i vitit 2000 brenda garës ndërpartiake dhe brendapartiake dhe ndonjë pazari tjetër. Dhe i katërti, Daci, për ta vazhduar mandatin joligjor dhe jostatutar për të ushtruar funksionin e kryetarit të Akademisë së Shkencave dhe të Arteve të Kosovës, që i skadon për disa muaj. Prandaj ky i fundit ka sa kohë që po i zvarritej majës së oligarkisë pushtetore (veçanërisht Presidentit Thaçi), përfshirë edhe kryetaren e Gjykatës Kushtetuese Arta Ramaj - Hajrizi dhe ish-nënkryetarin e kësaj Gjykate, Ivan Čukalović (!).

dy Qeverive më 26.11.2018), “se do të bashkohemi deri në vitin 2025” (!) – tregon qartë se qëndrimi zyrtar i Shqipërisë për Kosovën është ndarja dhe rrjedhimisht zhbërja e saj. Ky kapadahi, madje, nuk ngurron t’i quajë “lopë” e “gomarë” më se 90% të qytetarëve shqiptarë të Kosovës, që e kundërshtojnë “korrigjimin” e kufirit të Thaçit. Me të gjitha këto dhe gafet e tjera që i bën kur vjen në Kosovë, njeriu i papërgjegjshëm dhe arrogant i Shqipërisë shpërfill rëndë sovranitetin e Kosovës dhe shfaq megalomaninë paternaliste!³

5. Nga kjo shihet qartë se as Shqipëria e sotme zyrtare nuk tregon ndonjë zell për afirmimin e Kosovës shtet të pavarur dhe sovran, sikurse as Shqipëria e djeshme dhe e pardjeshme! Përkundrazi! Ndarjen e Kosovës e kundërshtojnë të gjitha instancat relevante ndërkombëtare dhe shtetet më të fuqishme në Europë dhe në botë, sikundër që nuk pranojnë që Kosova të kthehet në gjendjen e para vitit 1999 ose të bashkohet me ndonjë shtet tjetër. Ishte shumë i qartë dhe qëndrimi i Grupit të Kontaktit se “nuk do të ketë ndryshime të territorit të tanishëm të Kosovës, pra as ndarje të Kosovës dhe as bashkim të Kosovës me ndonjë shtet tjetër apo me ndonjë pjesë të ndonjë shteti tjetër. Integriteti territorial dhe stabiliteti i brendshëm i

³ Duke dashur të bëjë “histori patriotike” dhe zhurmëmadhe në llogari të vet, narcisoidi Rama keqpërdori rëndë mikpritjen në Prishtinë, në Prizren, në Pejë e gjetiu në Kosovë. Edhe sa ishte në opozitë, edhe tash në krye të Qeverisë së Shqipërisë, ka pasur në vazhdimësi qëndrime destruktive ndaj Kosovës. Për “rrugën e kombit”, p. sh., thoshte “rrugë që nuk të çon asgjëkundi” dhe i nxiste gazetarët dhe analistët në Shqipëri të shkruanin kundër saj, ndërsa nga shtatori 2018 u vuri taksën qytetarëve të Kosovës (lexo: shqiptarëve!) prej 10 eurove për të kaluar nëpër këtë “rrugë që nuk të çon asgjëkundi”! Mbledhja e dy Qeverive në Pejë i përngjante më tepër një karnavali dhe trumbetimi mediatik, sikundër edhe katër takimet e mëparshme, sesa ndonjë takimi me agjendë operative me interes ekonomik, social, shtetëror dhe kombëtar; asnjë marrëveshje nuk u realizua! Përveç në mbledhjen e Prizrenit 11 janar 2014, kur iu ndanë Luginës nga 50.000 euro për maternitetin e Preshevës, por të cilat, për shkak të pengesave politike-administrative mjetet e Kosovës as që arritën në Luginë, në të gjitha takimet e tjera as që u përmend Lugina e Preshevës, as në këtë të fundit në Pejë!

fqinjëve regional do të respektohet plotësisht”. Edhe Kushtetuta jonë këtë e ndalon.⁴

6. Tezën e Qosiqit e ka mbështetur vetëm një shqiptar, “babai” i kombit - Rexhep Qosja, i cili shkon edhe më larg dhe në një sërë prononcimesh në gazeta, televizione dhe portale në Kosovë dhe në Shqipëri pas luftës flet për “lëkundjen e kufirit mes Kosovës dhe Serbisë dhe zhvendosjen humane të popullsisë”,⁵ të fokusuar pikërisht te shqiptarët e Veriut të Kosovës dhe shqiptarët e serbët e Luginës, duke kërkuar të bëhet shkëmbimi i Luginës me Veriun e Kosovës, pa pasur njohuri elementare për kontekstin gjeohapësinor dhe gjeoetnik të dy territoreve. Ndërsa ngrihet pikëpyetja: pse ky njeri kurrë nuk e kërkoj Plavën dhe Gucinë dhe në asnjë rast nuk foli për pozitën e rëndë të shqiptarëve në Mal të Zi?! “Zhvendosja humane e popullsisë” ndodhi përmes spastrimit etnik si veprim më i shëmtuar në luftërat në ish-Jugosllavi në fund të viteve të 90-ta të shek. XX; në vitet 1998-1999 regjimi i Millosheviqit dëboi rreth një milion shqiptarë të Kosovës dhe miliona njerëz të tjerë në ish-Jugosllavi në vitet e 90-ta. Në kuadër të krimeve kundër njerëzimit, shpërngulja e qëllimshme, e planifikuar dhe e dhunshme e popullsisë në sistemet juridike të shumë vendeve, përfshirë edhe ato që vetë ushtrojnë gjenocid, dhe nga vetë OKB-ja, konsiderohet krim gjenocidal.⁶ Vetëm njerëzit pa ndjenja njerëzore, megalomanët paranojakë dhe popullistët fisnorë sot e mbështesin “zhvendosjen humane të popullsisë”!

⁴ “Republika e Kosovës është shtet i pavarur, sovran, demokratik, unik, dhe i pandashëm” (neni 1, alinea 1) dhe “nuk ka pretendime territoriale ndaj asnjë shteti ose pjese të ndonjë shteti dhe nuk do të kërkojë të bashkohet me asnjë shtet ose pjesë të ndonjë shteti” (neni 1, alinea 3).

⁵ R. Qosja, Intervistë në “Epoka e re”, 30-31 dhjetor 2005 dhe 1-2 janar 2006, si dhe në “Zëri”, TV 21 (emisioni „Sy me sy“), “Shekulli”, KTV-ja (emisioni „Rubikon“), „Klan Kosova“ etj.

⁶ Gazmend Zajmi, *Gjenocidi dhe aktet gjenocidale të pushtetit serb ndaj shqiptarëve nga kriza lindore e këndeje*, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, Prishtinë, 1995, f. 15 (Fjala e hyrjes e G. Zajmit).

II

7. Aktualizimi i ndarjes së Kosovës sërish vjen nga Beogradi, bashkë me Tiranën zyrtare në dukje në heshtje, por në fakt aktive,⁷ dhe disa qarqe të huaja proserbe. “Çerek-Prishtina” zyrtare është e fundit që u kyç në këtë projekt katastrofik për shtetin tonë në ndërtim dhe Luginën e Preshevës, të manipuluar nga profiterët andej e këndej kufirit. Pala serbe, duke qenë koshiente për pamundësinë që në aspekt afatgjatë t’i mbajë marrëdhëniet mes shqiptarëve dhe serbëve në nivelin e “konfliktit të ngrirë” dhe synimit për aderim sa më të shpejtë në BE, kohët e fundit përmes rrugëve mediatike, por edhe prononcimeve kryesisht nga nivelet e ulëta, por edhe të larta të udhëheqjes politike, gjithnjë e më shumë po e plason idenë e shkëmbimit të territoreve. Për të përfituar sa më tepër nga dialogu deri tash joproduktiv me Kosovën, por edhe për të zvogëluar efektet e mundshme negative në opinionin e brendshëm politik, intelektual dhe fetar heziton haptas ta quajë atë “shkëmbim të territoreve”, sepse Kosovën nuk e pranon shtet të pavarur dhe si tërësi e konsideron pjesë të Serbisë, prandaj po i përdor formulimet “korrigjim” apo “rirregullim” i territorit. Për fatkeqësinë tonë, në këtë “grackë” ka rënë i pari i shtetit tonë, duke e ndjellë një të keqe të madhe, në frymën e thënies popullore “Qeni i keq ta sjellë ujkun në torishtë”!

8. Plani i Ahtisarit i ka njohur kufijtë e Kosovës në gjendjen para 31 dhjetorit 1988. Aty shprehimisht thuhet: “Territori i Kosovës do të definohet nga vija kufitare e Krahinës Socialiste Autonome të Kosovës brenda Republikës Socialiste Federative të Jugosllavisë ashtu siç kanë

⁷ “Ndonëse nisma për ndarje doli së fundi në sipërfaqe, ajo është zier së paku dy vite. Nën rogoz. Në të vërtetë Beogradi gjatë gjithë kohës ka kërkuar partner në Tiranë dhe në fund e ka gjetur atë: ky është kryeministri shqiptar Edi Rama.. Ato bisedime (për ndarje) filluan para dy vitesh kur Rama ishte në Nish, por atëbotë e zbuluan Vashingtoni dhe Londra” (Sonja Biserko, kryetare e Komitetit të Helsinkit për Serbi dhe gardania më e zëshme e interesave të Kosovës, në revistën beogradase “Vreme”, dt. 4 tetor 2018; sipas Enver Robellit në Dialogplus, 16.10.2018).

qenë këto vija kufitare më 31 dhjetor 1988, përveç ndryshimit të vijës kufitare nga marrëveshja e demarkacionit në mes të Republikës Federative të Jugosllavisë dhe ish-Republikës Jugosllave të Maqedonisë më 23 shkurt 2001” (2 shtator 2007). Në afatin e paraparë, në procesin e “demarkimit” Maqedonia i mori nga Kosova 1.91 km².⁸ Dokumenti i tij dhe shumë dokumente të tjera, çfarë janë Kushtetuta e KSA të Kosovës e vitit 1974, Deklarata e Pavarësisë e 17 shkurtit 2008 dhe Kushtetuta e Republikës e vitit 2008, Komisioni i Robert Badinterit i vitit 1991, vendimi i Gjyqit Ndërkombëtar të Hagës i vitit 2010⁹ dhe harta e KFOR-it i definojnë qartë kufijtë e Kosovës, të kornizuar në 10.905 km². Deri sot 115 vende e kanë njohur shtetin e ri të Kosovës me këta kufij dhe në këtë madhësi territoriale. Edhe Ushtria e Kosovës, një aset shumë i rëndësishëm i shtetësisë së Kosovës, më 14. 12. 2018 u shpall në këtë madhësi territoriale. Dokumenti i Ahtisarit, i përfshirë komplet në Kushtetutën e Republikës së Kosovës, serbëve të Kosovës u dha aq shumë privilegje sa nuk i gëzon asnjë pakicë tjetër në botë. Plani i Ahtisarit është kompromisi maksimal që ka bërë Kosova; përtej nuk mund të shkohet. Që nga paslufta serbët e veriut të Kosovës nuk paguajnë as ujë, as rrymë, as tatim në pronë; me vite të tëra qytetarët

⁸ “Në anën maqedonase të kufirit kanë mbetur 31 prona private që u përkasin banorëve të Kosovës. Kufiri është 173 kilometra dhe përgjatë zonës kufitare shtrihen shtatë komuna dhe 38 vendbanime për sa i përket territorit të Kosovës. Çështjet e këtyre zonave që në fillim, janë trajtuar në frymën e bashkëpunimit ndërkufitar mes dy vendeve” (Raporti i Komisionit profesional-teknik i Kosovës, 30. 11. 2009).

⁹ Gjykata Ndërkombëtare e Drejtësisë me seli në Hagë në kërkesën e Serbisë se a është shkelur e drejta ndërkombëtare me rastin e shpalljes së Kosovës shtet i pavarur dhe sovran më 17 shkurt 2008, më 22 korrik 2010 shpalli vendimin e prerë se “Akti i miratimit të Deklaratës së Pavarësisë së Kosovës më 17 shkurt 2008 nuk e ka shkelur as të drejtën e përgjithshme ndërkombëtare, as Rezolutën 1244 të Këshillit të Sigurimit dhe as Kornizën Kushtetuese të Kosovës. Prandaj miratimi i kësaj deklarate nuk ka bërë shkeljen e asnjë rregulle të aplikueshme të së drejtës ndërkombëtare” (Shih në: Official citation: Accordance with International Law of the Unilateral Declaration of Independence in Respect of Kosovo, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 2010, p. 403 - Mode officiel de citation: Conformité au droit international de la déclaration unilatérale d’indépendance relative au Kosovo, avis consultatif, C.I.J. Recueil 2010, p. 403).

shqiptarë të Kosovës e kanë paguar rrymën në shuma milionëshe për serbët e Veriut!

9. Të flitet për ndërrim të kufijve dhe bashkim të Luginës me Kosovën pa u zgjidhur çështjet elementare në negociatat me ndërmjetësim ndërkombëtar (Brukseli), çfarë janë diplomat e UP-së të shqiptarëve të Luginës, problemi i energjisë, i kadastrit, lëvizja e lirë e qytetarëve shqiptarë etj., është një absurd i paparë në marrëdhëniet midis shteteve. Shtëpia nuk ndërtohet nga çatia! Klithja për “bashkim” është pikërisht paaftësia për t’i ushtruar detyrat shtetërore të Kosovës dhe realizimit të agjendës së Brukselit dhe kjo sjellje e aktorëve të “bashkimit” çon drejt amortizimit të pavarësisë, sovranitetit dhe integritetit territorial të Kosovës. Ndoshta ky është dhe qëllimi të cilin e dinë vetëm aktorët e lojës së “korrigjimit” të kufijve - Vuçiq, Rama dhe Thaçi!

10. Sipas Komisionit Ndërkombëtar të Arbitrazhit, i njohur si Komision i R. Badinterit, në kufijtë ekzistues administrativë (*Uti possidetis*) 6 ish-republikat e ish-Jugosllavisë u bënë shtete të pavarura në fillim të viteve të 90-ta të shekullit të kaluar (1991-1993). Kufij të tillë administrativë, me bazë kadastrale, kanë pasur edhe dy ish-Krahinat Socialiste Autonome - Kosova dhe Vojvodina. Meqenëse Serbia nuk e ka pranuar formalisht pavarësinë e Kosovës nuk mund të ndërmerret asnjë veprim rreth kufijve dhe nuk është e mundur ndonjë marrëveshje për delimitimin dhe pastaj demarkimin e vijës kufitare¹⁰. Serbia së pari duhet ta njohë pavarësinë e Kosovës në kufijtë

¹⁰ “Përkundër faktit që të gjitha njësitë federale të RSFJ-së në mënyrë të njëanshme apo me marrëveshje të ndërsjella i kanë pranuar kufijtë e ish-republikave jugosllave si kufij të tyre dhe me këtë ato kanë pranuar kriterin *uti possidetis* në datën e shpalljes së paravarësisë së tyre, të gjitha ato akte nuk janë të përvetshme dhe as sa duhet precize për demarkacionin final. Përveç saj, meqenëse Serbia ende nuk e ka pranuar formalisht pavarësinë e Kosovës, tani për tani nuk është e mundur një marrëveshje për delimitimin e vijës kufitare (V. Đuro-Degan, “Delimitacija i demarkacija vanjskih granica Republike Hrvatske”, *Poredbeno Pomorasko Pravo (PPP)*, god. 54, *Jadranski zavod HAZU*, Zagreb, 2015, 169, ff. 57–71

ekzistues¹¹ e pastaj vjen korrigjimi ku mendohet se ka konteste, si me vendet e tjera fqinje që e kanë njohur pavarësinë e saj. Midis Kosovës dhe vetvetes, Serbia vazhdon ta konsiderojë kufirin administrativ joshitetëror. Prandaj i ashtuquajtimi “korrigjim i kufirit” është sa mosdije, po aq një sjellje irracionale ndaj opinionit dhe një lojë me ndjenjat e popullatës shqiptare në Luginë dhe në veri të Kosovës, të cilët ditëve të diskursit po përgatiten të ikin edhe ata pak shqiptarë të mbetur, duke i shitur pronat, ndërsa serbët në jug të lumit Ibër, bashkë me Kishën Ortodokse Serbe, janë kundër “ikjes” së Veriut të Kosovës.

11. Në opinionin e gjerë publik është krijuar një huti e madhe rreth përdorimit të këtyre nocioneve: “ndarje”, “copëtim”, “shkëmbim”, “lëkundje”, “korrigjim”, “korrigjim i lehtë”, “përcaktim”, “përkufizim”, “definim”, “ridefinim”, “rishikim”, “demarkim”, “rirregullim”, “ridizajnim”, “rikufizim”, “rivijëzim”, “përshtatje”, “adaptim” etj. Aktualisht të gjitha nocionet janë në funksion të pazareve politike të individëve të papërgjegjshëm dhe të qarqeve jashtë Kosovës dhe Luginës dhe veçanërisht të Serbisë. “Ndarje”, “shkëmbim” dhe “copëtim” do të thotë e njëjta gjë, por në kontekstin e diskursit të sotëm konkret politik e njëjta gjë nënkuptohet dhe me nocionet “korrigjim”, “rishikim”, “rivijëzim”, “rivizatim” ose “lëkundje” e territorit. “Korrigjimi” i kufijve midis Kosovës dhe Luginës së Preshevës është një mashtrim banal i radhës, qitje hi syve opinionit shqiptar në Kosovë, në Luginë dhe përtej. Përveç fjalëve boshe dhe konfuze, ndonjë plan konkret i “korrigjimit” të territorit midis Kosovës dhe Serbisë, bashkë me kriteret dhe parametrat e tjerë nga ana e Thaçit nuk po prezantohet, sepse nuk ekziston. Ekziston vetëm plani i Serbisë, e cila mund edhe të ketë plane të ndarjes në

¹¹ Në pyetjen e redaksisë së revistës “Vreme”, “si e sheh zgjidhjen e problemit të Kosovës”, Sonja Biserko, kryetare e Komitetit të Helsinkit për Serbi, tha: “Më së shkurti – që Serbia të pranojë pavarësinë e Kosovës. Nuk ka zgjidhje tjetër. Gjithçka tjetër është humbje kohe. Që nga viti 2000 është investuar shumë në opsionin europian të rajonit dhe në anëtarësimin në NATO dhe krejt kjo është bazuar në kufijtë ekzistues. Çdo ndryshim i tyre do të ishte shembje e Europës” (S. Biserko, *Po aty*; sipas E. Robellit, *Po aty*).

versione të ndryshme. Ndërsa aktorët shqiptarë të “korrigjimit” të kufirit nuk kanë as haber për kontekstin gjeohapësinor të Luginës së Preshevës!

12. Është i njohur fakti se në kuadër të përcaktimit të vijës kufitare ndërmjet shteteve janë këto 5 faza: 1. Përkufizimi ose ndarja politike kufitare; 2. Definimi i kufirit; 3. Delimitimi i kufirit; 4. Demarkimi i kufirit dhe 5. Menaxhimi dhe mirëmbajtja e kufirit.¹² Në fazën e parë ushtarakët, politikanët dhe diplomatët merren vesh për vendshtrirjen e kufirit. Një ndarje e tillë shpeshherë nuk është precize. Faza e dytë është definimi i kufirit. Meqenëse etapa e parë e përcaktimit të vijës kufitare përcillet shpeshherë me pasaktësi, në etapën vijuese synohet që kufiri të definohet në mënyrë më precize. Markerët janë pika karakteristike fiziko-gjeografike dhe sociale në terren. Në procesin mjaft kompleks të definimit të kufirit politikanët ndihmohen nga “arkitektët e kufirit” (gjeografët, historianët, juristët) dhe “inxhinierët e kufirit” (hartografët, gjeodetët, gjeografët). Etapa e tretë është delimitimi, i cili paraqet një proces ligjor përmes të cilit dy shtete sovranë përshkruajnë në formë të shkruar pozitën e kufirit të tyre të përbashkët (vizatohet kufiri në hartat topografike me shkallë të madhe), kryesisht si rrjedhojë e vendimmarrjes në tryezën negociuese, e cila rezulton me një marrëveshje ose traktat të nënshkruar nga palët e interesuara. Në këtë fazë “inxhinierët e kufirit” luajnë rolin kryesor. Demarkimi është etapa e katërt; ky është një operacion i terrenit dhe çështje ekzakte nga njohuritë gjeografike, fizike dhe astronomike. Qëllimi i tij është të markojë pozitën e kufirit në terren (tokë) ashtu që i njëjti të jetë i dukshëm për të gjithë. Objektivi i demarkimit është vendosja e pikave fizike që përcaktojnë saktësisht kufirin e delimituar.¹³ Aty ku është e mundur demarkimi me pika artificiale kufitare duhet të përmbajë piramida (shtylla) të vendosura drejtpërdrejt në vijën kufitare. Zakonisht formohet një komision i përbashkët profesional-teknik i dy shteteve i cili ka për detyrë të

¹² Dennis Rushworth, “Mapping in Support of Frontier Arbitration: Delimitation and Demarcation”, *Boundary and Security Bulletin, International Boundary research Unit*, Durham University, United Kingdom, 1997, pp. 61-64.

¹³ Dennis Rushworth, *Po aty*.

tërheqë vijën kufitare në varësi të gjendjes reale (relievi, hidrografia, situata shoqërore-ekonomike) në hapësirën kufitare.

13. Gjatë procesit të demarkimit të kufirit, devijimi i vijës kufitare mund të bëhet jo më shumë se 150 m² nga njëra anë apo ana tjetër e kufirit (interesi i njërës palë për ndonjë burim të ujit, apo nevoja e palës tjetër për qasje në një rrugë). Bëhet fjalë për shkëmbim: sa merr, aq jep në mënyrë që sipërfaqja totale e entiteteve shtetërore të mbetet e njëjtë (në rastin e Kosovës 10.905 km²). Faza e fundit është administrimi i kufirit në gjithë zonën kufitare (kontrolli gjatë kalimit të njerëzve dhe mallrave, kontrolli i sigurisë, përfshirë kontrabandën, rrugët e mjetet e tjera të trafikut dhe të komunikacionit, i përdorimit të ujit, i tokës bujqësore dhe i pasurive të tjera).

14. Për shkak të ndryshimeve në marrëdhëniet ndërkombëtare kufijtë variojnë historikisht në varësi të procesit të themelemit, të ndërtimit apo të dekompozimit të shteteve. Kufijtë ishin dhe mbetën në korelacion të ngushtë me praktikën e delimitimit dhe demarkimit të subjekteve shtetërore-juridike. Territori i përcaktuar juridikisht dhe fizikisht, me popullsi dhe pushtet efektiv mund të paraqesë faktor me rëndësi të dorës së parë për shtetin dhe ekzistencën e tij. Ngjitja e shtetit në skenën botërore është çështje e fakteve që nuk sjell automatikisht edhe pranimin e tij. Në praktikën bashkëkohore njihen rastet kur shtete të caktuara pranohen për arsye të ndryshme, por çështja e kufijve të tyre mbetet edhe shumë kohë pa u zgjidhur. Izraeli në vitin 1949 është pranuar në OKB pa u zgjidhur çështjen e kufijve.¹⁴ Ndarja kufitare vjen në rend të ditës vetëm atëherë kur përcaktohet prania e ndonjë titullari juridik. Meqenëse pranimi i shteteve është e drejtë diskrete, atëherë është e logjikshme që delimitimi të jetë i natyrës fakultative. Pranimi njëherë i dhënë ose heshturazi nënkupton pranimin deklarativ të të drejtave dhe obligimeve në raport me territorin.¹⁵

¹⁴ Shih: UN, General Assembly, Official Records 3rd Section, 207th, Plenary Meeting, p. 330.

¹⁵ D. Dimitrijević, "Medjunarodno-pravni tretman graničnih sporova na prostoru bivše Jugoslavije", *Medjunarodno pravo*, br. 3-4, *Granični sporovi na prostoru bivše Jugoslavije*, Beograd, 2003, ff. 354-373.

III

15. Në Ballkan dhe në territorin etnik shqiptar sot janë dy nyje neuralgjike gjeopolitike dhe gjeostrategjike, Lugina e Preshevës me shumicë shqiptare dhe Veriu i Kosovës me shumicë serbe. Lugina shtrihet në pjesën qendrore të Ballkanit dhe paraqet një territor-korridor që lidh Luginën e Moravës në veri me Luginën e Vardarit në jug, duke mundësuar komunikim më të lehtë dhe më të shpejtë të Evropës së Mesme me atë Jugore dhe më tutje. Nëpër të kalojnë paralelisht rruga automobilistike (autostrada) dhe hekurudha me rëndësi ndërkombëtare, të cilat e përbëjnë të ashtuquajturin Korridorin X, si një nga linjat më të rëndësishme të komunikacionit dhe transportit në Evropën JL. Përgjatë rrafshit të Moravicës, midis hekurudhës dhe autostradës, është toka pjellore e klasës së parë me livadhet produktive.

Harta 1. Pozita gjeografike e Luginës së Preshevës

16. Veriu i Kosovës shquhet me pasuri të mëdha minerale dhe ujore, pa të cilat Kosova nuk mund të ekzistojë. Pjesa veriore e Kosovës ka një sipërfaqe prej 1002 km² (komunat Leposaviq 539,05 km², Zubin Potok 334.38 km², Zveçan 123,01 km² dhe Mitrovicë Veriore 5,46 km²), me 174 vendbanime. Është e pasur me burime minerare të plumb-zingut (Bellobërdë, Koporiq dhe Zhuta Përlin, Cërnac, me rezerva të vlerësuara në rreth 6,4 milion ton më 1986, si dhe Shkriorja e Plumbit në Zveçan, Koncentruesi në Leposaviq). Nga resurset e tjera ekzistojnë lëndë gjeologjike ndërtimore (56 milion ton mergelë në Pali Vodenicë dhe Dren të Leposaviqit dhe gurë ndërtimi që shfrytëzohen, kryesisht shkëmbinjtë magmatikë). Në anën tjetër, në territorin ndërmjet Kosovës dhe Serbisë, në lumin Ibër është ngritur akumulimi (diga) më i madh në vend, ai i Gazivodës (Ujmanit) me kapacitet prej 390 milion metrash kub ujë dhe që është vital jo vetëm për popullsinë e pjesës veriore të Kosovës, por për sistemin energjetik, industrial e bujqësor në përgjithësi. Akumulimi është ngritur në vitet 1979-1984 dhe qëllimi i tij ishte furnizimi me ujë i popullsisë dhe ujitja e rreth 20.000 hektarëve tokë në fushën e Kosovës dhe të Drenicës. Termocentralet nuk mund të imagjinohen pa burime të sigurtat ujore, sikundër edhe “Ferronikeli”. TC Kosova A ka një harxhim mujor të ujit prej 8 milion metrash kub, ndërsa TC Kosova B rreth 9 milion metra kub. Vetëm për prodhimin e një MWh të energjisë nevojiten rreth 6 metra kub (TC Kosova A) dhe 3 metra kub ujë (TC Kosova B). Sipas të dhënave, TC Kosova B, që është kryesori për prodhim të energjisë, furnizohet vetëm nga hidrosistemi Ibër-Lepenc, uji i të cilit vjen nga akumulimi i Ujmanit. Sot nga Ujmani furnizohen me ujë 6 komuna (Mitrovica, Skenderaj, Drenasi, Vushtrria, Obiliqi dhe Fushë-Kosova) dhe rreth 40% e popullsisë së Prishtinës.

17. Me pozitën e saj kontinentale me asnjë kusht Serbia nuk pajtohet të humbasë hekurudhën ndërkombëtare Beograd–Shkup–Selanik, që kalon nëpër Bujanoc dhe Preshevë, autostradën Beograd–Selanik, bazën ushtarake të sapondërtuar në Cepotin në jug të Bujanocit, si dhe territorin e komunës së Medvegjes. Për ata që nuk e njohin kontekstin dhe specifikën e gjeohapësirës së Luginës së Preshevës, pozitën e saj gjeopolitike dhe ekonomike, nëse nuk merret hekurudha dhe autostrada, çfarë kuptimi ka të bisedohet për këmbim terriresh midis Kosovës dhe Serbisë. Shtrohet pyetja, a mund të merret hekurudha e ndërtuar në sektorin e Luginës në

vitin 1889? Përgjigja është negative, sepse për hekurudhën Serbia me aleatët e saj do të zhvillonte një luftë jo në përmasa ballkanike, por evropiane. Paralelisht me hekurudhën shkon autostrada moderne dhe Korridori X si avantazhe të mëdha për Serbinë dhe transportin e saj në Evropën JL.

18. Ideja e Serbisë për dalje në detin Egje daton nga pjesa e dytë e shek. XIX përmes ndërtimit të kanalit Moravë-Vardar, për çka shprehën interesim disa kompani të njohura të kohës (dy franceze, një gjermane, një angleze dhe një amerikane). Mirëpo projekti dështoi për shkak të terrenit të komplikuar (për rrugën lundruese duhej të ngrihej një sistem i tërë kaskadash e kanalesh për t'i eliminuar dallimet hipsometrike prej 461,6 m – pengesë e madhe ishte dhe mbeti kërrusja midis Preshevës dhe Kumanovës), koston së lartë financiare dhe ndërhyrjes së Rusisë për të qenë sa më shumë e pranishme në Ballkan. Por në kokat e serbëve të Serbisë së atëhershme ishte e ngulitur thellë aspirata për dalje në det, sikundër që dhe në Serbinë e sotme ende gjallojnë këto aspirata (Për ndërtimin e kanalit Moravë-Vardar vetëm para disa viteve insistonte dhe presidenti i Serbisë Tomisllav Nikolliq, disa ministra të Qeverisë së Serbisë, ekspertë, analistë etj.). Ky projekt për të cilin një firmë kineze kohët e fundit ka përgatitur edhe studimin e fizibilitetit, tashmë është bërë pjesë e dokumenteve planifikuese dhe strategjike në Serbi, çfarë është plani hapësinor dhe të ngjashme.

IV

19. “Korrigjimi” apo “rirregullimi” i territorit midis Kosovës dhe Serbisë e kthen Kosovën në fund të viteve të 40-ta, kur me ligjet për ndarjen administrative-territoriale të viteve 1947-1950, në mbështetje të Kushtetutës së RP të Serbisë të 17 janarit 1947, Serbia 7 fshatra të Karadakut të Preshevës ia barti rrethit të Preshevës (Stanec, Maxhere, Depcë, Peçenë, Ranatoc, Caravajkë dhe Sefer), të cilat deri atëherë i takonin rrethit të Gjilanit. Po kështu veproi edhe me fshatrat Dobrosin e Konçul të cilat para se t'i bashkoheshin komunës së Bujanocit i kishin takuar Kosovës (nën Ranillug të rrethit të Gjilanit) sikundër dhe dy fshatrat e Malësisë së Bujanocit, Zarbinca dhe Priboci, që i takonin

rrethit të Kamenicës.¹⁶ Ka sa vite që Lutfi Haziri, sot kryetar i komunës së Gjilanit dhe nënkryetar i parë i LDK-së (më herët dhe funksionar i pushtetit qendror të Kosovës), ripërsërit kërkesën që këto 11 fshatra t'i kthehen Kosovës dhe me këtë të kthehet kufiri në vijën e vitit 1956 (sic!). Kjo është e pasaktë, sepse në këtë vit nuk ka pasur asnjë lëvizje të kufijve të jashtëm dhe të brendshëm të Kosovës, por vetëm në vitin 1959 dhe atë vetëm në veri të Kosovësi dhe, siç theksuam, deri në vitin 1950 në lindje të saj! L. Haziri po tregon edhe përralla të tjera: se kufiri duhet të shkojë deri në Ristoc, deri te “vija historike”, e cila nuk ka pasur lidhje me ndarjen midis serbëve dhe shqiptarëve, por ishte kufi midis Serbisë dhe Turqisë!

20. Si zë i vetmuar për “rishikimin” apo “rirregullimin” e kufirit Kosovë-Luginë, Haziri ose nuk e ka të qartë konceptimin hapësinor të Luginës, si shumëkush tjetër, ose pas këtij insistimi të tij qëndron ndonjë interes tjetër i brendshëm (brenda garës ndërpartiake dhe brendapartiake lufta për votat e shqiptarëve të Luginës, që kanë mbetur në komunën e Gjilanit nga konflikti i armatosur i vitit 2000) apo edhe ndonjë pazar përtej. E kemi dëgjuar sa e sa herë duke qenë aq konfuz, sa shtrirjen e vendbanimeve të banuara nga shqiptarët këndeje hekurudhës e ngatërron me ato andej hekurudhës. U kritikuan më herët qëndrimet e Hazirit edhe nga ne të nënshkruarit, por kritika më të ashpra i drejtoi ish-Kryeministri H. Thaçi më 17.11.2011 në Parlament teksa bisedohej për buxhetin e Kosovës, kur tha: “Kjo është më tepër se buxheti, ndarja e territorit të Kosovës dhe çdo ide e tillë është shumë e rrezikshme”! Por sot, po ky njeri, i pari i Kosovës, po pajtohet me Hazirin për “korrigjimin” e kufijve dhe ndarjen e Kosovës, duke theksuar: “E çmoj përvojën politike të z. Haziri. Duhet ta dëgjoj me vëmendje dhe të ndërtoj opinionin tim” (24.07. 2018). Këtu gjen vend proverbi: “E ndoqëm lepurin, na doli ujku”!

21. Deri në fund të viteve të 50-ta skema territoriale-administrative e Kosovës ka ndryshuar disa herë. Në fund të vitit 1959 Serbia bëri hapin e ri në drejtim të organizimit më të qëndrueshëm dhe

¹⁶ *Službeni glasnik NR Srbije*, br. 17, 24.april 1947; *Službeni glasnik NR Srbije*, br. 11, 7.mart 1949; *Službeni glasnik NR Srbije*, br. 7,1950; shih gjithashtu: J. Osmani-R.Manaj, *Ndarja administrativo-territoriale e Kosovës 1944-2010 (Dokumente)*, ASHAK, Prishtinë, 2014, ff. 23-39.

efikas territorial dhe administrativ, që kishte për qëllim krijimin e një Kosove më heterogjene etniko-demografike, por edhe për arsye të tjera. Më 25 nëntor 1959 Kuvendi Popullor i Serbisë nxjerr Ligjin për suprimimin e rretheve për Kosovën,¹⁷ (numri i të cilëve kishte ndërruar disa herë deri në këtë vit), për t'i zëvendësuar funksionalisht me komuna, numri i të cilave ishte gjithsej 28.¹⁸ Më 26 nëntor 1959 Serbia ia “dhuroi” Kosovës 197 km², pjesë të qarkut të dikurshëm të Rashkës. E gjithë kjo sipërfaqe iu bashkua rrethit të Mitrovicës (më parë rrethi i Zveçanit) dhe në tërësi i shkoi komunës së vogël, tashmë ekzistuese në Kosovë të Leposaviqit, me ç'rast u ndryshua pak përbërja nacionale e Kosovës.¹⁹ Leposaviqi si vendbanim dhe komunë

¹⁷ *Službeni glasnik NR Srbije*, br. 50/1959; *Službeni glasnik NR Srbije*, br. 51/1959; J. Osmani-R.Manaj, *Po aty*.

¹⁸ *Službeni glasnik NR Srbije*, br. 50/1959; Odluka o izmenama i dopunama Statuta AKMO, *Službeni list AKMO*, 25, Pristina, 1959.

Nga viti 1960-1965 Kosova kishte këto 28 komuna: Deçani, Dragashi, Glogoci, Ferizaji, Gjakova, Gjlani, Istogu, Kaçaniku, Kamenica, Klina, Leposaviqi, Lipjani, Malisheva, Mitrovica, Novobërda, Orlani, Peja, Podujeva, Prishtina, Prizreni, Rahoveci, Skënderaj, Suhareka, Shtërpca, Vitia, Vustria, Zubin Potoku dhe Zymi. Ndërsa nga viti 1966-1984 suprimohen 6 komuna (Malisheva, Novobërda, Orlani, Shtërpca, Zubin Potoku dhe Zymi) dhe mbesin 22 të tjera, por nga viti 1985-1991 regjimi i Millosheviqit me ligje të veçanta krijon edhe 8 komuna, ku përveç Malishevës, që është shqiptare, të tjerat janë me shumicë serbe ose atëherë të banuara me serbë mbi 30% (Fushë-Kosova, Obiliqi, Novobërda, Shtërpca, Shtimja, Zveçani dhe Zubin Potoku). Sipas një dokumenti kornizë të UNMIKU-t nga viti 2005 e deri në nxjerrjen e Kushtetutës së Republikës së Kosovës më 2008 krijohen edhe 3 pilot-njësi komunale, të cilat me Ligjin për kufijtë administrativë të komunave më 2008 bëhen komuna (Hani i Elezit, Juniku dhe Mamusha), ndërsa me Planin e Ahtisarit më 2007 zgjerohet komuna ekzistuese e Novobërdës me vendbanime serbe (nga 16 në 24 sish), dhe krijohen dhe 5 komuna të reja, kryesisht serbe (Graçanica, Kllokoti, Ranillugu, Parteshi-Pasjani dhe në fund komuna Mitrovica e Veriut). Sipas versionit final të planit të Ahtisarit komunat serbe: Mitrovica e V., Graçanica dhe Shtërpca marrin dhe kompetenca të zgjeruara. (Aneksi III, neni 4, me alinetë 4.1.1 dhe 4.2.2.). Komunat e reja serbe, sikundër edhe komunat më parë të formuara me shumicë serbe, kanë lidhje horizontale mes vete, por e keqja më e madhe është se në praktikë kanë edhe lidhje vertikale me Beogradin, që nënkupton se pushteti qendror i Serbisë vazhdon t'i dirigjojë strukturat pushtetore serbe dhe do t'i instrumentalizojë edhe më tepër se deri tash serbët e Kosovës. Sot Kosova i ka gjithsej 38 komuna.

¹⁹ Në këtë “këmbim-dhurim” përfillet se ishin të implikuar edhe politikanët më të njohur serbë të kohës, Petar Stambolliqi (në periudhën 1957-1963 kryetar i Kuvendit Popullor Federativ) dhe Sllobodan Peneziqi-Kërcuni (në periudhën 1953-1962 nënkryetar i Qeverisë së Serbisë). Në shtypin serb i gjejmë edhe këto vlerësime: “Për emrin e Petar Stambolliqit lidhet edhe shkëputja e një pjese të

e vogël,²⁰ pas Luftës II Botërore, pra, gjithnjë ka qenë në Kosovë dhe kurrë nuk ka pasur këmbim midis Preshevës dhe Leposaviqit, siç flasin të gjithë ata që kanë mungesë informacioni dhe “patriotët”!

22. Presheva me rrethinë deri në vitin 1912 ishte kaza e sanxhakut të Prishtinës brenda Vilajetit të Kosovës, pastaj deri më 1941 nën pushtetin serb, bashkë me Maqedoninë, ndërsa në kuadër të Banovinës së Vardarit nga 1929-1941. Gjatë LNÇ-së kishte bashkëpunim të ngushtë me celulat e PKJ-së për Maqedoninë, si pjesë të qarkut të Kumanovës.²¹ Pas Luftës II, varësisht nga interesat

rrethit të Rashkës dhe bashkëngjitja e saj ‘Krahinës Autonome të Kosovë-Metohisë’. Ndryshimi territorial në hapësirën e Kosovës veriore është bërë në vitin 1959 në atë mënyrë që Mitrovicës së Kosovës u janë bashkuar rrethinat e Leposaviqit dhe Leshakut, në të cilat në shumicë jetojnë serbët. Shpjegimi zyrtar ishte se kjo pjesë graviton nga Mitrovica për shkak të minierës. Arsyeja kryesore në të vërtetë ishte që të siguroheshin vota të mjaftueshme për zgjedhjen e Petar Stambolliqit delegat të Kuvendit Federativ. Më vonë, Stambolliqi e ka mohuar këtë fakt se e ka zgjeruar territorin e Kosovë-Metohisë në veri, duke thënë se këtë e ka bërë Sllobodan Peneziqi-Kërcuni ‘për ta rritur numrin e serbëve në Krahinë’. Deri sot nuk janë gjetur vendimet e shkruara shtetërore mbi bazë të të cilave është rritur territori i Kosovë-Metohisë për 197 km²” (B. Subašić, “U crtanju granica ukinuli Metohiju, a predali Kosovo” (Deklaratë e drejtorit të Institutit të Historisë Bashkëkohore nga Beogradi, dr . Momčilo Pavlović-it, Beograd, 24. shtetmbor 2013).

²⁰ Në këtë riorganizim territorial-administrativ, komuna e Leposaviqit gjithnjë u rrit me sipërfaqe dhe numër të vendbanimeve (më 3 prill 1952 kishte vetëm 26 vendbanime, sot ka 74 vendbanime, të gjitha të tipit rural, përveç Leshakut, që është i tipit xehetaro-agrar), duke marrë vendbanime nga disa rrethe dhe komuna si jashtë Kosovës, ashtu edhe brenda saj. Në Vikipedinë – Enciklopedinë e lirë serbe, thuhet: “Današnja opština je formirana 1960. godine, od nekadašnjih opština Lešak, Leposavić i Slatina. Zakonom o područjima, opštinama i srezovima u Narodnoj Republici Srbiji, objavljenom u Službenom glasniku 12. decembra 1959. godine (Službeni glasnik Narodne Republike Srbije, br. 51.59 – vër. jonë) opštini je pripalo dvadeset katastarskih opština, odnosno naseljenih mesta: Beluće, Berberište, Bistrica, Bare, Belo Brdo, Borova, Vračevo, Guvnište, Donji Krnjin, Zemanica, Isevo, Lešak, Miokoviće, Ostraće, Postenje, Potkomlje, Rvatska, Trebiće, Ćirkovići, Crnatovo. Ove katastarske opštine su pripadale Deževskom srezu sa središtem u Novom Pazaru (Berberište), Kopaoničkom srezu sa sedištem u Brusu (Zemanica, Crnatovo, Belo Brdo, Miokoviće) i Studeničkom srezu, sa sedištem u Raškoj (sva ostala naselja)” (Shih: Opština Leposavić – Vikipedija, slobodna enciklopedija: <https://sr.ëikipedia.org/sr.el/Opština Leposavić>).

²¹ Komunisti i spikatur shqiptar dhe sekretar i Komitetit të Vendit në Preshevë, Abdulla Krashnica nga Presheva ishte delegat në mbledhjen ku lindi qenia shtetërore maqedone (ASNOM - Антифашистичкото собрание на народното ослободување

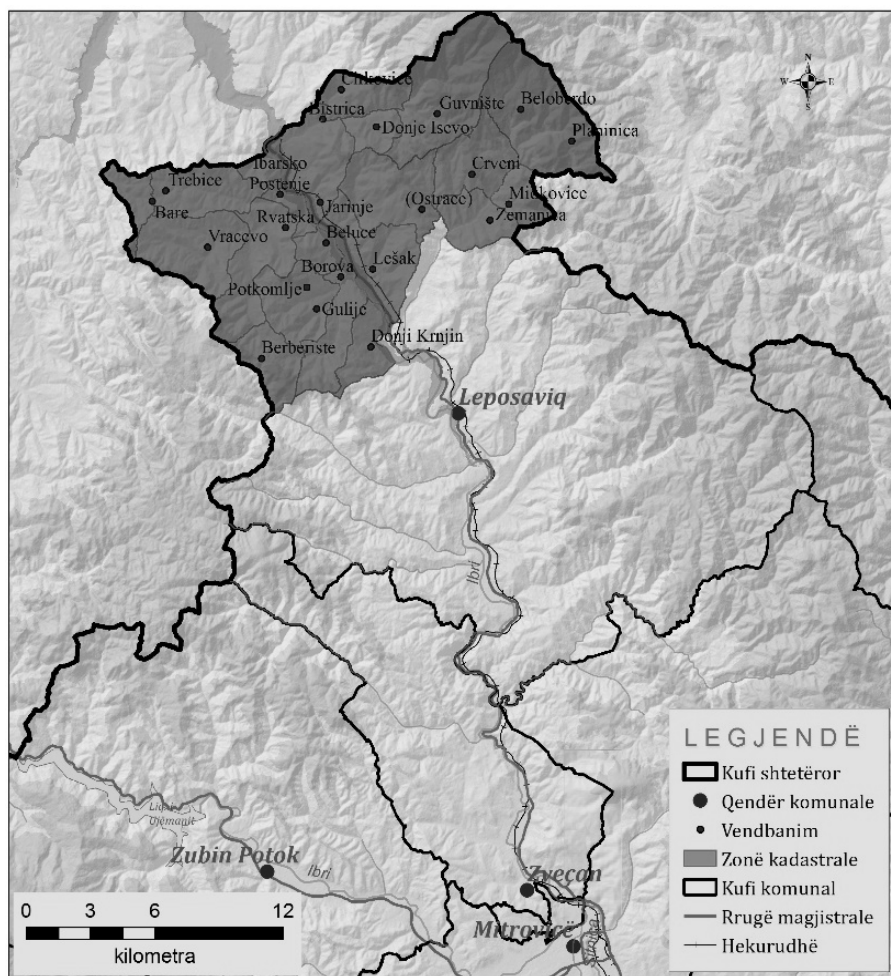
politike dhe raportit të forcave midis Serbisë dhe Maqedonisë, Lugina si territor i rëndësishëm gjeopolitik dhe gjeostrategjik u bë zonë e interesit për Serbinë, Maqedoninë dhe Kosovën. Megjithatë, mbeti nën Serbi dhe i takonte herë qarkut të Vranjës e herë të Leskovcit; fillimisht kur u suprimua rrethi i Preshevës një kohë kompetencat i mori rrethi i Bujanocit. Lugina e Preshevës dhe shqiptarët historikisht, por edhe sot e gjithë ditën mbetën të lidhur pashkëputshëm me Luginën e Kumanovës-Shkupit dhe me shqiptarët e Maqedonisë në sferën familjare, ekonomike, arsimore etj. “Korrigjimi” mekanik i kufirit ka pasojë të rënda, sepse i “pret” këto lidhje dhe kontakte!

23. Shtatë fshatrat e përmendura të Karadakut të komunës së Preshevës kanë një territor prej gjithsej 31.2 km², ndërsa katër fshatrat e Bujanocit kanë 53.8 km². Një territor prej 85 km², përveç që nuk ka ndonjë rëndësi të posaçme për nga sipërfaqja, tanimë është buzë shpopullimit të plotë. Ndërsa sipas të dhënave të regjistrimit të vitit 2002 në shtatë vendbanimet e Karadakut të cilat po lakohen në kuadër të një “shkëmbimi” të mundshëm kanë jetuar 656 banorë, tashmë numri i tyre sillet vetëm në disa dhjetëra. Në fshatin Sefer ka vetëm 2 shtëpi të banuara, në Stanec 5, në Peçenë asnjë, në Ranatoc 3, në Caravajkë 4, në Depcë 5 dhe në Maxhere 7.²² Moszhvillimi ekonomik e infrastrukturor dhe rritja e presionit të hapur ushtarak në zonën kufitare me Kosovën, ku shtrihen këto vendbanime, i ka detyruar banorët të shpërngulen në drejtim të Kosovës dhe vendbanimeve fushore të Luginës. Kullosat dhe pyjet të cilat nuk dallohen për masë drusore, e cila do të rriste mundësitë e shfrytëzimit dhe përpunimit, kanë bërë që popullsia të merret me blegtori ekstensive dhe prerjen e shitjen e drunjve si lëndë djegëse për ngrohje. “Erozioni” demografik në fund të viteve ‘80 dhe në fillim të viteve ‘90 të shekullit të kaluar kishte marrë hov. Së bashku me izolimin komunikativ, mungesën e shërbimeve elementare dhe mungesën e infrastrukturës bazike detyroi familje të tëra të shpërnguleshin në Kosovë, Preshevë dhe gjetiu. Edhe fshatrat kufitare të komunës së Bujanocit (Dobrosini e Konçuli) janë

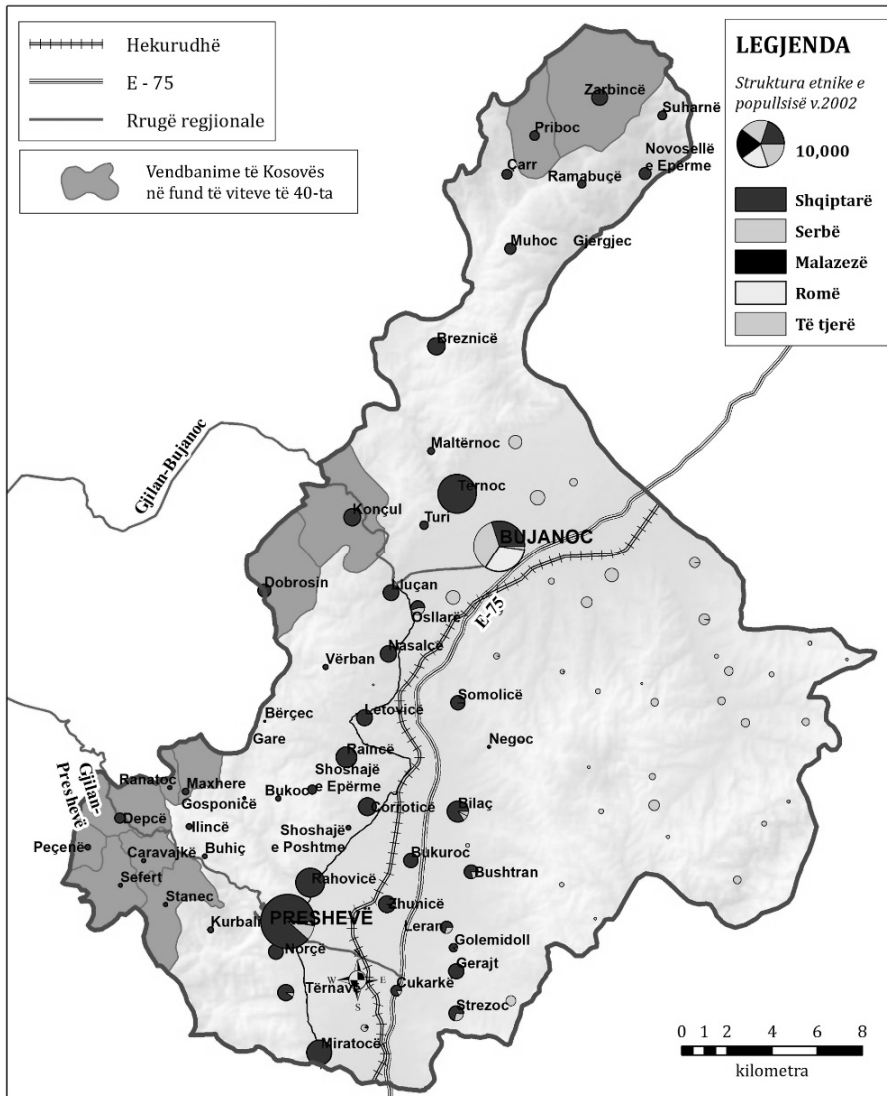
na Македонија), të mbajtur më 2 gusht 1944 në Manastirin Prohor Pčinjski në Serbi, sot nën komunën e Bujanocit. Dëshmitë e kohës flasin se A. Krashnica ishte ithtar i bashkimit të Luginës me Maqedoninë, bashkë me shqiptarët e tjerë.

²² Të dhënat nga terreni në fund të gushtit 2018.

përballur me shpërnguljet në drejtim të Kosovës. Distanca e madhe me vendbanimet e tjera të komunës së Bujanocit dhe vetë qendrën e saj urbane i kanë orientuar banorët e fshatit që nevojat e veta t'i plotësojnë në qytetin e Gjilanit. Këto vitet e fundit pjesa dërmuese e banorëve të Dobrosinit janë shpërngulur në Gjilan, ndërsa Zarbinca dhe Pribovci tashmë janë në prag të shuarjes së jetës.

Harta 2. Vendbanimet serbe që iu bashkëngjitën Kosovës në vitin 1959 (197 km²); Leposaviqi gjithnjë në Kosovë

Harta 3. Vendbanimet shqiptare të Kosovës që iu bashkuan Serbisë: komunës së Preshevës më 1947 në një sipërfaqe prej 31.2 km² (Staneci, Seferi, Caravajka, Peçenë, Depca, Maxherja, Ranatoci) dhe komunës së Bujanocit në vitet 1948-50 në sipërfaqe 53.8 km² (Dobrosini, Konçuli, Zarinca, Priboci)

V

24. Një skenar tjetër i “shkëmbimit” të territorit do të kishte si vijë ndarëse hekurudhën, që kap një sipërfaqe prej 398 km² (pjesa shqiptare e Preshevës ka 207.6 km², pjesa serbe 56.4 km², ndërsa pjesa shqiptare e Bujanocit ka 227 km² dhe pjesa serbe 234 km²). Sipas këtij skenari Kosovës do t’i bashkohej një brez i tërë i fshatrave i cili shtrihet rrëzë shpateve lindore të Karadakut, nga fshati Miratoc e deri te fshati Lluçan (midis tyre janë Rahovica, Shoshaja, Corrotica, Rainca, Letovica, Nasalca, Osllara), si dhe fshatrat e Malësisë së Bujanocit (Muhoc, Gjergjec, Çarr, Ramabuçë, Priboc, Zarbincë, Novosellë E., Suharnë), përfshirë këtu edhe Tërmocin e Turinë. Nga përllogaritjet hartografike të sipërfaqes së Luginës në përfundim të hekurudhës del që kësaj pjese i takojnë 398 km² me 48 vendbanime. Duke pasur parasysh që brenda kësaj tërësie të përllogaritur futen edhe disa fshatra etnikisht të pastra serbe si Llapardinca, Rakoci me Banjën, Sërpska Kuqa dhe Levosova, atëherë vija kufitare do të devijonte në drejtim të përfundimit për të përfshirë edhe këto fshatra në kuadër të “pjesës serbe”. Në këtë “pjesë serbe” hyn edhe qyteti i Bujanocit, sot me rreth 35% shqiptarë (rreth 30% serbë dhe rreth 30% romë e të tjerë), që shtrihet krejtësisht buzë autostradës e cila shkon paralel me hekurudhën me një distancë midis tyre prej 400-500 metrash. Edhe nga ky skenar pala shqiptare do të rezultonte humbëse, meqë më se gjysma e territorit do të mbetej jashtë realitetit të ri politiko-territorial, madje edhe më keq, sepse jashtë do të mbetej edhe një brez i tërë i fshatrave shqiptare që shtrihen rrëzë shpateve përfundimore të Rujanit, përtej hekurudhës nga Somolica e deri në Strezoc (midis tyre janë Negoci, Bilaçi, Bushtrani, Lerani, Gerajt, Golimidolli dhe Bugarina), si dhe fshatrat e fushës së Moravicës (Bukuroca, Zhunica dhe Çukarka), gjithashtu përtej hekurudhës.

25. Serbia kurrë nuk do të pranojë që vija kufitare të shkojë deri në cep të hekurudhës, por vetëm disa kilometra larg saj. Nga qyteti i Preshevës deri në hekurudhë ka 4,5 km, ndërsa “rregullat” e lojës

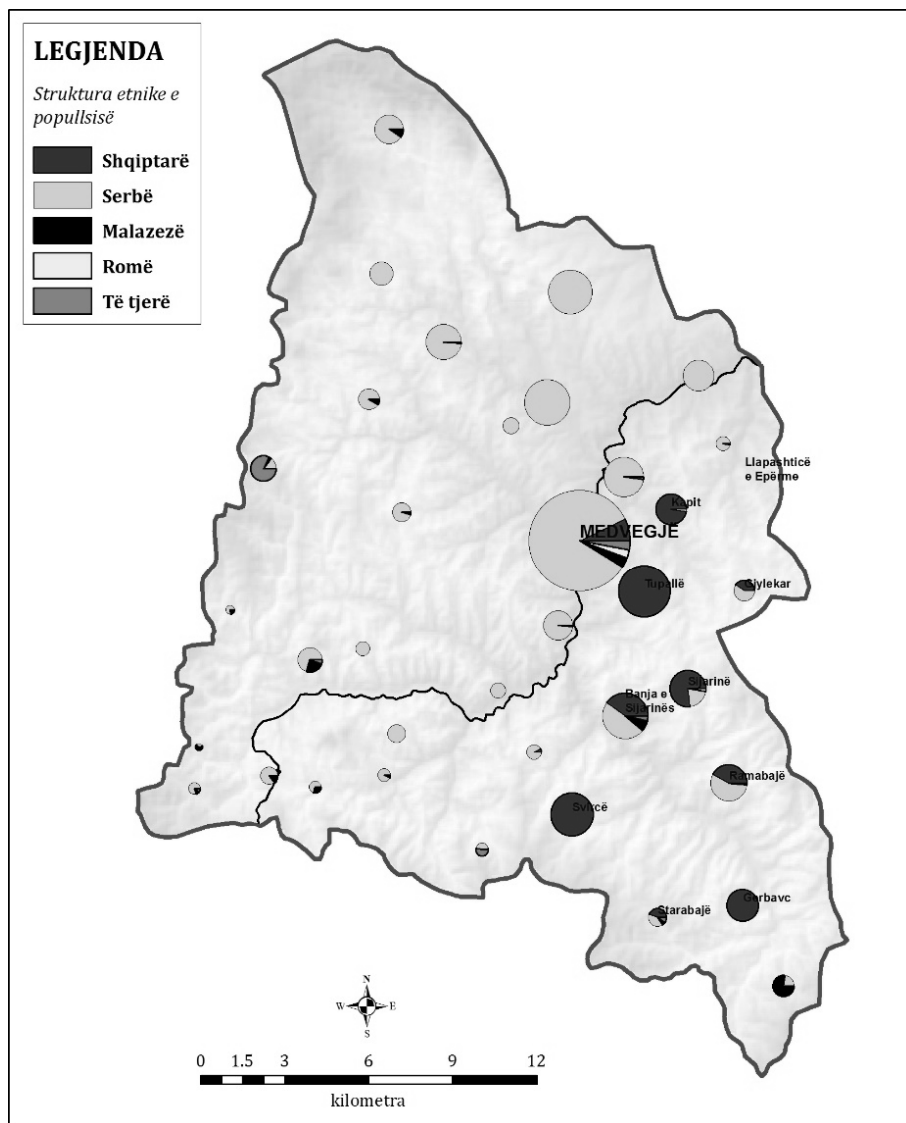
flasin se kufiri duhet të jetë së paku 3 km larg hekurudhës, në drejtim të qytetit dhe të disa vendbanimeve shqiptare që shtrihen në rripin e Karadakut nga Miratoca deri në Lluçan. Prandaj territori deri në këtë vijë përfshin një sipërfaqe prej rreth 300 km². Në këtë rast, meqenëse hekurudha shkon rrëzë Karadakut, territori i Luginës që do t'i "bashkohej" Kosovës, me vendbanimet e banuara me shqiptarë, do të mbetej gati pa tokë pjellore dhe pa livadhe, që shtrihen në rrafshin aluvional të Moravicës. Nëse hekurudha mbetet andej, atëherë në Serbi do të mbesin përgjithmonë 10 vendbanime shqiptare në shpatet e malit Rujan, përtej hekurudhës dhe tri fshatrat në fushën e Moravicës, përtej hekurudhës. Por nuk dihet nga do të mbetet qyteti i Preshevës?!

26. Tash e sa kohë Serbia po i hulumton të gjitha mundësitë e copëtimit të territorit të Luginës, qoftë përmes formimit të komunave të reja të vogla, qoftë përmes formave të tjera, që do ta shkatërronin tërësinë territoriale, si e vetmja formë e qëndrueshmërisë afatgjate të saj. Edhe nëse Kosova dhe Serbia nën trysni të faktorit ndërkombëtar pajtohen që një pjesë e Veriut të Kosovës, nën ombrellën e demarkimit apo të rishikimit të kufijve (kthyerja e 197 km² të vitit 1959) t'i bashkëngjitej Serbisë, nuk duhet të preket territori i Luginës. Shkatërrimi i tërësisë së saj vërtet është dhe fundi i saj. Në anën tjetër, Lugina ruhet si tërësi vetëm nëse Kosova funksionon si shtet në tërë territorin e tij prej 10905 km²; nga një Kosovë e fortë varet edhe pozita e shqiptarëve në Maqedoni. E kujtojmë copëtimin e Sanxhakut pas Luftës II Botërore, që çoi në mosekzistimin e tij, ndonëse ishte njësi në vete partiake-politike gjatë LNÇ-së (Oblasni komitet KPJ za Sandžak) dhe do të duhej të kishte një status të autonomisë territoriale-politike pas luftës, nëse jo si të Kosovës (Oblast), atëherë së paku një autonomi kulturore! Sanxhaku kishte rreth 8600 km² dhe u nda midis Serbisë (rreth 4600 km²) dhe Malit të Zi (rreth 4000 km²) dhe nga viti 1945 deri më sot mezi zihet në gojë emri i tij!

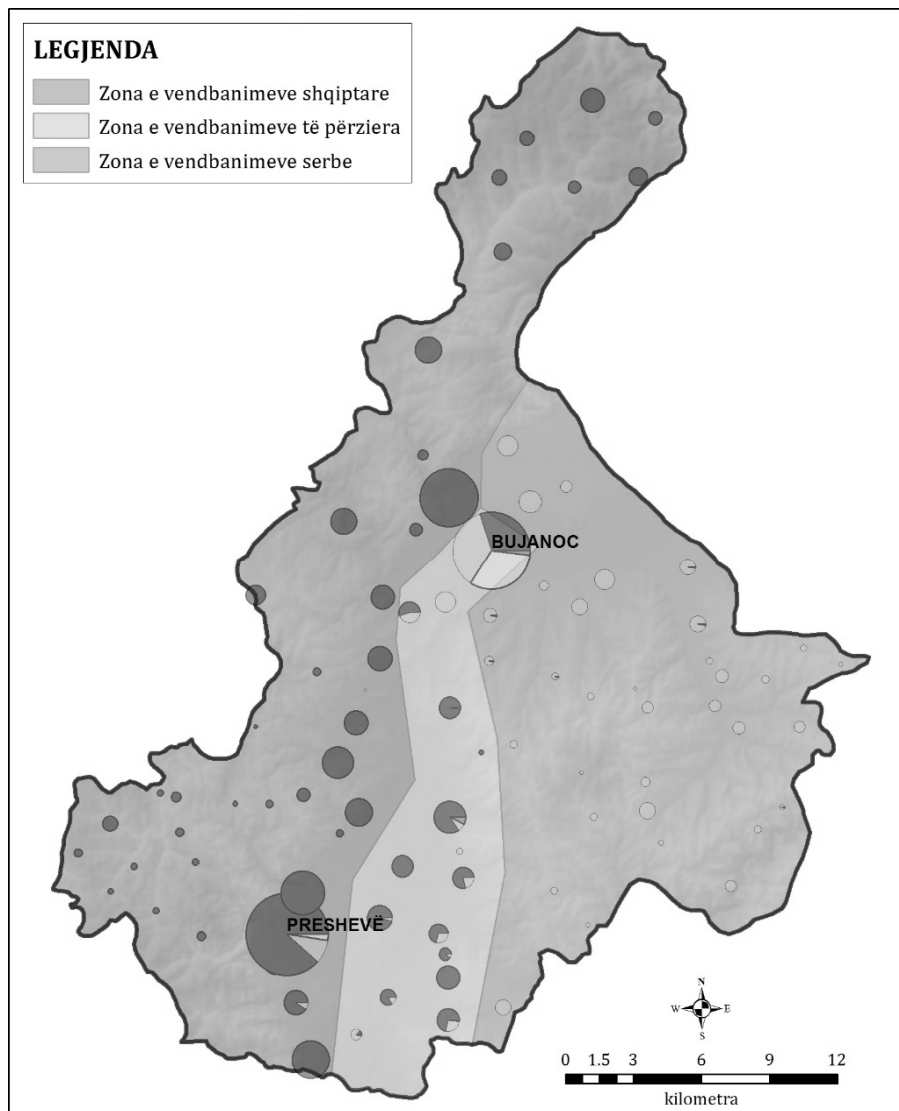
27. Komuna e Medvegjës, që lidhet me rajonin e Gallapit në Kosovë, është çështje në vete dhe mund të mos jetë fare pjesë e pazareve Vuçiq-Rama-Thaçi; ka shkëputje territoriale me dy komunat e

tjera, që e përbëjnë Luginën dhe në të është stërholluar aq shumë komponenti demografik shqiptar sa që vendbanimet e banuara me shqiptarë në një të ardhme të afërt do të mbesin vetëm nocione gjeografike; për pak vite atje do të shuhet jeta plotësisht. Në vitin 1890 shqiptarët jetonin në 30 fshatra, me 6743 banorë, më 1900 8859 dhe 1910 13591 banorë, ndërsa pas Luftës II Botërore numri i tyre gjithnjë zvogëlohej: më 1961 në komunën e Medvegjës në 10 vendbanime jetonin 5037 shqiptarë, më 1981 5509, më 1991 3832 dhe në vitin 2002 3129, ndërsa sot ky numër ka rënë në disa qindra shqiptarë (Medvegja si seli komunale më 2002 kishte vetëm 203 shqiptarë). Në anën tjetër, as Lugina e as Veriu i Kosovës nuk janë njëetnike, sikurse as komuna e Medvegjës; ka një përzierje relativisht të madhe etnike në shumë vendbanime në të dy anët. Pjesa e mbetur e shqiptarëve në Luginë dhe në veri të Kosovës do të përfshihet në një proces intensiv të spastrimit etnik, me ç'rast do të përsëritet një Toplicë e re, një Masuricë, një Surdulicë, një Pustarekë, një Jabllanicë etj.! Por kjo do të ndodhë edhe me serbët në Luginë dhe në jug të lumit Ibër.

28. Serbia mund të jetë gati ta japë edhe qytetin e Preshevës, ngase sot nuk ka më tepër se njëqind serbë, të shpërndarë gjithandej në qytet, dhe është e pazhvilluar industrialisht dhe pa resurse natyrore; është një koloni e vogël e serbëve, e përqendrueshme, në Stacionin hekurudhor që do t'i takonte Serbisë. Mirëpo Presheva nuk është e tërë Lugina. Lugina është territor shumë më i madh me sipërfaqe dhe popullatë. Çfarëdo që të jetë madhësia popullore-territoriale e pjesës së mbetur, ajo në pikëpamje biologjike-demografike dhe të emigrimit intensiv do të "shuhet" për pak vite. Vetëm si tërësi Lugina mund të qëndrojë, ashtu siç ka rezistuar Kosova si tërësi këto 100 vjetët e fundit përkundër represionit pushtetor, shpërnguljeve të dhunshme dhe presionit ekonomik. Vetëm si popullatë e madhe dhe territorialisht kompakte kanë rezistuar shqiptarët e Maqedonisë këto 100 vjetët e fundit. Elementi shqiptar në vendbanimet e Prespës dhe rrethinat e Manastirit tashmë është stërholluar aq shumë, sa që për pak vite mund të mos ekzistojë!

*Harta 4. Struktura etnike e vendbanimeve shqiptare
të komunës së Medvegjës (2002)*

Harta 5. Zonat etnike në Luginën e Preshevës (2002)

29. Edhe nëse shkëmbehet Lugina, përfshirë hekurudhën dhe autostradën, me Veriun e Kosovës, në dukje si përfitim maksimal i shqiptarëve, duhet të peshohet mirë se edhe në këtë variant përsëri del fitues Serbia, sepse Veriu i Kosovës posedon pasuri të mëdha minerale dhe ujore dhe kjo duhet të jetë vija e kuqe. Edhe sa i përket madhësisë territoriale, Kosova është humbëse, ngase hapësira mbi Ibrin ka një sipërfaqe prej 1002 km², kurse Lugina me rripin shqiptar ka një sipërfaqe prej 434.6 km². Edhe nëse do të merreshin hekurudha, autostrada dhe Korridori X, pason pyetja: a do të mund t'i menaxhonte Kosova këto sisteme të mëdha infrastrukturore në një gjatësi prej më se 30 kilometrave në raport me interesat vitale që i ka Serbia me Maqedoninë dhe Greqinë dhe veçanërisht me lidhjen emocionale për hekurudhën?!

VI

30. Presidenti i Kosovës, pas shumë saltomortaleve në një hark shumë të shkurtër kohor në muajt korrik-gusht 2018, kërkonte edhe referendum që ta “marrë” Luginën e Preshevës, kërkesë konceptualisht krejt konfuze dhe e dëmshme. Mund të kërkohet referendum për t’iu bashkëngjitur dikujt, p.sh. Shqipërisë si aspiratë shekullore, por jo për t’i marrë shtetit tjetër territor ndërkombëtarisht të pakontestueshëm. Një referendum i tillë, pas fait à complit politikës dhe pazareve politike të individëve dhe qarqeve të caktuara jashtë strukturave institucionale të Kosovës është tejet i rrezikshëm. Me Kushtetutën e Republikës sonë është i ndaluar edhe referendumi, edhe ndarja, edhe pretendimet territoriale, edhe bashkimi me një vend tjetër. Ndarja dhe bashkimi janë të ndaluar edhe me vendimet e Grupit të Kontaktit dhe KS të OKB-së. Por “baballarët” e Kushtetutës së Kosovës po heshtin, sikundër që po heshtin “ekspertët” e të drejtës ndërkombëtare, të cilët tri vjet të plota bënë zhurmë patetike në rastin e diskursit rreth kufirit të Kosovës me Malin e Zi, që për pasojë mbeti sot e gjithë ditën izolimi i Kosovës nga BE për lëvizjen e lirë të qytetarëve të Kosovës! Referendumi i Kosovës i ndërlidhur me

copëtimin e Luginës nuk i duhet as njërës e as tjetrës. Po kërkohet diçka që është vetëm në interesin e Serbisë.

31. Me këtë qasje ndaj kufijve, Kosova nga një problem ndërkombëtar po shndërrohet në një problem puro serb (me implikim dhe të Rusisë!) dhe dialogu me Serbinë po bëhet më me prioritet sesa vetë shtetndërtimi i Kosovës, ndërsa ngutia për marrëveshje të shpejtë është me kërkesë të Serbisë dhe në favorin e saj - anëtarësimi në BE. Këtë po e kërkojnë edhe qarqet proserbe në Europë dhe në botë. Për më keq subjektet politike dhe institucionet e Kosovës po merren me vetveten dhe gjithë energjinë, kryesisht populiste dhe për pushtet, po e derdhin kundër njëra-tjetrës, pra kundër shtetit! Rrahagjoksit e “shpalljes” së shtetit të Kosovës po bëhen edhe “zhbërësit” e tij!

32. Pas kësaj mjegullnaje, një referendum i ri ndoshta i duhet popullatës së hutuar e të mashtruar shqiptare të Luginës që të sqarohet: çështja se a dëshiron të mbetet në rezultatet e plebishitit të 1-2 marsit 1992 që Lugina në tërësinë e saj, me madhësi territoriale dhe demografike të tri komunave (1250 km²) t’i bashkëngjitet Kosovës,²³ apo e copëtuar, me “korrigjimin” e kufirit të bashkohet me Kosovën pa 2/3 e territorit dhe po aq të popullatës së saj dhe, natyrisht, pa objektet grandioze infrastrukturore – hekurudhën dhe autostradën (Korridori X). Një referendum i domosdoshëm duhet ta organizojë Kosova me pyetjen: dëshiron ta japë Veriun e Kosovës, sikundër që edhe serbët e Kosovës në jug të Ibrit, që përbëjnë rreth 70% të numrit të tyre në Kosovë, duhet të pyeten a pajtohen që Veriu i Kosovës, bashkë me Mitrovicën t’i bashkëngjitet Serbisë, ngase Mitrovica (me Universitet, spital, gjykatë, polici serbe etj.) është me rëndësi të madhe për serbët në brendi të Kosovës? “Bashkimi” i veriut të Kosovës me Serbinë pa dyshim do të nxitë eksodin serb në brendi të Kosovës.

²³ Pyetja në referendum ishte: “Autonomi territoriale-politike, me të drejtë bashkimi me Kosovën” (pra jo bashkim me Kosovën, por me të drejtë bashkimi)! Sa popuj në botë kanë të drejtë bashkimesh apo ndarjes, por është një “e drejtë” tjetër që pengon, e kjo është forca: politike, diplomatike, ekonomike, ushtarake etj.

33. Plebishiti i shqiptarëve të Luginës ka një histori prej 26 vjetësh, por as që e zunë në gojë ndonjëherë Prishtina dhe Tirana zyrtare, përveç që dy qeveritë më 11 janar 2014 në Prizren morën vendim që t'i ndajnë nga 50.000 euro për objektin e maternitetit në Preshevë, sa para xhepi të një biznesmeni të mesëm (një cinizëm i llojit të vet!). Për arsye të panjohura për ne, këto para nuk arritën kurrë në Preshevë! Shqiptarët e Luginës së Presheves, të cilët në vitet e 90-ta morën pjesë me ndihma solidare dhe ishin pjesë aktive në luftën e Kosovës kundër regjimit serb (1998-1999) e përballuan gjendjen edhe pa këto 100.000 euro! Në vitin 2010 Qeveria Berisha ua akordoi serbëve të Graçanicës 400.000 euro, ndërsa shqiptarëve të Luginës “trashtë e Sulës”! Edhe E. Rama pas promovimit të “Kurbanit” në Preshevë më 2012 dhe pas vitit 2014 si kryeministër, përveç retorikës boshe, nuk ofroi asnjë ndihmë për Luginën, madje as tekstet shkollore të premtuara, përfshirë abetaren. Të mos flasim për të gjitha Qeveritë e Kosovës (H. Thaçi dy mandate Kryeministër!). Serbia në veri të Kosovës këto dy dekadat e fundit ka investuar qindra miliona euro!

34. Prishtina zyrtare as në bisedimet e Vjenës 2005-2007, nga të cilat derivuan të gjitha proceset e mëvonshme, e as në ato të Brukselit në vitet 2013-2015 le që nuk kërkoi “bashkim” të Luginës me Kosovën, por nuk e kërkoi as reciprocitetin e të drejtave të shqiptarëve me të drejtat e serbëve të Kosovës. Shqiptarët e Luginës, të ikur pas konfliktit 2000-2001 nga frika e përndjekjes, ende kanë problem me dokumentacionin për leje qëndrimi dhe dokumente identifikimi (letërnjoftimet, pasaportat, shtetësia etj.) në Kosovë, duke filluar nga Gjilani, Prishtina, Fushë-Kosova etj., ku janë ngulitur në numër më të madh, ndërsa pushteti serb tashmë i ka fshirë nga regjistri civil dhe votues në Luginë. Të gjerët, “të eksportuar” nga Serbia dhe “të importuar” në Kosovë, siç po cilësohen nga disa “analistë politikë” në Kosovë, po përbuzen dhe mashtrohen nga tre “Hazirat” e Vjenës, të njohur si “Elefantët” e Vjenës (Lutfi Haziri, Hashim Thaçi, Nexhat Daci), secili për një interes krejtësisht personal, duke u shtyrë madje se cili e dha idenë i pari!

35. Përmes “korigjimit” të kufirit këta tre sot po kërkojnë “bashkimin” e Luginës me Kosovën, më saktësisht ndarjen e Kosovës dhe copëtimin e Luginës, madje pa dhënë asgjë në veri të vendit! Ta marrësh Luginën e të mos japësh asgjë është në anën tjetër të arsyes një hipokrizi e shekullit! (Vuçiqi do të thoshte: “malo morgen”, ndërsa Daçi “kur shelgu të bëjë dardha”).²⁴ Se a do t’ia dorëzojë veriun e Kosovës ose një pjesë të tij, Presidenti nuk foli asnjëherë; ai vetëm theksonte se “do të marrë territor”, pa dhënë asgjë! Në vend të Presidentit foli agjitor i tij, Nexhat Daci, për interes krejt personal (për ta vazhduar mandatin joligjor të ushtrimit të funksionit të kryetarit të Akademisë). Ky i fundit, në një nga mediumet tona në fund të nëntorit 2018 deklaronte se “Leposaviqi, Zveçani dhe Zubin Potoku nuk i vyejnë askujt, le t’i shkojnë Serbisë në këmbim me Luginën e Preshevës”! Broçkull e pakripë e “shkencëtarit botëror”, që i vardiset oligarkisë politike për qëllime personale karrieriste!²⁵

²⁴ Rrëfimi i Presidentit të shtetit se pa bërë “demarkimin e kufirit” me Serbinë dhe rrjedhimisht pa njohjen e Kosovës nga Serbia, Kosova nuk mund të anëtarësohet as në BE e as në OKB, është një naivitet dhe mashtrim ordiner i të parit të shtetit and company. Mali i Zi e njohu Kosovën pa u bërë “demarkimi i kufijve”?! Por edhe Maqedonia ishte tepër e kujdesshme me Kosovën. Thaçi në cilësi të kryeministrit, pasi e nënshkroi marrëveshjen me Serbinë më 19.4.2013, që e quante “marrëveshje historike”, ku parashihej formimi i Bashkësisë së Komunave me shumicë serbe, deklaroi: “Kjo marrëveshje historike ka mbyllur kapitullin e përgjakur ndërmjet dy popujve dhe ka hapur kapitullin e paqes dhe të fqinjësisë së mirë. Pas nënshkrimit të Marrëveshjes Kosova është shtet funksional dhe me kufij të sigurt në tërë territorin e saj (...). Kjo Marrëveshje ka krijuar klimë të mirë politike në rajon, duke hapur perspektivë të sigurt për integrim të Kosovës në institucionet euroatlantike, në NATO dhe BE.” (Sipas M. Hamiti: “Marrëveshja e Brukselit e vitit 2013 e ktheu Serbinë në lojë për Kosovën”, *Gazeta Express*, 3 janar 2019).

²⁵ Pas skandalit të paparë në historinë e veprimtarisë botuese të Akademisë me librin e tij pa asnjë vlerë “Lindja e vështirë e shtetësisë së Kosovës”, duke shkelur çdo procedurë të botimit dhe të shpenzimeve të mjeteve financiare (abuzimi arriti në rreth 25.000 euro dhe këtu kanë punë auditori dhe prokurori!), nuk u ndal! Shkoi përtej: me qëllim të vazhdimit të mandatit joligjor të kryetarit të Akademisë, në fund të vitit 2018 provoi ta fuste Akademinë në një lojë monstruoze: të kërkojë zhbërjen e Gjykatës Speciale si agjendë ndërkombëtare, e votuar në Parlament të Kosovës; këtë donte ta bënte pikërisht më 22 dhjetor 2018, në ditën kur një vit më parë ishin mbledhur nënshkrimet nga deputetët e partive të “komandantëve” për ta shfuqizuar këtë Gjykatë, me ç’rast u trondit

36. Komunat e Leposaviqit, Zveçanit dhe Zubin Potokut, bashkë me Mitrovicën Veriore si komunë më e re (e 38-ta), janë pjesë e Planit të Ahtisarit, që e ka votuar Parlamenti i Kosovës, përfshirë megalomanin Daci si deputet; ky plan është futur në tërësi në Kushtetutën e Republikës së Kosovës. Këto komuna kanë një sipërfaqe më se dhjetë herë më të madhe se 11 fshatrat që iu “dhuruan” Luginës në fund të viteve të 40-ta. Nga ajo që u bë e ditur publikisht nga kryeministri Haradinaj, Serbia do hise në “Trepçë” dhe në hapësira me shumë burime minerare të plumb-zinkut dhe me lëndë gjeologjike ndërtimore. Ndërkaq nuk dihet “pazari” me statusin e Ujmanit (Gazivodës), me kapacitet të madh të ujit, pa të cilin nuk mund të funksionojë sistemi energjetik e industrial, furnizimi i popullsisë me ujë i 7 komunave dhe ujitja e një sipërfaqeje të madhe të tokës në rrafshin e Kosovës dhe të Drenicës.

37. Nuk ka shqiptar në rruzullin tokësor që nuk pajtohet që Lugina të bëhet pjesë e Kosovës. Ne të nënshkruarit, të lindur e të rritur në Luginë, si studiues për disa vjet pune intensive i hartuam tri libra shkencore dhe shumë artikuj për Luginën, e cila u bë krahina shqiptare më e studiuar shkencërisht. Në dy vështtrimet tona, analitike-shkencore, për “korrigjimin” e kufijve, të prezantuara publikisht në gusht-shtator 2018, nga elaborimi i të gjitha dimensioneve gjeohapësinore, historiko-politike, gjeopolitike dhe etnodemografike, me sasinë dhe cilësinë e resurseve etj. të Luginës, rezulton se në të gjitha versionet e “korrigjimit” të kufijve dhe “shkëmbimit” të territoreve dhe popullatave, fitues del vetëm Serbia, ndërsa humbësit më të mëdhenj janë Kosova dhe Lugina. Pritnim reagime publike dhe debate rreth qëndrimeve tona në këto shkrime, veçanërisht nga Lugina, por nuk pati ama asnjë. Vetëm pas 5-6 muajve nga një SMS i

gjithë diplomacia perëndimore, amerikane dhe evropiane! Kur megalomani nuk e gjeti asnjë mbështetës brenda Akademisë, heshti dhe Akademia shpëtoi nga një njollë që nuk do ta shlyente kurrë! Që të implikohej Akademia në këtë lojë të rrezikshme, Daci kërkoi sugjerime dhe mbështetje nga shumë emisarë, ndër ta edhe nga “shefi” i të drejtave të njeriut apo “Avokati i Popullit”!

simuluar nga “Musolini” i vogël i një televizioni “të madh”, “erdhi” një pyetje për “patriotin” dhe “tyxharin” e Luginës (me dekada udhëheqës politik në Luginë, ndërsa rrogën dhe biznesin në Serbi!), i cili na bëri vërejtje pse nuk i paskëshim konsultuar “vulat” e bëra nga “patatet” të një shkolle fillore si “dëshmi” se Lugina në pikëpamje territoriale-administrative ishte pjesë e Kosovës deri në vitin 1956! Na vjen keq që nuk u morëm me këto përralla, që edhe për fëmijët 5-vjeçar budallallëqe dhe krejtësisht të pakuptimta!

38. Në Vjenë grupi negociator (2005-2007), i papërgatitur dhe inferior, ishte i madh, por asnjëri nuk e tha asnjë fjalë të vetme për shqiptarët e Luginës, madje as për t’i amortizuar privilegjet e serbëve, më të mëdhatë në botë si pakicë etnike. “Kaçaku” i vetmuar, Haziri ka disa vjet që abuzon me ndjenjat e shqiptarëve të Luginës, ndërsa njëri nga “Elefantët” e Vjenës, atëherë kryetar i Parlamentit të Kosovës, Nexhat Daci, sot shumë aktiv me retorikën krekosëse të mbështetjes së të parit të shtetit, është nga Lugina! Keqpërdorimi i Luginës së Preshevës ka arritur kulmin. Me abuzuesit e tillë, përfshirë së pari Presidentin dhe pastaj këta dy “patriotët”, Lugina nuk është “ndërkombëtarizuar”. Përkundrazi, është “ndërsqiptarizuar” me qëllim të interesave mesquine të individëve dhe grupeve të interesit! Nëse asgjë nuk del nga të gjitha këto premtime të rrejsme të “autorëve” të “korrigjimit” të kufijve Kosovë-Serbi, ku do të mbetet përgjegjësia e tyre? Po ku do të mbetet përgjegjësia e liderëve të Luginës në krekosjen para kamerave dhe në përpjekjet abuzive për t’u bërë pjesë e “historisë”, duke e mashtruar popullatën shqiptare të Luginës?!

39. Kufijtë i dikton “i forti”, në këtë rast Serbia me aleatët, ndërsa aleatët tanë sugjerojnë që të mos preken kufijtë.²⁶ E arritura më

²⁶ Kundër prekjës së kufijve të Kosovës janë prononcuar miqtë tanë më të sinqertë, që dhanë kontribut të madh për Kosovën, siç janë Madlleiene Albrigt, pa të cilën nuk do të çlirohej Kosova, Angela Merkel, kancelare e Gjermanisë dhe mike e madhe e Kosovës, përfaqësuesit e lartë ndërkombëtarë Paddy Ashdown, Karl Bildt, Christian Schwarz-Schilling, Weslye Clarc, që i drejtoi operacionet e NATO-s kundër caqeve policore dhe ushtarake serbe, Albert Rohan, zëvendësi i

e madhe këtë shekullin e fundit është çlirimi, pavarësia dhe ruajtja e integritetit territorial të Kosovës në kufijtë ekzistues, në madhësinë territoriale prej 10905 km². Gjymtimi i territorit të Luginës është varianti më i keq i mundshëm, sikundër që është tragjike shkëputja e Veriut të Kosovës, me resurse të mëdha minerale dhe ujore! “Korrigjim” i kufirit do të thotë “bashkim” i copave të marrë nga Lugina me Kosovën. Pjesa e mbetur, më e madhja me territor (2/3), me popullatë dhe resurse, si dhe me objektet e mëdha infrastrukturore - hekurudhën dhe autostradën (Korridori X) do të mbeten në Serbi!

40. Me ndërrimin e madhësisë territoriale dhe formës së hartës së Kosovës hapet mundësia për tërheqjen e njohjeve nga disa vende me të cilat Serbia ka raporte tradicionale të bashkëpunimit,²⁷ si dhe për rihapjen çështjes së pavarësisë dhe sovranitetit të Kosovës. Rrjedhimisht, Kosova si shtet i pavarur, sovran dhe multietnik si projekt amerikan,²⁸ i mbështetur nga BE-ja, vështirë se do të ekzistojë,

presidentit Martti Ahtisaari në negociatat me Serbinë, i cili në gjysmën e shtatorit 2018 i deklaroi gazetës Der Standard se “ndërrimi i kufijve është logjikë fisnore mesjetare”, Stjepan Mesić, ish-kryetar i Kroacisë, një mik i madh i Kosovës, pastaj ekspertët e njohur për politikë të jashtme dhe për Ballkanin, Daniel Server, David Philips, Jonus Bugajski, Tanja Fajon, raportuese për Kosovën në Parlamentin Evropian, e angazhuar shumë për vizat për qytetarët e Kosovës, ish-eurodeputetja Doris Pack, gjithnjë pro Kosovës dhe shqiptarëve etj., etj.

²⁷ Mundësinë e tërheqjes së njohjeve e bëmë të ditur në shkrimin tonë në fund të gushtit 2018. Deri tash, sipas disa informatave të pademantuara, tërheqjen e njohjes së pavarësisë së Kosovës e kanë bërë rreth dhjetë shtete.

²⁸ Nuk u pinë ujë as gënjeshttrat dhe mashtrimet e individëve, nga Thaçi deri te Daci, se SHBA po e mbështetin ndryshimin e kufirit Kosovë-Serbi dhe po e shtyjnë përpara këtë agjendë. Maskën ua qjerri vetë ambasadori amerikan në Kosovë Philip Kosnett kur deklaroi se “disa njerëz e kanë keqkuptuar që SHBA-ja ka shtyrë për një lëvizje të kufirit apo shkëmbim të territorit” (6.12.2018). Duhet të lexohet drejt edhe letra e Presidentit amerikan Trump (18.12.2018); me faktin që konfirmohet edhe njëherë pavarësia dhe sovraniteti i Kosovës, “korrigjimi” i kufijve nuk është agjendë e tyre. Në të vërtetë letra është e John Boltonit (përgjegjës për siguri kombëtare), të dëshmuar si proserb dhe antikosovar, sikurse edhe letra e burokratëve të BE: F. Mogherinit, J. Hahnit dhe C. Malstromit, e dërguar në të njëjtën kohë (16.12.2018). Këtyre të fundit po u ngutet, ngase pas majit 2019 do të mbesin pa punë, sikurse që po i ngutet Serbisë! Boltoni përmes Trampit (që e ngatërron Ballkanin me Baltikun!) dhe burokratët e BE-së po flasin sikur me një gjuhë: ngutuni dhe pajtohuni edhe ju të tjerët në Kosovë, sepse Thaçi dhe Vuçiqi tashmë kanë “arritur” marrëveshjen.

pra do të shpërbehet! Ndoshta ky është qëllimi kryesor i arkitektëve të “korrigjimit” të kufirit në relacion Beograd-Tiranë-Prishtinë (Vuçiq-Rama-Thaçi), të mbështetur nga individë të huaj me ndikim politik dhe financiar dhe qarqe ndërkombëtare proserbe. Nën parullën e “korrigjimit” të kufijve mund të ketë edhe skenarë të tjerë ogurzi, çfarë janë Asociacioni i Komunave me Shumicë Serbe (si agjendë ndërkombëtare) me kompetenca ekzekutive ose autonomia territoriale-politike për serbët në veri të Kosovës, apo sipas Aneksit III, neni 4, me alinetë 4.1.1 dhe 4.2.2 të versionit final të planit të Ahtisarit komunat e Graçanicës, Shtërpçës dhe Mitrovicës së Veriut marrin kompetenca edhe më të zgjeruara, pastaj “eksterritorët e zgjeruara” rreth kishave dhe manastireve ortodokse serbe, etj.?!

Ndërsa funksionarja e lartë në Ministrinë e Jashtme të Francës, Florence Mangin, pak më parë theksoi se e mbështesim dialogun Kosovë-Serbi, por nuk “marrim qëndrime lidhur me substancën, ngase konsiderojmë se kjo është përgjegjësi e dy vendeve dhe kur them e dy vendeve, do të jetë jo vetëm e dy presidentëve, por dy presidentët duhet të mbështeten nga e gjithë klasa politike dhe shoqëria civile e vendeve të tyre” (10.11.2018). Edhe ambasadori francez në Kosovë Didier Chabert, tha se Franca pajtohet me gjithçka, përfshirë edhe ndryshimin e kufijve, nëse “vendos Parlamenti i Kosovës me 2/3 e votave të deputetëve” (18.12.2018), ndërkaj Gjermania dhe Anglia janë të prera: nuk ka ndryshim të kufijve!

Hivzi ISLAMI, Prishtinë

Arsim EJUPI, Prishtinë

KOSOVO-SERBIA BORDER “CORRECTION” AND PRESHEVA VALLEY “UNIFICATION” WITH KOSOVO!

(An analytical-scientific elaboration)

Summary

International borders represent a very complex matter in historical, geographic, geopolitical, geostrategic, military, economic, and other terms, but they also speak to our emotions. As is the case with many nations around the world, borders have been set by military might and brutality, ignoring ethnic, natural, geographic, historic, economic, family circumstances etc. In the politically unstable Balkans, long overwhelmed with tensions and inter-ethnic conflicts also related to unjust borders, Albanians have the most bitter experiences, as the most divided people. However, correcting historic injustices is a very complicated process, which cannot be resolved without violence, ethnic cleansing and bloody wars. This was seen in the case of the Serbian hegemony aggressiveness over non-Serb territories and peoples during the 1990s.

Recently, a rather non-transparent discourse is emerging regarding the division of Kosovo and partition of the Presheva Valley, disguised under the Kosovo-Serbia “border correction” slogan, launched by Vucic, Rama and Thaci, and supported by several international pro-Serbian circles. The division of Kosovo and “territorial definition between Albanians and Serbs” is an old Serbian idea and plan, the brainchild of Dobrica Cosic, since the late 1960s. The insistence of official Belgrade in this plan is aimed at overcoming the official Prishtina, and consequently at the disintegration of Kosovo as an independent and sovereign state, with its territorial space of 10,905 km², recognized by more than 115 states. Serbia must first recognize Kosovo's independence, the existing borders as such, and then the issue of border demarcation can be addressed.

The 2005-2007 Vienna talks resulted in all subsequent processes in Kosovo, but the Kosovar demanded no mutuality clause regarding the rights of Valley Albanians and the rights of Kosovo Serbs, whose rights are the most generous in the world for a minority, let alone the “unification” of the Valley with Kosovo. The partial “unification” of the Valley with Kosovo, leaving behind 2/3 of the territory, the railroad and the highway (Corridor 10), means that the Valley will no longer exist as a separate territorial-ethnic and political entity. All geo-spatial, geopolitical and ethno-demographic dimensions and parameters, as well as the quantity and quality of the territories, indicate that under all scenarios, Kosovo and the Valley are the biggest losers, while Serbia emerges as the true winner of the “correction” of borders and “exchanges” of territories and populations

The approach towards our borders chosen by our President, some Albanian individuals, official Serbia and Tirana, as well as pro-Serbian circles in Europe and the world, turns Kosovo from an international problem into a purely Serbian problem (with Russia’s implication!), while dialogue with Serbia becomes more of a priority than Kosovo’s state-building itself. Serbia is rushing to come to an agreement on these grounds, because of its EU accession aims, and the EU bureaucracy, led by Mogherini, has turned the entire dialogue process into a drive for border “correction” and “exchange” of territories and populations. Such “unifications” that are arranged and dictated by Serbia are fatal for Kosovo, the Valley and all Albanians, in the same vein as the “unification” of Kosovo with Albania under the (“Confederate”) model of Edi Rama and Hashim Thaci!

Key words: Border correction, partition, exchange, demarcation, “unification” of the Valley, Ahtisaari Plan, Northern Kosovo, Presheva Valley, railway, Corridor 10, referendum, Constitution of the Republic of Kosovo, state sovereignty, territorial integrity.

Luisa Migliorati*

THE ROMAN THEATRE IN ITALY

Abstract

The paper discusses the topos of the traditional difference between Greek and Roman theatres, exploiting the hill side or self-sustaining structures. It starts by considering the high number of Roman theatres lying on a slope, due to the physical context where Roman cities were laid. Therefore the author stresses the importance of geo-morphological basis to study the Roman theatre. Nevertheless, establishing the common exploitation of slopes in building theatres is not enough to understand the choice's cause for theatres' location. Few more elements are concerned and observations start by analyzing the architectural complex, then reach its relation with the urban context.

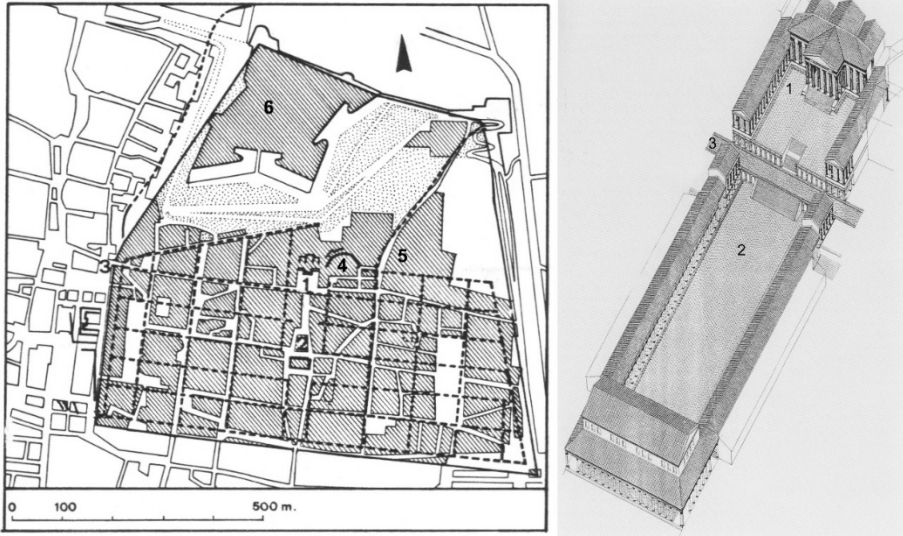
Some case studies are presented to illustrate the topic.

It's still commonplace that the most obvious difference between the Greek and Roman theatre lies in the fact that one was supported against a hillside and the other was built upon its own ground; it must also be noted that the Theatre of Pompey in Rome would be the model for nearly all future theatres of Roman world.

In fact, the Theatre of Pompey was a novelty in Rome but not in other parts of Italy. The ban on constructing permanent theatres in Rome was due to the fact that the structure was seen as a gathering

* Professore e arkeologjisë antike në Universitetin La Sapienza të Romës. Anëtare e Akademisë së Shkencave të Romës. Autore e një numri të madh të librave dhe studimeve të botuara në Itali dhe në vende të tjera. Veç tjerash në vepra të përbashkëta: *La città e il territorio, Peluinum. Un caso di "pietrificazione" di un'area di culto, Coloniae Maritimae*: riflessioni urbanistiche, Il segno urbano, etj.

area for a large number of potentially seditious and maneuverable people, rather than a place for culture as it was in Greece. Therefore the theatre had to be a temporary construction to be dismantled after each performance. Pompey formally bypassed the ban by using a piece of land of his own - which was also at a certain distance from the walls of the city – and formally turning the seating area for spectators into a stairway for a temple dedicated to *Venus Victrix* in *summa cavea*.

However, the socio-political value of the theatre would never lose its force, although oriented in a different way, that is towards deepening the consensus to the emperor, always based on the strategic use of concentration in a single place of a large part of the population.

As for architecture, the Greek and the Roman theatre differed in striking ways, as the latter presented a completely enclosed form, a wide permanently built stage front with annexes spread throughout the building's diameter which, together with the reduction of the orchestra to a half circle, allowed the stage to be connected to the *cavea*; access to the orchestra was through barrel-vaulted *aditus* (the Greek *parodoi*), above which were the *tribunalia*, the seats intended for the

magistrates, who generally presided over the performances. With its shape and size, the theatre was meant to emerge clearly in the urban fabric, especially if built in the plains, as was the case with theatres in Rome.

Pompey built his theatre (fig. 2) in the *Campus Martius*¹, the only large flat land in the Rome area which allowed construction free of morphological constraints and was almost entirely to be exploited yet, as it would happen later, with large buildings intended for the community (fig. 3). The large bend which shaped the river Tiber formed, just outside the republican walls, a plain, that presented nevertheless very low elevations and high aquifers, which generated a marshy ground, also very easily flooded during the floods of the Tiber; but let's leave it at that for now.

¹ For a new, in-depth study on the architecture of the theatre of Pompey, see Monastero, Braccalenti, Iannone 2015 and Filippi 2015. Amongst many others, a previous thorough study is by Monterroso Checa 2010; in chp. 5 the Author expresses his own opinion on the structures that influenced the theatre and the model it was for later ones.

The possibility of using a large building area, in addition to financial resources, enabled Pompey to build what would remain the largest theatre in Rome, with a 160 m diameter and a *cavea* accommodating 17,500 spectators. The uniform inclination of the *cavea* might have limited the number of seats; in fact, the change in inclination of the sectors of the *cavea*, i.e. the increase from bottom to top, from the *ima* to the *summacavea*, which could easily be achieved in the steps built on substructures, and which would not only ensure a better acoustics but a greater capacity and a clearer differentiation of the seats for the various social classes as well, had not been experimented yet.

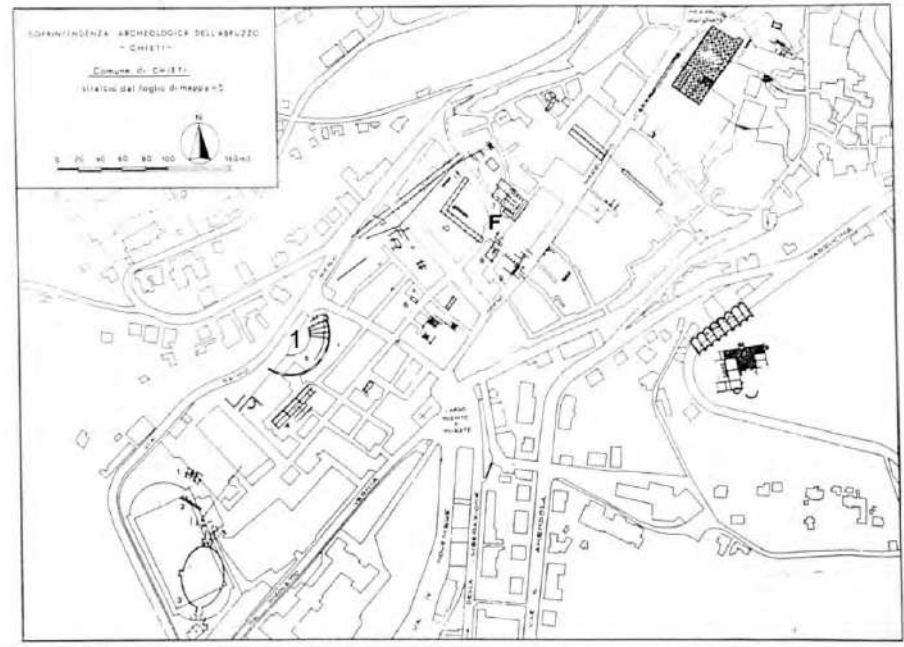
This architectural variation would only be present in the theatre of *Marcellus*, which, with a 130 m diameter, would accommodate 11,500 spectators.

The studies on the theatre of *Marcellus*, combined with targeted coring, have made much clearer what were the methods used to solve the difficulties of building in a marshy environment, and which must have also been used for the theatre of Pompey. Built close to the Tiber, the theatre of *Marcellus* (fig. 4), even more so than that of Pompey, had to face problems of soil stability due to groundwater and frequent floods. So, the foundation design method envisaged preliminary soil consolidation works².

Inside the foundation trench, a thick palisade of strong wood (oak in this case) was subsequently covered with a concrete slab, made as to load the piles homogeneously; two rows of blocks completed the foundations. This was done for the most risky sector³.

² Vitr., III, 4, 2; V, 3, 3.

³ A very recent new reading of the whole theatre is in Ciancio Rossetto, Pisani Sartorio 2017.

It is obvious that this method lengthened the time of construction, which for buildings of that size was already considerable: in fact the theatre of *Marcellus*, planned by Caesar but built by Augustus in honor of his nephew, was dedicated in 13/11 BC.

Let's go back to the initial statement on the exploitation of the slope in Greek theatre and the use of substructures in Roman theatre.

On the one hand, it's true that in Greek theatre the reported cases of independence from the morphology of the land are very limited⁴, and therefore rightly considered as exceptions.

As for Roman theatre, its frequent close relationship with land morphology is believed to derive from the *MagnaGraecia* examples and to be a resistance to breaking free from the secure support to the ground; therefore, the exploitation of a hillside is generally considered

⁴ Gros 1997, p. 664 note 106, cites Mantinea, Eretria and possibly Alessandria. In South Italy Metaponto theatre (4th c. BC), built on an artificial embankment, is an exception, as pointed out in Bonetto 2003, p. 923.

a sign of antiquity. It's also possible that it might have been added to this fact Vitruvius' indication when dealing with the two different solutions on the foundation of a theatre. In fact he writes of a greater ease in the use of the hill support as compared to the complexity of the construction in the plain or in "*palustri loco*"⁵, as if referring to a technical path still in its infancy. Certainly Vitruvius had witnessed both types in contemporary examples. However, in the archaeologically documented theatres there is no presence of all the parameters he indicated. F. Sear correctly points out the time difference between the years of the publication of the *De architectura* (27-23 BC) and the period of greatest diffusion of theatres (first half of the 1st century AD), which took place after the significant momentum given to building renovation in the Augustan age⁶.

But, if we must give the Augustan period the merit of having included the theatre "among the essential urban components"⁷, the most recent studies and excavations have shown that in addition to the cases already known, other theatres of Roman Italy are late Republican, starting from the Sullan age to no later than the Caesarean age; let's remember Milan, Aquileia, Verona, Bologna, Mevaniola, Tusculum, Terracina, *Alba Fucens*, Alife, *Aquinum*, *Suessa*, Teano; *Cales*; Nocera; *Copia*⁸.

But even theatres archaeologically ascribed to the triumviral age, like the Florence one, to what chronological area do they really belong? Shouldn't we take into account the number of years necessary

⁵ V, 3, 3.

⁶ Sear 1994, pp. 180-182.

⁷ Migliorati 2007, p. 555.

⁸ It's possible that the number will increase as accurate structural and stratigraphic analyses are conducted. As for theatres in southern Italy, the most ancient ones might date back to the 2nd c. BC, but in this case they plausibly refer to *Magna Graecia* even in the case of later renovations. An interesting datum is in Basso 2000, p. 155, note 3 (with bibliography): an epigraphy in Capua mentions a theatre *terra exaggerandum*, therefore indicating a construction system and not an adjustment to the land.

for the construction and therefore refer to its planning? Of course, this consideration would probably lead to backdating some buildings.

The number of theatres(including *odeia*) present in ancient Italy, excluding the *provinciae* of Sicily and Sardinia, is still inaccurate.

Some buildings are mentioned in the sources, others are hypothesized on the basis of aerial photographs or minor discoveries; therefore we only have an approximate number of around 130⁹.

Of these, more than half presented a *cavea* supported against a hill.

The motivations are very often recognized in a high chronology¹⁰, as already mentioned; the fact that this type of construction found a certain continuity over time only leads us to add that the diversified solutions adopted in the first phase of experimentation of theatrical construction tended to shrink as the 1st century AC progressed, due to the importance given to criteria of spatial distribution of the public, so much so that underground paths were created for the flow and outflow of spectators even where the *cavea* was built into the side of an hill, by digging down into the earth¹¹.

Another reason for using a slope is attributed to a generic opportunity¹², specified in the economic advantage that, rightly so, goes beyond the chronological parameter¹³; less correctly, in my

⁹ In Ciano Rossetto, Pisani Sartorio 1994, the total amount, inclusive of the theatres in Sicily and Sardinia and the *odeia*, is 174; in the same work buildings are divided into "16 Italian types, 110 Roman types, 19 Greek types, transformed or reused in Roman age, 16 unclassifiable, 3 theatres or odea, 9 odea". The in-depth study is displayed in Ciano Rossetto, Pisani Sartorio 1994-1996.

¹⁰ Verzá Bass 1990, p. 419 with reference to the case of Verona; Verzá Bass 1991, pp. 161-162 more in general. Gros 2002, p. 273, with reference to the theatre of Pompey; the author considers the self-reliance of the building an almost ideological proof of autonomy from land morphology.

¹¹ Gros 2002, pp. 287-288, citing the example of Catania.

¹² Ciano Rossetto, Pisani Sartorio 1994, p.102; Frézouls 1990, p. 83.

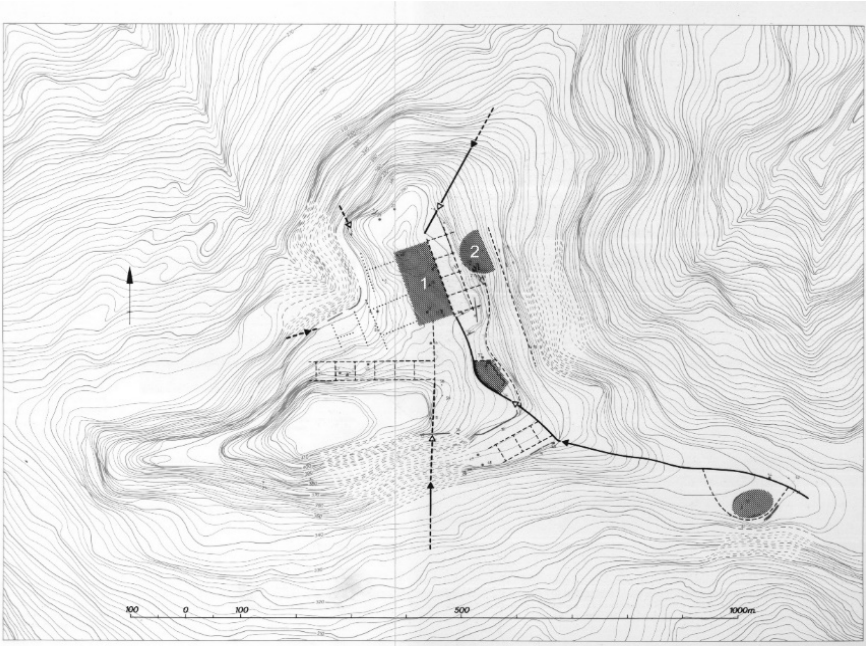
¹³ Nardelli 2003, pp. 947-950; the author shows lists of theatres, based on chronology and/or on different slope use and on completely self reliance.

opinion, the exploitation of a hillside is related to insufficient technical expertise¹⁴.

So what are the reasons for choosing to use a slope in the construction of theatres?

A first simple observation concerns Italy's morphology and the location of urban centers in the Roman age, both continuously and not continuously inhabited.

Italy has few flat areas (fig. 5) and strategic constraints have always suggested high-altitude positions to establish urban centers. As a consequence, as already pointed out¹⁵, the diversified morphology of most of the sites caused to adopt adaptation measures to the land that we can consider intuitive, particularly as regards the location of the theatres. In theory, many would be the parameters that the construction of a theatre had to meet.

¹⁴ Nardelli 2003, p. 950.

¹⁵ Migliorati 2007, p. 556. On the progressing and difficulties of research, having introduced various aspects to be analysed when dealing with theatres and also on the recent amount of bibliography on the topic, see the synthetic remarks of Moretti 2011.

Without following a precise listing order, in addition to static laws and general urban planning regulations as for any other structure, the aspects to be considered included internal distribution criteria, but conveniently connected to an external road network¹⁶, which envisaged the connection of the water disposal channels to large urban collectors. As for meteoric precipitation, the *cavea* could turn into a water basin, hence the need to make the water flow out easily and quickly; moreover, the channels were also used for cleaning and in the case of performances which included a temporary use of water.

Technical criteria related to the performance included lighting and acoustics in relation to the enjoyment of the show¹⁷, and the microclimate which formed inside the building during an assembly of spectators; these aspects are dealt with extensively by *Vitruvius*, with an in-depth account on the theatre¹⁸; the fact that he addressed this topic after having dealt with the *forum* and the related buildings suggests the socio-political, rather than cultural, weight that this structure was acquiring, a vector of imperial propaganda (but also of self-promotion of the administrators, often benefactors of the building) which spread subliminally through ornamental statues and inscriptions intended for the large number of people who frequented the building.

It's possible that some changes of the scene (depth of the stage, distance between the ways of actors) were linked to the inclusion of the statues of the imperial family in the *frons scaenae*¹⁹.

It's undeniable that from this use, in place since the Augustan age, derived the greater diversification of the theatrical setting, in which niches and columns created visual fulcrums in which to place

¹⁶ To deepen this specific topic, see Bonetto 2003.

¹⁷ Seat distribution is also obviously linked to these parameters, according to the social rank of the spectators.

¹⁸ Vit. V, 3-9, for the chapters on the theatre, where reference to other parts of the text can be found for more in-depth explanations.

¹⁹ Sear 1994, p. 190.

the statues. However, it should also be remembered that the movement of the colonnaded wall improved the acoustics and the experiences of the Augustan theatres favored the technical development of this element too, a factor which caused the frequent modifications of the stage.

The attention for the socio-political aspect could be reflected in the search for a central position of the theatre, an event that sometimes occurred when the area also presented other characteristics; however, such a choice easily had a negative side to it. In fact it probably rarely happened that the central area of a long-standing city had remained unbuilt, allowing the inclusion of a large-sized building; the administrators had to resort to expropriation, a policy at the time certainly different from the current one.

The exploitation of the slope to set the *cavea* responded to an optimal interaction between man and the environment from an ergonomic point of view. The hillside was adaptable to the *cavea* with less work and therefore with saving of time, building materials, workforce and, thence, money..

Certainly, as already written,²⁰ the residues of soil tillage used to shape the steps could be used as a construction material of different size (if the soil was rocky or made of conglomerates with different granulometry) or as completion of the embankment (in case of earthy soil).

At the same time, adapting the *cavea* to the hillside meant that no building area was involved which could be destined to other public or private structures, and this is a significant aspect with reference to the above mentioned relationship between new building types and urban spaces already saturated by constructions; aside from the fact

²⁰ On the topic, see the synthetic but clear remarks of Nardelli 2003, p. 951. It is one of the few works dealing also with technic causes influencing the location of theatres.

that some urban sectors could hardly be urbanized depending on the morphology.

Another factor that brings a strong added value to the solution of the adherence to the ground is a function directly connected to the geology of the area on which the city stands and to the shape of the theatre.

The latter has the shape of the arch of a dam and therefore functions as containment for the terrain, both stable and unstable. Considering the varied morphologies on which the cities have stood on from antiquity to the present, and the consequent use of terracing to create building areas, it's obvious that landslide terrains or unstable soil may be at greater risk if loaded with buildings. In such cases the theatre location can help on the basis of two possibilities: 1) the arch of the *cavea* effectively counteracts the thrust of the ground weighed down by the weight of the upper terrace; 2) the steps cover the weak side, protecting it from damage caused by atmospheric agents (meteoric waters and winds).

The issue regarding the use of the land can also be looked at from a very different point of view. While remaining in the wide area of slope adherence, removing part of the soil to create the *cavea* (and then covering it with steps) would make the terrain lighter reducing its thrust.

Here are some examples to clarify the concepts.

The Brescia theatre (fig. 6) seems to be the most appropriate example of the set of criteria indicated: it exploits the slope, it's well connected to a greater road network (the interregional connection from Verona to Milan, which is also the main E-W road axis of the city), next to the *Capitolium* and therefore in the central area, a non-geometric center, but a socio-political and religious one; it's in fact at the northern borders of the urban area laying on the side of Colle Cidneo, whose grade then continues with a much steeper slope.

This coincidence of parameters was due to a considerable incline of this part of the hill which didn't allow easy construction of the area east of the Capitoline temple, which was built there for a number of reasons, including, last but not least, the desire to create a visual focus from the main street and the *forum*. Further east of the theatre the shape of the contourline changes, the slope softens considerably, which allowed to build a complex of *domus* (area of Santa Giulia monastery)²¹ (fig. 7).

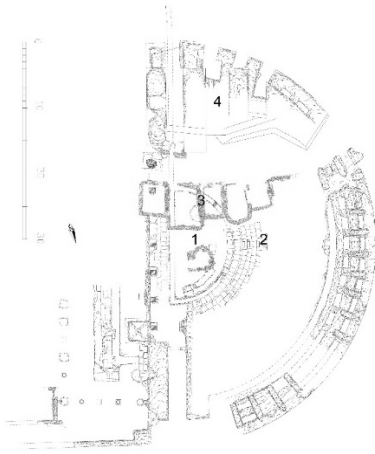
²¹ On the Roman urban structure of the Gallic centre in the 1st c. AC, see Rossi 1990.

The theatre of Terracina (fig. 8) is in a similar position with respect to the city center, but right on the edge of the urban area since it's inserted between the *forum* square and the north side of the walls. The Roman colony of the late fourth century BC occupied a hilly ridge almost parallel to the coastline²²; morphology determined its narrow and elongated shape, with a steep elevation to the south and a much less steep slope to the north, which allowed to establish the theatre already in the first decades of the first century. BC²³.

²² On the Roman city, see Innico 2007.

²³ For an accurate and in-depth analysis of the theatre inclusive of excavation campaigns data, see Cassieri 2007.

Data from excavations don't indicate any pre-existing structure, so the choice of the area on which to build the theatre, in this case, could also be attributed to a difficulty of urbanization of the sector in the most ancient phases, related to the desire to leave unbuilt the area tangential to the northern walls for obvious strategic reasons. The theatrical *cavea* leaned therefore against the calcareous rocky slope shaped to accommodate the steps (fig. 9), but the conformation of the terrain influenced the main accesses, with an eastern L path to connect it to the *forum* square and a western one connected to the N-S road which ran along the theatre on the west side.

The approximately 20° inclination of the western *aditus* shows how much the distribution criteria of the theatre were adapted to the morphology²⁴.

To date, data on the other accesses are lacking, but it's plausible that the entrances to the media and summa *cavea* were obtained on the uppermost levels.

The topographic differentiation of the entrances, following the gradient of the ground on which the *cavea* leaned on, facilitated the diversified distribution of the seats which, as is known, under Augustus were assigned according to social rank²⁵; it was therefore easier to channel the spectators of the lower social status directly to the uppermost seats with less visibility.

Other examples concern theatres whose design envisaged, maybe primarily, to perform a containment function of the urban superior terraces.

The case of Chieti (fig. 10) leads us to reflect on this. The city rises on a hilly ridge with a non-homogeneous trend and a diversified geological stratification along the two main slopes²⁶, of which the western one is the most unstable. The theatre was set up on this side in order to counteract the thrust of the land mass towards the valley; the *cavea* was oriented with the diameter not parallel to the slope, but slightly rotated, I believe to limit heavy interventions to substructure the stage. This arrangement didn't, however, prevented part of the western sector of the theatre from collapsing²⁷.

²⁴ Cassieri 2007, p. 517.

²⁵ On *Lex Iulia theatralis*, which reiterates rules on seats assignment, see Rawson 1987. For a wider bibliography on the subject, see Orlandi 2005.

²⁶ Associated strata of clays and sands and sandstones and sands. A largely diffused situation in the Apennines and central pre-Apennines deriving from the sea origin.

²⁷ About the city, see Agostini, Campanelli 1995-96; an archaeological survey and topographical analysis of the city, with unprecedented results on several monuments and the urban mechanisms will be soon published by Serafino Ferreri.

A similar purpose can be found in Todi, in the relationship between the theatre and the central area above it.

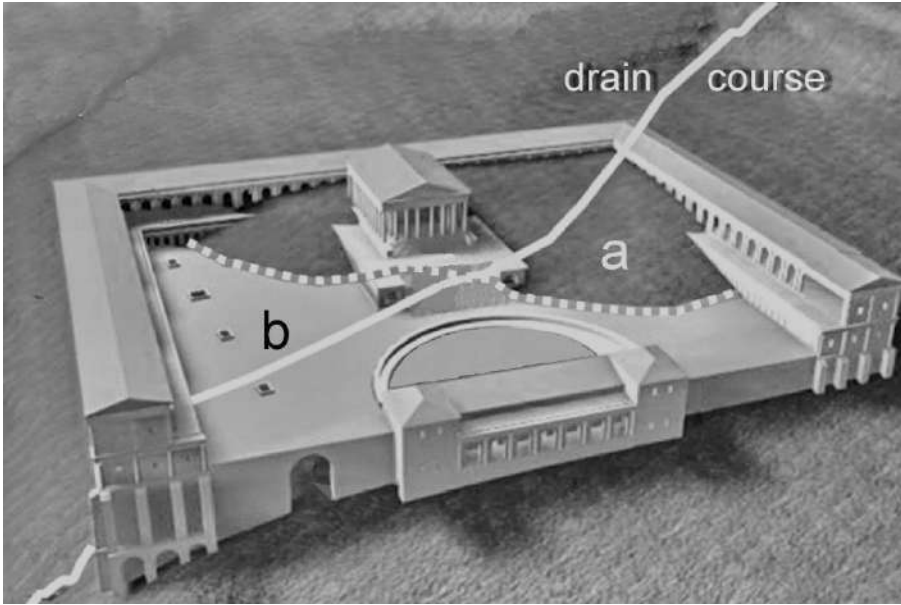
The ancient city laid on a hill with diversified shape, which presents almost everywhere steep slopes which were contained by a series of terraces, both to expand the building area and to support the ground itself (fig. 11). In fact the hill is formed by a geological silt stratification, different clays and conglomerates of lacustrine origins²⁸ and whose different exposure in the slopes could have caused localized instability. An urban renovation work which resumed and expanded the first interventions took place in the triumviral age, coinciding with the foundation of the colony *Iulia Fida Tuder*, and was concluded in the middle of the Augustan Age²⁹.

The theatre was part of this program. It was built on the eastern slope of the hilly area which housed the *forum*, which also underwent extension works, and therefore terracing became necessary. So, the building was between the main public area upstream and the

²⁸ Piali, Sabatini 1969.

²⁹ On the building renovation of part of the city, which entails the construction of the theatre, see Tascio 1989, p. 105; more recently, Chiaraluce 2012, pp. 36-37; the author conducts a complete and accurate analysis of the theatre based on direct survey, achieving a more plausible planimetric reconstruction of the building; with a comprehensive view of the complex he also deals with urban planning issues.

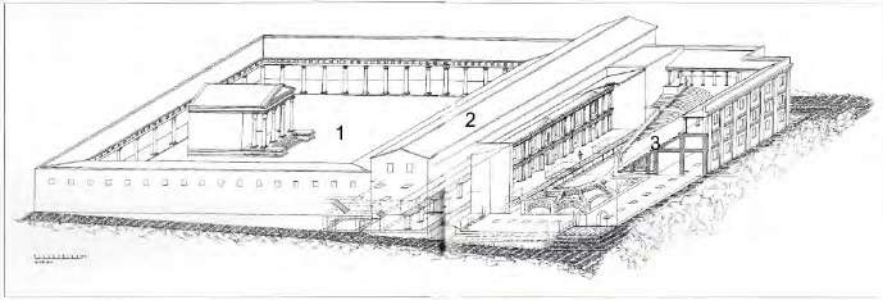
fortifications that encircled the hill downstream, in a position also favoring the relations between the political-administrative and religious center and the extra-urban road network³⁰.

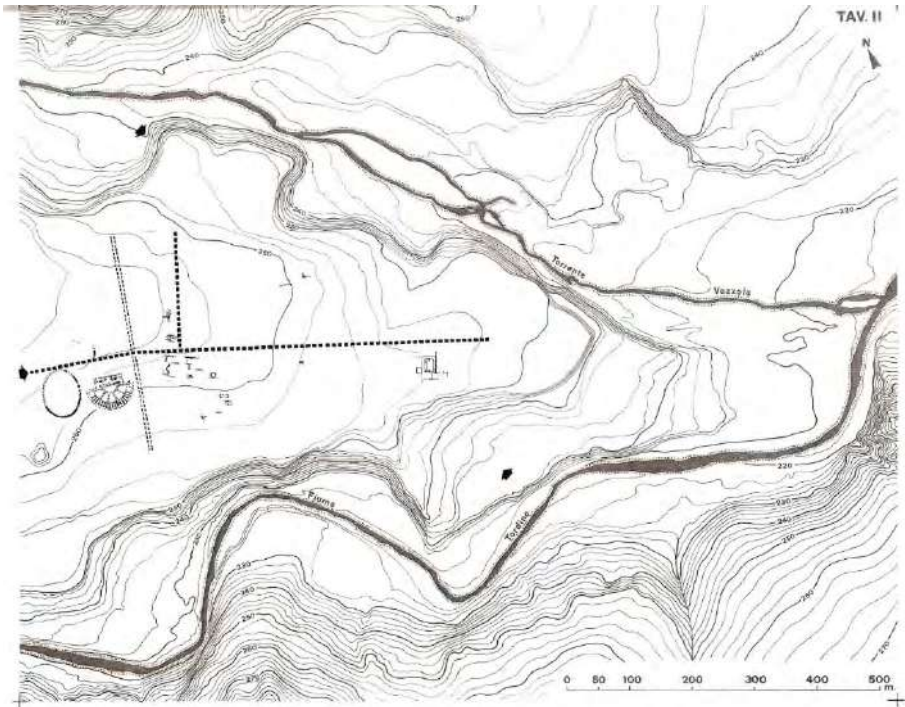
The central part of the theatre was obtained by shaping the ground, while the two side sections were built on radial spaces (fig. 12). The very shape of the building, with the last two wedges to the north and south, widened beyond the circumference of the *cavea* and connected to the stage, showed a search for greater static safety. In fact, the almost total absence of remains of the south-eastern sector of the stage can be related to archival reports documenting landslides in the eighteenth and nineteenth centuries; the remaining part of the most conserved stage seems to indicate the positive result of the containment function carried out by the theatre, which identified the more solid geological layer of conglomerates to set up the building³¹.

³⁰ Chiaraluce 2012, pp.39-40 on the relationship with the *forum* area. On the topic of the road network in the area of the theatre, see Tascio 1989, pp. 96-97 and Chiaraluce 2012, p.20.

³¹ Chiaraluce 2012, pp. 20-23; the author points out the spoliation of the theatre due to the construction of a containment wall of the slope, upstream, in Late Antiquity.

Even *Peltuinum* theatre was located at the edge of the urban area, but supporting the upper terrace, on which rested the weight of the *forum* temple and the portico surrounding it on three sides (fig. 13).

The orthogonal organization of the urban layout is rotated by a few degrees, declining from the north, with the diametrical axis of the building adhering to it. So, due to this cause, the hill side was not completely exploited by the *cavea*. Along the southern side of the

plain, where the *forum* area is located, the shape of contour lines drew a sort of inlet, able to accommodate the theatre but providing some specific changes.

The rotation of the *cavea* made it necessary to build radial partitions in the southern sector, but made extra space for the construction of the porticus *pone scaenam*; of course, the southern sector itself was weakened, being on the edge of the plain, and had to be buttressed before constructing the theatre. The annular walls of the *summacavea*, connected to the slope for three quarters of the half circumference, prevented the ground from sliding down³².

The construction of the theatre was however designed for an even more careful purpose.

The city, not continuously inhabited, was built around the middle of the first century B.C. on an inner plain, also of lacustrine origin³³, within the central Apennines.

The resulting geological stratigraphy comprises alternating layers of varying thickness of silt and more or less cemented gravel, with thin sand blades; limestone only surfaces in some places.

The southern slope of the plain was particularly fragile because of the alternation of silt and still not well cemented gravel; the atmospheric agents (wind, rain, snow) eroded them in different ways and the gravel layer, resisting longer, could successively collapse due to the cantilever function carried out. The steps of the theatre effectively covered this side, protecting the ground and contributing to the conservation of the structures above (fig. 14).

³² For the various phases of theatre, see Migliorati 2008 and Nepi 2014.

³³ About the city, see recently Migliorati 2014, with previous bibliography.

A brief mention to the case of Volterra shows how, in similar cases, in cities on different plains, massive filling and substructuring interventions on the side chosen for setting up the theatre offered safer and more extensive solutions.

Volterra too stands on a hill within a pliocene lake which left a geological sequence composed (from the bottom) by clays, sandy deposits and finally an arenaceous calcareous layer.

The varying levels allowed different layers to emerge along the sides presenting different acclivity.

The shape of the contour lines along the northern side favored the setting up of the theatre by exploiting the slope, but considerable excavation work was needed to complete the *cavea* (fig. 15).

Subsequent constructions of terracing walls made it possible to obtain a large four-sided portico *ponescaenam* and at the same time guaranteed the safety of the building up to the late ancient age, when in the very porticus were set up thermal baths, which are proof of a good ground stability obtained through the filling and containment work³⁴ (fig. 16).

As for works which involved double interventions to increase the stability of terraces, the theatre of the sanctuary of *HerculesVictor*, a large complex just outside the city of Tivoli³⁵, played an important role.

At the end of the II century BC, along the slope descending steeply from the city towards the river Aniene, an excavation for the

³⁴ On the theatre and its construction due to the *Caecina* family, connected to Augustus, see Munzi, Terrenato 2000; with specific reference to the geomorphological aspect, pp. 187-189; on the abandonment of the theatre and the setting up of the thermal baths, pp. 44-45.

³⁵ For a structural and architectural analysis of the sanctuary as a whole, see Giuliani 2016, adding new considerations to his previous works mentioned in the bibliography. In particular, on the morphology of the area and the works for the construction of the sanctuary completed during the construction of the theatre, see Ten 2016 with previous bibliography.

construction of a terrace on which to build the temple of Hercules was carried out. The waste land was immediately brought downstream to integrate the surface of the plain comprised within a triporticus, at the center of which the temple would have been raised. The presence of a ditch complicated the situation (fig. 17).

Already while work progressed, there were some structural failures, so it was decided to lighten the weight of the backfill by removing part of it through the creation of a theatrical *cavea* aligned with the temple; the building had to help counteracting the thrust of the terrain too. Actually, after several centuries, the two ends of the portico have nevertheless yielded, while the function of the theatre has proved to be valid and the sacred building protected.

The theatre of Asolo (fig. 18) is a case seemingly unique in Italy, defined as "with *cavea* in counter-slope". In a geomorphological context differentiated into several levels, the upper terrace is occupied by the *forum*, with a cryptoporticus erected along the margin; subsequently, it was associated with the impressive wall of the theatre's stage; the *cavea* is then open towards the highest elevation. In addition, the ground descended again quite steeply a few tens of meters beyond the first elevation change. This led to earthen and leveling works to obtain all the surface necessary for the construction of the *cavea*.

This was built on an embankment with adequately designed internal walls (semi-circular and radial) to act as a counter-thrust to the ground and to support the steps; the curve of the *cavea* is also closed within ambulates which make its perimeter rectilinear. As highlighted,³⁶ the work had to be rather complex from an engineering viewpoint, and it's clear that the result to be achieved was such as to overcome the structural and financial difficulties, as well. The purpose

³⁶ Basso 2000, p. 88.

laid in the will to create a compact and functional public area, through and despite the various differences in height³⁷.

The case of Teramo theatre partly recalls the Asolo case. The Roman city lies on a hilly strip of land at the confluence of two rivers (fig. 19); the morphology is quite diversified, with natural terraces sloping down through different elevations both towards the confluence and towards the north and south sides. The theatre³⁸ was built at the western limits of the city, along the road heading towards the Apennines and, past these, towards Rome. In addition to a slope to the south, this sector also presented a small hilly area just west of the theatre itself, which would successively be occupied by the amphitheatre.

The theatre was built with the *cavea* facing northward and so in partial counterslope, since the *ima* and *media cavea* leaned on the natural ground for the western part, while for the remaining part they had to be supported by an artificial embankment. This system caused the closure of the westernmost radial rooms; this fact suggests that the access to the *summa cavea* from the west was directly from the upper level. In this complicated construction process it must have been involved the western sector of the stage, whose west *parascenium* - providing appropriate strengthening - could have worked as a buttress. At the moment the reason for constructing in counter-slope is not clear, considering the shape of the level curves of the area. Perhaps the rotation of the theatrical *cavea* was due to the proximity of the building to the main straight road axis, to which the routes for the inflow and the outflow of spectators had to be quickly and easily connected. An advantage coming from the construction of the external façade of the *cavea* from the lowest level, might have come from the use of some wedges as *tabernae* or deposits, or even offices related to the management of the building³⁹.

³⁷ Rosada 2000, pp.178-179.

³⁸ About the city, see Migliorati 2014, pp. 315-320 with previous bibliography. A recent analysis of the theatre is in Migliorati 2016, notably pp. 162-166. Which were

³⁹ For epigraphic references and bibliography, see Sear 2006, pp. 9-10.

In fact, the system of access from lower to the upper levels provided for a rhythm of three wedges which were organized as follows: the first flight of steps reaching the first landing occupied the central one, the side wedges were covered by inclined vaults supporting stairs in the opposite direction to reach the second landing; the wedges at both sides of this group were blind and therefore could be used for diversified uses (fig. 20).

Undoubtedly, however, this wasn't the reason for the orientation of the theatre, even because more important static problems were yet to be solved.

It can be observed that the eastern sector of the wedges remained that most at risk, possibly reflected by the fact that during the excavations of the 60s, in which subsequent superstructures were removed from this part of the theatre, the radial walls of the eastern sector were missing (fig. 21). It could be only hypothesized, given the absence of archaeological data, that the walls collapsed due to the instability of the soil and that favored the spoliation of travertine and gypsum-arenite blocks which formed the structure. On the other hand, the fact that the outer ring of the theatre, where preserved, is out of plumb, suggests that the ground thrust was not effectively counteracted, together with the other causes (earthquakes and removal of medieval houses above, which restrained the Roman walls).

As we have seen, even at a glance, the exploitation of land for building theatres appears extremely varied; it's not sufficient, however, to notice that there are many ways of exploiting land: it's obvious that it can be total or partial, and in the latter case involve different parts of the building, through different construction techniques according to selection criteria not related to chronology. In addition to these matters it must be kept in mind that there were also design errors, which are however difficult to identify. For example, we would know nothing about the wrong construction of the theatre in *Nicaea*

due to the wrong choice of the location and of the building material, if Pliny the Younger did not write to Trajan about the matter⁴⁰.

On the other hand, returning to Vitruvius, the writer suggests the architect to adopt a certain degree of flexibility in planning the theatre, keeping in mind, inter alia, of the *natura loci*⁴¹. It's an invitation to remember that every case is unique, as it's the outcome of several parameters linked to place, politics, history, culture and so on.

Certainly a work dealing with the whole range of architectural types cannot but create categories, which must remain large ensembles⁴² since, among other things, they obviously lack a direct verification of all the structures, and autoptic verification can lead to surprises. These last considerations explain the reason why only some case studies were suggested here, cues for reflection at a later time.

Luisa Migliorati

TEATRI ROMAK NË ITALI

Abstrakt

Punimi diskuton toposin e dallimit tradicional ndërmjet teatrove greke dhe romake, që shfrytëzojnë faqe kodrash ose struktura të vetëqëndrueshme. Fillon duke konsideruar numrin e lartë të teatrove romake, që shtrihen në faqe kodrash, për shkak të kontekstit fizik ku u vendosën qytetet romake. Kështu, autorja thekson rëndësinë e bazës gjeomorfologjike për studimin e teatrit romak. Sidoqoftë, përcaktimi i shfrytëzimit të përbashkët të faqeve të kodrave për ndërtimin e teatrove

⁴⁰ Pliny the Younger, X, 39, 1-2.

⁴¹ Vitr., V 6, 7.

⁴² A work pertaining to this category is Ciancio Rossetto, Pisani Sartorio 1994-1996, a census of Greek and Roman theatres, very useful if intended as a basis of study for subsequent checking. A completely different work is Sear 2006, due to the very in-depth analysis of the various aspects of the building, which the Author presents before the catalogue.

nuk mjafton për të kuptuar shkakun e zgjedhjes për vendndodhjen e teatrove. Kërkohen disa elementë më shumë dhe vëzhgimet fillojnë duke analizuar kompleksin arkitekturor, pastaj arrijnë të lidhja e tij me kontekstin urban.

Janë paraqitur disa raste studimore për ta ilustruar këtë temë.

1. Italy's regions in Augustan time: location of theatres extensively treated in the text: 1 Brescia, 2 Asolo, 3 Volterra, 4 Todi, 5 Teramo, 6 Peltuinum, 7 Chieti, 8 Roma, 9 Tivoli, 10 Terracina.
2. Pompey's theatre. Plan and cross section. a: temple of *Venus Victrix*.
3. *Campus Martius* archaeological map. Theatres: 1 *Marcellus*, 23 Pompey, 30 *Balbus*.
4. *Marcellus*' theatre from NE. The third and fourth levels pertain to the Renaissance transformation.
5. Italy physical map.
6. Brescia. Roman city plan and forum map. 1 Capitoline *templum*, 2 *forum* square, 3 main E-W road, 4 theatre, 5 *domus* area, 6 top hill.
7. Brescia aerial photo. 1 top hill, 2 Capitoline *templum*, 3 theatre, 4 *domus* area.
8. Terracina theatre complex. 1 *forum* square, 2 via Appia, 3 east entrance to the theatre from *forum* side, 4 seats, 5 west entrance, 6 *porticus pone scaenam*.
9. Terracina theatre. 1 *cavea* seats, 2 east entrance leading into the orchestra.
10. Chieti archaeological map. 1 theatre.
11. Todi. Roman city scheme on contour lines. In red archaeological sites. Public areas in hatching. 1 *Forum*, 2 theatre.
12. Todi. Theatre plan. 1, 2 N and S wedges widened for static reasons, 3 scene.
13. Peltuinum plateau aerial photo showing land morphology. 1 theatre on the lower terrace, 2 temple within a three winged portico on the upper one.
14. Peltuinum theatre map and photo. 1 *orchestra*, 2 *cavea* seats; 3 Renaissance rooms, 4 castle, both built upon the theatre.

15. Volterra. View of the upper levels of the *cavea*, showing the heavy terracing works likewise subsequent wall.
16. Volterra. View of the scene and of the baths built in later ages within the four winged portico *pone scaenam*.
17. Tivoli *Hercules Victor* complex. a excavated area, b backfilled area associated to substructures.
18. Asolo. *Forum* and theatre complex. 1 *Forum* square on the upper terrace, 2 *cryptoporticus* associated with the stage building supporting the *forum* terrace, 3 theatre.
19. Teramo archaeological map on morphology. Dotted lines: main roads.
20. Teramo theatre. 3D reconstruction. Wedge 1 hosting stairs to 1st landing, wedge 2 hosting stairs to 2nd landing, wedge 3 blind.
21. Teramo theatre. Eastern section. 1 missing supporting walls drawn on the ground, 2 *cavea* embankment.

* FIGURES CREDITS

(Numbers on figures have been added by the Author)

1. Atlas.
2. Gros 2002.
3. Migliorati, Sommella 1998.
4. Luisa Migliorati.
5. Atlante.
6. Sommella, Migliorati 1988. Morandi, Rossi.
7. earth.google.it, 2018.
8. Cassieri 2007.
9. Luisa Migliorati.
10. Agostini, Campanelli 1995-96.
11. Tascio 1989.

-
12. Chiaraluce 2012.
- 13-16. Luisa Migliorati.
17. Giuliani 2016.
18. Rosada 2000.
19. Sommella, Migliorati 1988.
20. Giuliani, Migliorati 2009.
21. G. Castellucci.
- [1] Basso 2000: P. Basso, La cavea a inquadramento rettilineo, in Rosada 2000, pp. 85-90.
- [2] Béjor 1979: G. Béjor, L'edificio teatrale nell'urbanistica augustea, in *Athenaeum* 57, 1979, pp. 124-138.
- [3] Bonetto 2003: J. Bonetto, Gli edifici per spettacolo e la viabilità nelle città dell'Italia romana, in Tosi 2003, pp. 923-939.
- [4] Agostini, Campanelli 1995-96: S. Agostini, A. Campanelli, La rete infrastrutturale di Chieti romana: nuovi dati sull'urbanistica di Teate Marrucinum, in *BollArchSub* 2/3, ½, 1995-96, pp. 209-217.
- [5] Cassieri 2007: N. Cassieri, Le indagini nel complesso teatro-portico di Terracina, in *Scienze dell'Antichità* 12, 2007, pp. 509-525.
- [6] Chiaraluce 2012: V. Chiaraluce, Il teatro romano e la cinta muraria altomedievale di Todi. Una rilettura alla luce delle nuove acquisizioni., in *Temporis signa* 7, 2012, pp. 15-49.
- [7] Ciancio Rossetto, Pisani Sartorio 1994a: P. Ciancio Rossetto, G. Pisani Sartorio (eds), *Teatri greci e romani alle origini del linguaggio rappresentato*, Roma 1994.
- [8] Ciancio Rossetto, Pisani Sartorio 1994b: P. Ciancio Rossetto, G. Pisani Sartorio, Rapporti tra struttura teatrale e tessuto urbano, in *La ciudad en el mundo romano*, Atti XIV Congr.Int. Archeologia Classica, (Tarragona 5 -11 sett. 1993), Tarragona 1994, 2, pp. 101-105.
- [9] Ferreri 2018: S.L. Ferreri, *Teate Marrucinum*: carta archeologica e analisi del funzionamento urbano, c.s.

- [10] Giuliani 2009: C.F. Giuliani, Santuario di Ercole Vincitore a Tivoli. Le fontane sulla fronte del tempio, in *RendPontAcc* LXXXI, 2008-2009, pp. 109-127.
- [11] Giuliani 2016: C.F. Giuliani, Santuario di Ercole Vincitore a Tivoli. III. L'architettura, in C.F. Giuliani, A. Ten, Santuario di Ercole vincitore a Tivoli. III. L'architettura, in *Bollettino d'Arte* 30, 2017, pp. 1-32.
- [12] Gros 1997: P. Gros (ed.), *Vitruvio, De Architectura*, Torino 1997.
- [13] Gros 2002: P. Gros, *L'Architecture romaine du début du IIIème siècle av. J.-C. à la fin du Haut Empire*, 1. Les monuments publics, Paris 2002 (2ème éd.).
- [14] Innico 2007: P.C. Innico, Il teatro romano di Terracina nella forma della città antica, in *Scienze dell'Antichità* 12, 2007, pp. 509-525.
- [15] Migliorati 2007: *Teatro e città*, in *Scienze dell'Antichità* 12, 2007, pp. 555 – 573.
- [16] MIGLIORATI 2008: L. Migliorati, *Peltuinum: un aggiornamento*, in *JAT* XVII, (2007) 2008, pp. 107-126.
- [17] Migliorati 2014: L. Migliorati, Piceno meridionale e Sannio vestino: gli insediamenti preromani e le opzioni di Roma, in P.L. Dall'Aglia, C. Franceschelli, L. Maganzani (a cura di), *Atti IV Convegno Internazionale Studi Veleiati, Veleia-Lugagnano Val d'Arda 20-21 settembre 2013*, Bologna 2014, pp. 313-330.
- [18] Migliorati 2016: L. Migliorati, Dalla cartografia alla struttura: esempi dal centro storico di Teramo, in *ATTA* 27, 2017, pp. 157-169.
- [19] Munzi, Terrenato 2000: M. Munzi, N. Terrenato (eds.), *Volterra. Il teatro e le terme. Gli edifici, il teatro, la topografia*, Firenze 2000.
- [20] Nardelli 2003: M. Nardelli, "Natura loci" e "aedificatio", in Tosi 2003, pp. 941-960.
- [21] Nepi 2014: D. Nepi, Il teatro di Peltuinum. Studio tecnico strutturale, in S. Bourdin, V. D'Ercole (eds.), *I Vestini e il loro territorio dalla Preistoria al Medioevo*, CEFR 494, 2014, pp. 261-264.

-
- [22] Orlandi 2005: S. Orlandi, *Epigrafia anfiteatrale dell'Occidente Romano*. VI. *Roma. Anfiteatri e strutture annesse con una nuova edizione e commento delle iscrizioni del Colosseo*, Roma 2005.
- [23] Piali, Sabatini 1969: G. Piali, P. sabatini, *Idrogeologia e geomorfologia del colle di Todi*, in AA.VV., *Le frane del colle di Todi. Consolidare per salvare*, Assisi 1969.
- [24] Rawson 1987: E. Rawson, *Discrimina ordinum: the lex julia theatralis*, in PBSR LV, 1987, pp. 83 – 114.
- [25] Rosada 2000: G. Rosada (ed.), *Il teatro romano di Asolo. Valore e funzione di un complesso architettonico urbano sulla scena del paesaggio*, Treviso 2000.
- [26] Rossi 1990: F. Rossi, Brescia, in AA.VV., *La città nell'Italia settentrionale in età romana*, CEFR 130, Trieste – Roma 1990, pp. 535-541.
- [27] Sear 1994: F. Sear, *Vitruvio e il teatro romano*, in Ciancio Rossetto, Pisani Sartorio 1994a, pp. 180-200.
- [28] Tascio 1989: M. Tascio, *Todi. Forma e urbanistica*, 1989.
- [29] Ten 2016: A. Ten, *L'area occidentale: dal dissesto alla costruzione del teatro*, in C.F. Giuliani, A. Ten, *Santuario di Ercole vincitore a Tivoli. III. L'architettura*, in *Bollettino d'Arte* 30, 2017, pp. 32-50.
- [30] Tosi 2003: G. Tosi, *Gli edifici per spettacoli nell'Italia romana*, I-II, Roma 2003.
- [31] Verzár Bass 1990: M. Verzár Bass, *I teatri nell'Italia settentrionale*, in AA.VV., *La città nell'Italia settentrionale in età romana*, CEFR 130, Trieste – Roma 1990, pp. 411-440.
- [32] Verzár Bass 1991: M. Verzár Bass, *Confronti con l'architettura teatrale*, in M. Verzár Bass (ed.), *Il teatro romano di Trieste. Monumento, storia, funzione*, Roma 1991, pp.

Justina Shiroka Pula, Prishtinë
Xhemile Abdyl, Prishtinë

NDIKIMI I MODELIT SITUATIV TË VENDIMMARRJES (VROOM-YETTON) NË PERFORMANCËN ORGANIZATIVE

Rast studimi: Bizneset e mesme në Kosovë

Abstrakt

Konsolidimi i tregut në Kosovë solli si domosdoshmëri rritjen e kërkesës së menaxherëve për një staf të kualifikuar. Kështu u bë i mundur trajtimi i punonjësve jo më si një kosto për organizatën e biznesit, por si një aset i rëndësishëm për të përballuar me sukses konkurrencën e tregut. Konkurrenca e lartë, si dhe dëshira për t'u rritur, detyroi organizatat e biznesit të studiojnë me vëmendje sjelljen dhe kulturën e liderëve dhe të vartësve të tyre, me qëllim rritjen e efektivitetit organizativ.

Me anë të këtij punimi është testuar efektiviteti organizativ në bizneset në Kosovë, duke analizuar ndikimin e stilit të lidershipit në vendimmarrje. Nëpërmjet ngritjes së hipotezave të kërkimit janë testuar marrëdhëniet mes variablave ekzistuese, relacionet dhe korrelacionet që ekzistojnë ndërmjet tyre dhe në raport me efektivitetin organizativ.

Në pjesën e parë të punimit është bërë rishikimi i literaturës së ndryshme nga autorë të ndryshëm vendës dhe të huaj, artikujve, publikimeve dhe revistave shkencore lidhur me disa koncepte teorike për vendimmarrjen dhe modelin situativ Vroom-Yetton. Rishikimi dhe përmbledhja nga literatura e analizuar kanë krijuar një bazë të fortë, e cila do të shërbejë si pikë referimi për vazhdimin në pjesën praktike të hulumtimit.

Pjesa praktike e punimit përmban hulumtim në këtë sferë, që është bërë me anë të teknikës së pyetësorit anketues, ku janë anketuar biznese të nivelit të mesëm në Kosovë. Të dhënat e përfituara nga instrumenti matës u analizuan në bazë të modelit të analizës statistikore ekonometrike, në programe të caktuara kompjuterike.

Në fund të punimit, nga të dhënat e fituara nga pyetësorët, është arritur deri te përfundimet e caktuara në lidhje me qëllimet e hulumtimit, ku janë nxjerrë rekomandimet të cilat tentojnë të kontribuojnë në rritjen e efektivitetit organizativ në bizneset e mesme në Kosovë, bazuar në stilin e udhëheqjes që përdorin.

Fjalët çelës: Efektiviteti organizativ, stil lidhshpi, modeli situativ Vroom-Yetton, biznese të mesme në Kosovë.

Abstract

The market consolidation in Kosovo has led to the need to increase the demand of managers for a qualified staff. Thus, it was made possible to treat employees no longer as a cost to the business organization, but as an important asset to successfully deal with market competition. High competition, as well as the desire to grow, forced business organizations to carefully study the behavior and culture of their leaders and subordinates in order to increase organizational effectiveness.

Through this paper, organizational effectiveness in businesses in Kosovo has been tested, analyzing the impact of leadership style on decision making. By raising the search hypothesis, relationships between existing variables, relations and correlations between them and relation to organizational effectiveness are tested.

In the first part of the paper, a review of different literature from various domestic and foreign authors, articles, publications and scientific journals has been made concerning some theoretical concepts related to decision-making and the Vroom-Yetton situation model. The review and summary of the analyzed literature have created a strong foundation that will serve as a benchmark for continuation in the practical part of the research.

The practical part of the paper contains research in this area that has been done through the questionnaire survey technique where middle-sized businesses are surveyed in Kosovo. Data obtained from the measuring instrument were analyzed based on the econometric statistical analysis model, in certain computer programs.

At the end of the work, from the data obtained from the questionnaires, we have reached certain conclusions regarding the research goals, where recommendations are drawn that tend to contribute to increasing the organizational effectiveness in the middle businesses in Kosovo.

Key words: Organizational Effectiveness, Leadership Style, Vroom-Yetton Situational Model, Middle-sized Businesses in Kosovo.

Hyrje

Pasi që vendi ynë është një shoqëri ende në tranzicion, në aspektin ekonomik dhe shoqëro-kulturor është e vështirë që organizatat e biznesit të identifikohen me një model konkret suksesi organizativ. Më herët më shumë është përdorur stili autokratik i udhëheqjes, i cili është mbështetur te frika e ndëshkimit apo e shpërblimit, duke i bërë kështu punonjësit ndjekës të interesave të udhëheqësve të tyre. Mirëpo tani shkrirja drejt ekonomisë së tregut ka ndikuar edhe në ndryshimin e stilit të lidershipit (udhëheqësit) në organizata. Faktorët organizativë, si natyra e punës, vlerat organizative dhe kultura kanë ndikuar në krijimin e stileve të lidershipit. Liderët duhet të angazhohen që udhëheqjen ta shohin si përgjegjësi dhe jo si prestigj, ata duhet të punojnë që të përshtatin stilin e udhëheqjes me situatën për të pasur sukses, sepse, para së gjithash, udhëheqja është punë, andaj ne duhet të angazhohemi që kjo punë të kryhet në mënyrën më të mirë të mundshme. Përshtatja e stilit të udhëheqjes është një detyrë jo e lehtë e udhëheqësit, sepse ekzistojnë një mori faktorësh që ndikojnë në procesin e vendimmarrjes. Përmes këtij punimi do të shohim se sa efektive do të jenë vendimet, nëse ne i përshtatim ato sipas situatës, përkatësisht sipas modelit situativ të vendimmarrjes Vroom-Yetton. Për ta elaboruar temën, ne kemi shtruar disa pyetje hulumtuese lidhur me atë: Sa e përdorin liderët modelin situativ të vendimmarrjes? A ndikon stili i menaxhimit në performancën organizative? Cilët janë faktorët që ndikojnë në procesin e vendimmarrjes?

Në funksion të trajtimit të pyetjeve hulumtuese shtjellohen hipotezat si në vijim:

Hipoteza 1;H0 - Liderët nuk e përdorin modelin situativ të vendimmarrjes. H1 - Liderët e përdorin modelin situativ të vendimmarrjes.

Hipoteza 2; H_0 - Stili i menaxhimit nuk ndikon në performancën organizative. H_1 - Stili i menaxhimit ndikon në performancën organizative.

Vështirim i përgjithshëm i bizneseve të mesme dhe të vogla në Kosovë

Kosova është një vend i vogël, me pozitë mjaft strategjike në Evropën Juglindore. Bën pjesë në mesin e vendeve të cilat po përjetojnë tranzicion, gjë që e bën mjedisin e saj të ndërlikuar, turbulent dhe dinamik, i cili kërkon menaxhim adekuat. Roli i sektorit privat, e posaçërisht i ndërmarrjeve të vogla dhe të mesme (NVM) ka qenë relativisht i dobët. Zhvillimi i sektorit privat është me rëndësi kritike, pasi që krijon ndërmarrje që sjellin më shumë vende pune dhe fuqizim, sjell teknologji të reja dhe inovacion dhe, si rezultat i kësaj, rrit të ardhurat e vendit. Po ashtu, tashmë është i ditur fakti se në të vërtetë në shumë vende në zhvillim, sektori privat konsiderohet si motori kryesor i rritjes ekonomike. Sipas të dhënave të Agjencisë së Statistikave të Kosovës shohim se deri në vitin 2016 bizneset private në Kosovë kanë arritur shifrën 10.424, mirëpo gjithashtu edhe numri i bizneseve që shuhen çdo vit ka shënuar rritje. Prej këtyre ndërmarrjeve, pjesën më të madhe e zënë mikrondërmarrjet me 102.070 apo 98.38 për qind, pastaj ndërmarrjet e vogla me 1.406 apo 1.36 për qind, ndërmarrjet e mesme me një numër relativisht të vogël prej 221 apo 0.21 për qind dhe ndërmarrjet e mëdha me vetëm 56 apo 0.05 për qind (Strategjia e zhvillimit të NVM-ve në Kosovë 2012-2016). Mbi gjysma e NVM-ve janë të përfshira në sektorin e tregtisë, përderisa sektorët e prodhimit dhe të teknologjisë informative janë më pak të zhvilluar. Në aspektin e brendshëm organizativ, nga studiues të fushës së menaxhimit këshillohet të përdoret lidërimi i ekipit me anë të të cilit ka mundësi të maksimizohet angazhimi dhe talenti individual, në mënyrë që objektivat e përcaktuara të arrihen përmes angazhimit të ekipit. Stili demokratik cilësohet si më i përshtatshëm,

sepse është i decentralizuar, ku përgjegjësi mund të marrin edhe vartësit bashkë me udhëheqësit e stafit brenda ndërmarrjes.

Disa koncepte teorike lidhur me vendimmarrjen

Vendimmarrja është e vjetër sa edhe vetë njerëzimi. Njerëzit gjithmonë kanë sjellë e kanë marrë vendime, sepse vendimmarrja në të vërtetë është pjesë përbërëse e jetës së përditshme të njerëzve. Çdo aktivitet njerëzor është pasojë e ndonjë vendimi të marrë më parë ose është vetëm vendimmarrje apo zbatim i vendimmarrjes së mëparshme. Në kushtet bashkëkohore të jetës dhe të punës, duhet pasur parasysh dinamizmin e jetesës, vendimmarrja është shumë intensive (Shiroka-Pula, J. dhe Krasniqi, B. 2012). Nga punëtori i thjeshtë e deri te shefi, të gjithë në një organizatë kanë për detyrë të marrin vendime në një moment ose në një tjetër. Disa vendime janë rutinë, madje edhe të zakonshme, të tjerat janë urgjente apo kritike, dhe shumë të tjera gjenden diku në mes. P. Drucker thotë se çfarëdo që menaxheri bën, ai e bën këtë përmes vendimmarrjes.

Vendimmarrja është zakonisht proces i zgjedhjes së një alternative logjike nga opsionet e disponueshme. Kur një person përpiket për të marrë një vendim të mirë, ai ose ajo duhet të peshojë anën pozitive dhe negative të çdo opsioni dhe të marrë në konsideratë të gjitha alternativat. Për vendimmarrje efikase një person duhet të jetë i hapur për të parashikuar rezultatin e secilit opsion në mënyrë të barabartë dhe të përcaktojë se cili opsion është më i mirë për atë situatë (Harris, R. 2012). Gjatë rishikimit të literaturës vërejmë se shumica e autorëve e konsiderojnë vendimmarrjen si proces të zgjedhjes midis alternativave, me qëllim të zgjidhjes së një problemi ose arritjes së një situatë më të mirë në përputhshmëri me mundësitë që ekzistojnë (p.sh. Carlisle, 1979; Stoner, 1982; Trewatha & Newport, 1982; Bedeian, 1986; Plunkett & Attner, 1994; Turban, 1995; Harrison, 1999). Rezultatet e këtyre përkufizimeve dhe diskutimet çojnë në konkluzionet e mëposhtme: Shumica e

përkufizimeve të vendimmarrjes janë shumë të ngjashme njëra me tjetrën. Vendimmarrësi ka disa alternativa për vlerësim dhe përzgjedhje. Kështu, nëse ka vetëm një zgjedhje, menaxheri nuk është i përfshirë në marrjen e vendimeve.

Menaxherët dhe pjesëtarët e tjerë të organizatës duhet në mënyrë të vazhdueshme të marrin vendime dhe aftësia për të marrë vendime të duhura është pronë përcaktuese e një performance të lartë organizative. Sfida është që të sigurohet një vendimmarrje e mirë, praktikat të jenë miratuar në të gjithë organizatën. Ndërsa kompania rritet, personeli merr vendimet në një mjedis gjithnjë e më kompleks, të paqartë dhe të pasigurt. Mënyrat formale i mundësojnë punonjësve të marrin vendime që janë të rëndësishme për palët e interesuara dhe udhëzojnë sjelljet e tyre për t'u lidhur me qëllimin strategjik të kompanisë, si dhe vlerat dhe normat e saj (Michel, L 2007). Në organizata, për të marrë një vendim duhet të përcaktohet se kush do ta bëjë vendimin dhe kur do të merret vendimi. Kush dhe kur duhet të përfshihet varet nga situata (Selart 2010). Sipas modelit racional, të gjitha (ose të paktën po aq sa të jetë e mundur) alternativat duhet të konsiderohen dhe të vlerësohen për të ardhur në zgjidhjen më të mirë, shpesh dy lloje kryesore të gabimit mund të lindin kur merret vendimi; duke refuzuar një alternativë superiore ose duke pranuar një alternativë inferiore, të dyja këto mund të jenë për shkak të racionalitetit të kufizuar ose burimeve të kufizuara (Christensen & Knudsen, 2010). Një pikë tjetër për t'u marrë parasysh është mendimi rreth përvojës dhe përshkrimit vendimmarrës, baza e saj është duke bërë supozime nga përvoja e kaluar e cila në një botë që po ndryshon me shpejtësi, gjithnjë e më komplekse dhe dinamike, mund të mos jetë optimale (Pollard & Hotho, 2006).

Modeli situativ Vroom-Yetton

Me qëllim të gjetjes së formës më të mirë të udhëheqjes, autorë të ndryshëm kanë zhvilluar modele të ndryshme të vendimmarrjes.

Ndër modelet më të njohura është edhe modeli situativ i propozuar nga Vroom-Yetton në vitin 1973, i cili sugjeron se ekzistojnë disa stile dhe rrethana në të cilat marrja e vendimeve mund të jetë e suksesshme dhe po ashtu rrethana në të cilat vendimmarrja mund të jetë kundërproduktive. Për shembull, nëse kërkohet shpejtësia dhe vendosmëria, atëherë ka të ngjarë që të drejtohet drejt një procesi autokratik. Nëse bashkëpunimi është i nevojshëm, atëherë do t'ju shtyjë drejt një procesi më demokratik. Hulumtuesit kanë gjetur se menaxherët janë më efektivë dhe ekipet e tyre më produktive dhe të kënaqur, kur ata ndjekin modelin, thjeshtësia e modelit gjithashtu do të thotë se çdo lloj biznesi mund ta përdorë atë.

Si fillim modeli shtron pyetjet që përcaktojnë situatën në të cilën ndodhet menaxheri dhe, në bazë të situatës, përcaktohet se cili stil i menaxhimit është më i përshtatshëm për atë situatë. Shtatë pyetjet janë si vijon:

1. A ekziston një kërkesë për cilësi? (A është natyra e zgjidhjes kritike)?
2. A kemi informacion të mjaftueshëm për ta marrë vendimin?
3. A është problemi i strukturuar; a ka alternativa?
4. A është kritik miratimi apo pranimi i vendimit nga të tjerët për zbatimin e vendimit?
5. A do ta pranojnë vartësit vendimin nëse udhëheqësi e bën vetë?
6. A kanë vartësit një përfitim personal në zgjidhje?
7. A do të ketë konflikt mes vartësve gjatë përpjekjeve për arritjen e një zgjidhjeje?

Duhet t'u përgjigjemi pyetjeve me Po/Jo për të gjetur procesin më të mirë të vendimmarrjes për situatën tonë. Ndërsa u përgjigjemi secilës prej pyetjeve, ne ndjekim rrugën tonën nëpërmjet një peme

vendimi derisa të arrijmë te një kod (A1, A2, C1, C2 ose G2). Ky kod identifikon procesin më të mirë të vendimmarrjes për ne. Modeli Vroom-Yetton identifikon pesë stilet e mundshme të vendimmarrjes që sugjerojnë përfshirje personale të ndryshme nga "plotësisht autokratike" në "pranimin pa ndikim të drejtpërdrejtë". Duke iu përgjigjur sinqerisht të shtatë pyetjeve të mësipërme, do të orientohe mi drejt një prej këtyre metodave vendimmarrëse:

Tabela 1. Stilet e lidershipit sipas Vroom-Yetton

Stili i lidershipit	Përshkrimi
Autokratik (A1)	Duke përdorur një stil autokratik të udhëheqjes, udhëheqësi do ta marrë vendimin vetë, duke përdorur informacionin që ka në dispozicion.
Autokratik (A2)	Duke përdorur një stil të udhëheqjes autokratike më pak të rreptë, udhëheqësi do të konsultojë anëtarët e grupit për të marrë më shumë informacione, atëherë do ta marrë vetë vendimin. Vendimi përfundimtar mund ose nuk mund të ndahet me grupin.
Konsultativ (C1)	Duke përdorur një stil udhëheqës konsultativ, udhëheqësi do të konsultojë individët për të kërkuar mendimin e tyre. Udhëheqësi do ta marrë vetë vendimin.
Konsultativ (C2)	Duke përdorur një stil udhëheqës konsultativ, udhëheqësi e ndan problemin te pasuesit përkatës për të kërkuar mendime dhe sugjerime individuale. Udhëheqësi do ta marrë vetë vendimin.
Konsensual (G2)	Duke përdorur një stil të lidershipit bashkëpunues, grupi do ta marrë vendimin. Udhëheqësi do të luajë një rol mbështetës për të siguruar se të gjithë pajtohen për vendimin.

Metodologjia e hulumtimit

Për të realizuar këtë studim mbi ndikimin e stilit të lidërshipt në efektivitetin organizativ u përzgjedh metodologjia sasiore e hulumtimit, e cila bëri të mundur testimin dhe matjen e dukurive, qëndrimeve dhe opinioneve të të anketuarve, duke përdorur pyetësin anketues. Bazuar në rishikimin e literaturës është konceptuar dhe hartuar pyetësi, qëllimi i të cilit është gjetja e faktorëve që ndikojnë në procesin e vendimmarrjes, si dhe vërtetimi i hipotezave lidhur me ndikimin e modelit situativ të vendimmarrjes në efektivitetin organizativ. Për shpërndarjen e pyetësit kemi kontaktuar 100 biznese të nivelit të mesëm në Kosovë për të qenë pjesë e studimit, prej tyre 45 i janë përgjigjur pyetësit. Pyetësit janë plotësuar gjatë muajit gusht 2017. Pyetësi është lansuar në mënyrë elektronike, që ka bërë të mundur të jetë sa më i sinkertë, pa ndërhyrje dhe, gjithashtu, anonim. Pyetësi është ndarë në pesë seksione kryesore: seksioni demografik, seksioni i vendimmarrjes, seksioni i faktorëve të vendimmarrjes, seksioni i modelit situativ të vendimmarrjes dhe seksioni i ndikimit të vendimmarrjes në performancën organizative. Pasi janë mbledhur të dhënat, ato janë përpunuar duke përdorur metoda të ndryshme statistikore si: metoda deskriptive apo përshkruese, e cila na ka shërbyer për përshkrimin e rezultateve të fituara përmes pyetësit anketues gjithashtu për testimin e besueshmërisë së variablave, metoda e korrelacionit ndërmjet variablave, si dhe metoda e regresionit multivariabël për testimin e hipotezave. Të dhënat e mbledhura përmes pyetësit janë përpunuar duke përdorur programin Microsoft Excel dhe programin e njohur SPSS (Paketa Statistikore për Shkenca Shoqërore).

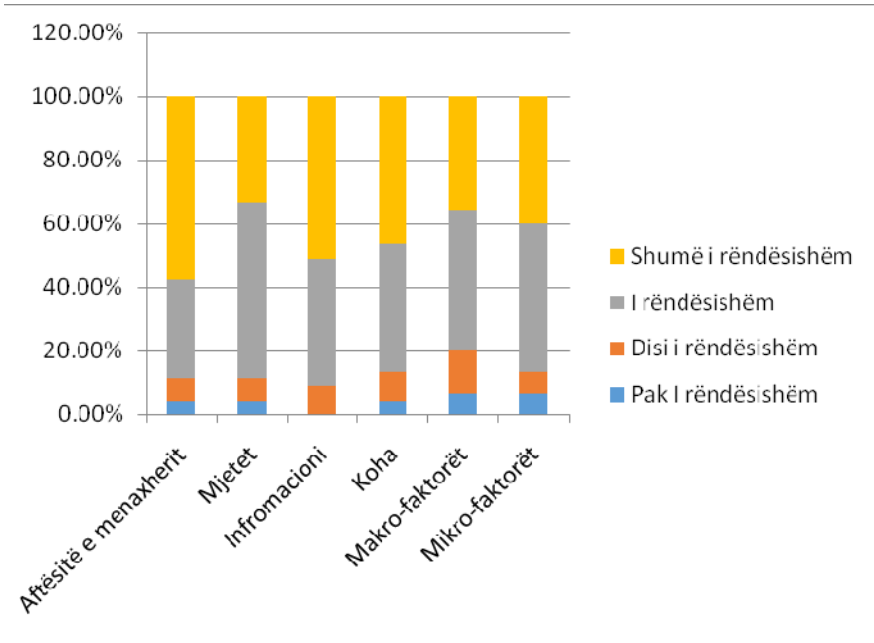
Analiza e të dhënave

Për të kuptuar më mirë rezultatet e fituara nga hulumtimi, ato janë të komentuar dhe të paraqitura në tabela dhe grafikate në vijim.

Seksioni i parë i pyetësorit ishte ai demografik, nëpërmjet të cilit u mbledhën dhe u analizuan më tej karakteristika demografike të kampionit për studim. Sipas analizës rezultoi që kampioni është dominuar nga meshkujt, mosha 25-35 vjeç, arsimimi universitar, pozita në ndërmarrje menaxher.

Tabela 2. Karakteristikat demografike të kampionit

Karakteristikat demografike të kampionit	N	%
Gjinia		
Femër	19	42.2
Mashkull	26	57.8
Mosha		
25-35	28	62.2
36-45	4	8.9
46-55	5	11.1
56-65	7	15.6
Përgatitja arsimore		
Shkolla fillore	0	0
Shkolla e mesme	1	2.2
Arsimi universitar	26	57.8
Arsimi pasuniversitar	18	40
Pozita në ndërmarrje		
Pronar	7	17
Drejtor i përgjithëm	6	14.6
Menaxher		41.4
Punëtor	11	26.8

Grafiku 1. Faktorët që ndikojnë në procesin e vendimmarrjes

Në seksionin e dytë janë bërë pyetje lidhur me faktorët që ndikojnë në procesin e vendimmarrjes, për t'i dhënë kështu përgjigje pyetjes sonë hulumtuese se cilët janë faktorët që ndikojnë në procesin e vendimmarrjes. Nga paraqitja grafike vërehet që faktori më i rëndësishëm nga të anketuarit vlerësohet aftësia e menaxherit, pastaj informacioni, koha e kështu me radhë. Përpos këtyre, faktorë tjetër me rëndësi në procesin e vendimmarrjes është edhe mjedisi në të cilin merren vendimet. Nga të dhënat vërejmë se pjesa më e madhe e vendimeve merret në rrethana sigurie, përkatësisht 68.9 për qind e vendimeve merren në rrethana sigurie. Këto vendime merren atëherë kur marrësi i vendimeve ka informatat e nevojshme në dispozicion dhe mund ta parashikojë rezultatin me lehtësi. Pastaj në rrethana rreziku merren 11.1 për qind e vendimeve. Këto vendime merren kur informacioni minimal është në dispozicion për të parashikuar rezultatin, kurse 20 për qind e vendimeve merren në rrethana pasigurie, kur këto vendime merren, informacioni është i pamjaftueshëm. Nga këto të dhëna mund të vijmë në konkludim se të anketuarit janë të njohur me

faktorët që ndikojnë në procesin e vendimmarrjes, gjithashtu që ata i kushtojnë një rëndësi të madhe këtyre faktorëve, rrjedhimisht duke ndikuar kështu në përmirësimin e procesit të vendimmarrjes.

Vërtetimi i hipotezave

Testimi i hipotezave të punimit është bërë duke përdorur programin softuerik statistikor SPSS. **Hipoteza 1-** për të testuar nëse kompanitë e përdorin ose jo modelin situativ Vroom-Yetton të vendimmarrjes, është përdorur lloji Independent Sample t-test. Si variabël testues është marrë se sa përdoret modeli situativ Vroom-Yetton (Asnjëherë=1, Ndonjëherë=2, Shpesh=3 dhe Gjithnjë=4) dhe variablat janë grupuar nëse vendimet merren në mënyrë rutinore apo situative (Situative=1, Rutinore=2).

Tabela3. Independent - Sample T Test

Independent Samples Test									
		Levene's Test for Equality of Variances				t-test for Equality of Means			
		F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference
Personm_i_modelit	Equal variances assumed	1.131	.294	2.038	42	.049	.593	.288	.003 1.164
	Equal variances not assumed			1.681	8.818	.128	.593	.347	-.204 1.371

Hipoteza nul ose H_0 thotë: Liderët nuk e përdorin modelin situativ të vendimmarrjes. Hipoteza 1 thotë: Liderët e përdorin modelin situativ të vendimmarrjes. Rezultatet e t-testit tregojnë 1681t statistikën me 8818 shkallë të lirisë. Vlera përkatëse two-tailed p-value është 0.049, që është më e vogël se 0.05 dhe më e madhe se 0.01. Në bazë të kësaj ne refuzojmë hipotezën H_0 : Liderët nuk e përdorin modelin situativ të vendimmarrjes me 5 për qind nivel të rëndësisë (significance level) dhe pranohet hipoteza H_1 : **Liderët e përdorin modelin situativ të vendimmarrjes.** **Hipoteza 2-** Për testim është përdorur Chi-test, për të vërtetuar nëse përdorimi i modelit situativ ndikon në performancën organizative kemi marrë përgjigjet në pyetjen: Sa përdoret modeli

situativ në organizatën tuaj? (Asnjëherë=1, Ndonjëherë=2, Shpesh=3 dhe Gjithnjë=4), dhe sa ka pasur ky model ndikim në performancën e organizatës? (Aspak ndikim=1, Shumë pak ndikim=2, Pak ndikim=3, Shumë ndikim =4 dhe jashtëzakonisht shumë ndikim =5).

Tabela4. Chi-test

Chi-Square Tests ^a			
	Value	df	Asymptotic Significance (2-sided)
Pearson Chi-Square	37.874 ^a	12	.000
Likelihood Ratio	33.979	12	.001
Linear-by-Linear Association	6.663	1	.010
N of Valid Cases	43		

a. 18 cells (90.0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is .28.

Në bazë të tabelës shohim se raporti i sigurtisë 2-sided është më i vogël se 0.05 në nivelin e sigurtisë 5 për qind, si rrjedhojë e së cilës ne refuzojmë hipotezën H_0 : Modeli situativ nuk ka ndikim në performancën e organizatës dhe pranojmë hipotezën H_1 : **Modeli situativ ka ndikim në performancën organizative.**

Për të treguar nëse kanë ndërlidhje se sa përdoret modeli situativ në organizata, se a merren vendimet në mënyrë rutinore apo situatave dhe se sa ka ndikim modeli në performancën e organizatës, kemi përdorur Correlation test.

Tabela 5. Correlation test.

Correlations				
		Sa_perdoret_modeli	Performanca	Rutinor_situativ
Sa_perdoret_modeli	Pearson Correlation	1	.398**	-.449**
	Sig. (2-tailed)		.008	.002
	N	45	43	44
Performanca	Pearson Correlation	.398**	1	-.308*
	Sig. (2-tailed)	.008		.042
	N	43	44	44
Rutinor_situativ	Pearson Correlation	-.449**	-.308*	1
	Sig. (2-tailed)	.002	.042	
	N	44	44	45

**, Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

*, Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Raporti i sigurisë 2-sided në mes variablave se sa përdoret modeli situativ dhe performanca që na jep përdorimi i modelit është 0.008 (më i vogël se 0.05). Raporti i sigurisë 2-sided në mes variablave se sa përdoret modeli situativ dhe se a është vendimmarrja situative apo rutinore është 0.002 (më e vogël se 0.05). Pra, në të dy rastet kemi korrelacion. Korrelacioni ndërmjet asaj se sa përdoret modeli situativ dhe ndikimi në performancë është korrelacion pozitiv 0.398 (është korrelacion në nivelin e sigurisë 0.01), d.m.th sa më shpesh që është përdorur modeli, aq më shumë është rritur performanca. Korrelacioni midis përdorimit të modelit dhe formës së vendimmarrjes është korrelacion negativ -0.449 (korrelacion në nivelin 0.01), që do të thotë se nëse zvogëlohet vendimmarrja rutinore, rritet përdorimi i modelit dhe, e kundërta, nëse përdorimi i modelit është në nivelet e ulëta, do të thotë që kemi të bëjmë me vendimmarrje rutinore.

Përfundime dhe rekomandime

Në kërkim të përgjigjes së pyetjes sonë hulumtuese lidhur me faktorët që ndikojnë në procesin e vendimmarrjes, kemi arritur në konkluzionin se organizatat i cilësojnë aftësitë e menaxherit si faktorin kryesor ndikues të vendimmarrjes, fakt ky që na bën të kuptojmë se

studimi ynë i bërë lidhur me stilin e vendimmarrjes dhe ndikimin e tij në efektivitetin organizativ ishte i nevojshëm. Ndër faktorët e tjerë ndikues në procesin e vendimmarrjes renditen edhe posedimi i informacionit të nevojshëm, koha e mjaftueshme, mikrofaktorët e mjedisit të jashtëm (klientët, konkurrentët, furnitorët, punonjësit, partnerët, sindikatat, rregullatorët), makrofaktorët e mjedisit të jashtëm (ekonomik, politik, social, teknologjik, ndërkombëtar) dhe mjetet e nevojshme. Këta faktorë janë renditur këtu në bazë të rëndësisë që i kanë kushtuar bizneset. Pas testimit të hipotezës së parë, liderët e përdorin modelin situativ të vendimmarrjes dhe del se organizatat e përdorin këtë model të vendimmarrjes në organizatat e tyre, që do të thotë se bizneset nuk i marrin vendimet në mënyrë rutinore, mirëpo i përshtatin sipas situatës. Nga ky vërtetim mund të themi se organizatat përdorin një model të duhur të vendimmarrjes, sepse modeli Vroom-Yetton ofron fleksibilitet dhe aftësi për të organizuar procesin e vendimmarrjes, zgjedhjet i lejojnë udhëheqësit të marrin vendimin e duhur bazuar në çdo situatë. Pasi që hipoteza e parë është vërtetuar, modeli situativ përdoret nga organizatat e biznesit të mesëm në Kosovë, rrjedhimisht mund të shohim edhe rezultatet e hipotezës së dytë, sepse ato ishin të ndërlidhura mes vete. Rezultatet e studimit të hipotezës së dytë tregojnë se variabla e pavarur, modeli situativ i vendimmarrjes tregon marrëdhënie statistikore pozitive të qëndrueshme me efektivitetin organizativ si variabël i varur. Nga ky rezultat vijmë në konkludim se përdorimi i modelit situativ të vendimmarrjes ndikon pozitivisht në efektivitetin organizativ dhe nga organizatat duhet të merret parasysh përdorimi më i madh i tij. Në fund të punimit është parë e arsyeshme që, bazuar në rezultatet e fituara nga hulumtimi i bizneseve të mesme në Kosovë, të jepen disa rekomandime për kompanitë:

- Si fillim rekomandohet që t'i kushtohet një rëndësi më e madhe procesit të vendimmarrjes, sepse vendimet racionale ndihmojnë në zgjidhjen e problemit dhe pranimin e sfidave të

reja, shfrytëzim më të mirë të burimeve, arritjen e objektivave, motivimin e punëtorëve, lehtësimin e inovacionit etj.

- Bizneset duhet t'u kushtojnë rëndësi faktorëve që ndikojnë në procesin e vendimmarrjes, sa më shumë i përshtatim këta faktorë, ose edhe u përshtatemi atyre ndaj të cilëve ne nuk kemi ndikim, atëherë më efektive do të jenë vendimet e marra.
- Meqenëse modeli situativ ka ndikim në performancën organizative, rekomandohet që bizneset t'i kushtojnë rëndësi këtij modeli, për të pasur vendime më efektive.
- Udhëheqësit duhet të analizojnë më shumë modelin situativ Vroom-Yetton për ta kuptuar më mirë dhe për ta pasur më të lehtë përdorimin e tij.
- Lideri duhet të informojë më shumë punonjësit se çfarë është ky model dhe pse shërben dhe kështu të shërbejë si shtysë për të arritur qëllimin përfundimtar të organizatës. Duke pasur lidërsip (udhëheqës) të suksesshëm, vartësit shpërblehen me karrierë të qëndrueshme, të ngritur mbi një marrëdhënie pozitive midis menaxherëve dhe vartësve, gjë që do të ndikonte drejtpërsëdrejti në efektivitetin organizativ.

Literatura

- [1] Christensen, M., & Knudsen, T. (2010). "Design of Decision-Making Organizations". *Management Science*, 56(1): f. 71–89. <http://doi.org/10.1287/mnsc.1090.1096>
- [2] Harris, R. (2012), "Introduction to Decision Making". VirtualSalt Available on <http://www.virtualsalt.com/crebook5.htm>
- [3] Michel, L. (2007), " Understanding decision making in organizations to focus its practices where it matters", *Emerald Journals* ISSN 1368-3047
- [4] Pollard, D.& Hotho, S. (2006). "Crises, scenarios and the strategic management process. *Management Decision*, 44(6): f. 721–736. <http://doi.org/10.1108/00251740610673297>
- [5] Selart, M. (2010), "A Leadership Perspective on Decision Making" (1st ed.). Cappelen Damm AS.
- [6] Shiroka-Pula, J. dhe Krasniqi, B. (2012), "*Vendimmarrje menaxheriale*", Prishtinë, Kosovë: Instituti për Hulumtime Ekonomike GLOBUS: f. 37.
- [7] Trewartha, R.L and Newport, M.G.,(1982)."Management", 3rd Ed.: Dallas and Business Publication.
- [8] Vroom, V. H. and Yetton, P.W. (1973), " Leadership and decision making", Pittsburgh.: University of Pittsburgh Press.

Alain Brossat*

FOUCAULT ET DELEUZE SUR LES LETTRES

Abstrakti

Termat me të cilat Foucault e lidhë këtu letërsinë dhe shkrimin janë të rëndësishme: « kontestimi », « kritika ». Në fakt, duke ndjekur fillin e disa ndërhyrjeve të tij të shpërndara rreth këtyre motiveve, ne do të shohim se si sajohet një regjistër i fjalëve apo shprehjeve përgjatë vetë variacionave dhe zhvendosjeve të cilat sa brenda mënyrave të problematizimit, aq edhe te referenca, formojnë një trajtë të vijimësisë apo, e shikuar në një kuptim pozitiv (delezian) të përsëritjes, përgjatë gjithë rrugëtimit të tij kërkimor, një persiatje e njëjtë rreth, të themi, « mundësive » të letërsisë dhe fuqive të shkrimit – me fjalët subversion (subversiv), kufi, ndeshje me kufirin, skandal, eksces, transgresion etj. Këto asociacione do të nxisin krejt natyrshëm paraqitjen e tematikave të tjera, në veçanti çmendinë dhe krimin.

Ndërkaq Gilles Deleuze, në fillim të një ligjërate të prezantuar në Universitetin Parisi 8, nga e cila janë ruajtur vetëm nëntë minutat e para (të filmuara, e që gjenden në Youtube), thekson se ka diçka që « nuk ecën » në mënyrën se si « njerëzit » flasin për romanin. Sipas tij, në vend se gjërat të merren « nga fundi », siç bëhet rëndom, më mirë do ishte sikur ato të kapen sa i përket romanit « nga mesi », me qëllim që të vëhet në pah qartësisht se ajo që mendojmë se diktohet si një gjendje « përfundimtare » e romanit, në të vërtetë hetohet aty që në fillimin e tij. Në

* Filozof. ligjëroi në Departamentin e Filozofisë në Univerzitetin Parisi 8. Botoi një numër të madh veprash nga fusha e filozofisë politike dhe filozofisë së kulturës në frengjisht dhe gjuhë të tjera. Veç tjerash botoi: *L'Épreuve du désastre : le XXe siècle et les camps*, Albin Michel, 1996. *Fêtes sauvages de la démocratie*, Austral, 1996. *Le Grand Dégout culturel*, Le Seuil, 2008. *Le plébien enragé. Une contre-histoire de la modernité de Rousseau à Losey*, Le passager clandestin, 2013.

këtë artikull orvatem ta «shpalosë» këtë fjali ndopak enigmatike, duke marrë përsipër, natyrisht, rrjedhojat që mund të dalin nga kjo.

Michel Foucault, la littérature et la question de l'écriture

A l'occasion d'une rencontre avec de grands intellectuels japonais, lors de sa première visite dans l'archipel, fin 1970, Foucault réfléchissant un peu à haute voix, se demandait si « la fonction subversive de l'écriture subsist[ait] encore ». Pour lui, tout semblait indiquer que cette fonction, telle qu'elle semblait s'être maintenue, en Occident, tout au long du XIXe siècle et au cours de la première moitié du XXe, s'était étiolée, voire éteinte. Question d'époque, diagnostiquait-il :

« L'époque où le seul acte d'écrire, de faire exister la littérature par sa propre écriture suffisait pour exprimer une contestation à l'égard de la société moderne n'est-elle pas déjà révolue ? Maintenant le moment n'est-il pas venu de passer aux actions véritablement révolutionnaires ? Maintenant que la bourgeoisie, la société capitaliste ont totalement dépossédé l'écriture de ces actions, le fait d'écrire ne sert-il pas seulement à renforcer le système répressif de la bourgeoisie ? Ne faut-il pas cesser d'écrire ? »¹

Si l'on rapproche cette série de questions d'autres textes, notamment antérieurs, où Foucault évoque des œuvres littéraires ou aborde la question de la littérature et celle de l'écriture, on pourra s'étonner de son caractère abrupt et tranché, aussi bien du point de vue de la formulation des questions que du vocabulaire employé (« la bourgeoisie », « la société capitaliste »...). On pourra se dire aussi bien que le tour simplificateur de l'énonciation (« Ne faut-il pas cesser d'écrire ? ») a, avant tout, une fonction rhétorique – une petite « provocation » destinée à électriser l'interlocuteur – la suite de la

¹ Michel Foucault, *Dits et Ecrits*, texte n° 82 (Gallimard, « Quarto » 2001).

discussion montre en effet que Foucault tente de problématiser une question qui lui tient à cœur et à faire état, à son propos, de sa perplexité, plutôt qu'à apporter des réponses tranchées... Voici en effet ce qu'il énonce un peu plus avant dans la discussion :

« C'est quelqu'un qui continue à écrire qui vous parle. Certains parmi mes amis les plus proches et les plus jeunes ont renoncé définitivement, du moins à ce qu'il me semble, à écrire. Honnêtement, face à ce renoncement au profit de l'activité politique, non seulement je suis moi-même admiratif, mais je suis saisi d'un violent vertige. En fin de compte, à présent que je ne suis plus tout jeune, je me contente de continuer cette activité qui a peut-être perdu ce sens critique que j'avais voulu lui donner ».

On voit bien, dans ces deux citations, comment les deux termes « littérature » et « écriture » se recourent, se superposent et se séparent. Dans la première, Foucault, quand il parle de « faire exister la littérature par sa propre écriture », en faisant donc de la littérature un moyen de « contestation » à l'égard de la société moderne, a en vue une constellation qui nous est familière, l'usage « critique » ou défectif que font de la littérature des écrivains comme Flaubert, Baudelaire ou, aussi bien, dans un registre plus explicitement politique, Vallès, Darien, Mirbeau, etc. Le fait d'écrire *de la littérature* - romans, poésie, nouvelles, etc. comme geste de contestation de « la société moderne » - syntagme aussi général qu'il est possible.

Dans la seconde citation, Foucault s'inclut dans le champ de sa propre réflexion, ce qui veut dire que le champ de l'écriture s'élargit et que se trouve abolie la distinction en principe fondatrice, en termes de répartition des modes d'écriture, entre écriture artistique et écriture savante ou académique, avec d'un côté le couplage de l'écriture et de la fiction (l'imagination) et de l'autre de l'écriture avec le savoir ou la connaissance légitimée. La mise à l'écart de la question de la littérature, comme objet spécifique doté d'un statut particulier dans les sociétés modernes, au profit d'un questionnement agencé autour du

fait d'écrire ou du *geste d'écrire* permet à Foucault à la fois d'élargir et de radicaliser son questionnement – faut-il *cesser d'écrire* pour passer à d'autres gestes ou registres d'actions ? Subrepticement, on change de scène, à la faveur de l'élimination de l'enjeu spécifique « littérature » : d'un *topos* classiquement « dix-neuviémiste » où la littérature s'attribue une fonction critique à l'égard de la modernité sous toutes ses espèces, à un autre ; dans ce dernier, tous ceux qui ont vocation à « écrire » (publier?) s'interrogent sur l'épuisement de la fonction (des effets) critique(s) de ce geste et, faisant un pas de plus, envisagent de se déplacer vers d'autres gestes, des gestes politiques dotés, eux, d'un « sens critique » visible, vérifiable. En d'autres termes, ce qui se profile derrière ce déplacement, c'est le passage d'une question qui peut rester cantonnée à la sphère académique - l'écrivain en rupture avec la « vie bourgeoise », un *topos* très dix-neuviémiste – à une figure indissociable de l'actualité, de l'époque dans laquelle parle Foucault et qui est celle des puissances et des limites de *la critique*, en tant que celle-ci serait une prérogative de l'intellectuel – en effet, n'est-ce pas, en termes sociologiques, de *l'intellectuel* qu'il est question en premier lieu lorsque Foucault évoque l'acte, l'activité, le geste d'écrire?

Les termes auxquels Foucault associe ici la littérature et l'écriture sont importants : « contestation », « critique ». C'est qu'en effet, en suivant le fil de ses interventions dispersées autour de ces motifs, nous allons voir se profiler tout un registre de mots ou d'expressions qui dessinent, au fil même des variations et des déplacements, aussi bien dans les modes de problématisation que dans les références, une forme de continuité ou, entendu dans un sens positif (deleuzien) de *ressassement*, tout au long de son parcours de recherche, d'un même questionnement autour, disons, des « possibles » de la littérature et des puissances de l'écriture – des mots comme subversion (subversif), limite, passage à la limite, scandale, excès, transgression, etc. - ces associations en faisant tout naturellement surgir d'autres, thématiques, avec, notamment, la folie et le crime.

Il s'agirait là, disons, d'une orientation générale ou d'une pente de la réflexion de Foucault sur la littérature et les formes de l'écriture, mais bien difficile à subsumer sous un seul et même article – celui de *la critique*, notamment, mobilisant trop exclusivement la référence au programme kantien alors que dans les textes de la première « topique », ceux de la première moitié des années 1960 notamment, Foucault place sa réflexion de façon distincte et insistante sous d'autres « signes » - Bataille et Blanchot notamment, ou s'adapte, dans les discussions sur la littérature et l'écriture, aux conditions fixées par la nébuleuse « Tel Quel ».

Avant de revenir plus précisément sur ces parcours, je voudrais insister sur le fait que le passage d'un régime de questions où l'on se demande ce qu'est la littérature et ce qu'elle peut (Sartre...) à un autre où c'est l'écriture qui est sur la sellette, c'est cela qui va permettre ici à Foucault de radicaliser sa « critique de la critique » (Marx), *id est*, son questionnement sur les limites des puissances de l'écriture comme puissances critiques. La position qu'il esquisse dans la seconde citation que j'ai rapportée est paradoxale. Elle consiste à dire : j'ai éprouvé, avec bien d'autres, les limites de la puissance de l'écriture comme puissance critique, et néanmoins, je continue à écrire - « c'est quelqu'un qui continue à écrire qui vous parle ». Mais l'on ne sait pas très bien de quoi cette affirmation est faite : aveu de faiblesse ou affirmation d'une conviction ? De quoi est fait, philosophiquement, ce *en dépit de...* ? Je continue d'écrire parce que c'est chez moi une irrésistible impulsion, une compulsion, parce que je ne sais rien faire d'autre, et ceci bien que je sache pertinemment que les puissances critiques de l'écriture sont largement entamées, si ce n'est épuisées - ou bien s'agit-il d'autre chose, et qui tournerait autour de l'idée que le propre de la critique, c'est de s'acharner, de continuer, y compris contre elle-même, au-delà d'elle-même, ceci dans le moment même où elle semble sur le point de rendre son dernier souffle – ce serait le sens même de l'expression « la critique de la critique » - quand la critique est au bout de ses forces, qu'est-ce qui vient la relayer ?, c'est encore et

toujours une nouvelle forme de la critique, renouvelée, déplacée, reformulée, reconstituée – le programme même du jeune Marx contre les jeunes hégéliens « de gauche »...

La figure proprement philosophique qui se dessine ici serait donc celle-ci : l'écriture, qu'elle soit philosophique, littéraire ou autre (cinématographique voire musicale...) est, pour l'intellectuel, le chercheur ou l'artiste qui persévère à inscrire son activité et ses gestes (ses conduites) dans l'horizon de *la critique*, un programme qui se poursuit en dépit de ce que celui/celle qui s'y tient peut éprouver ou supposer de sa vanité. Foucault, dans cet entretien avec ses interlocuteurs japonais, laisse la question ouverte : « Quand j'ai écrit *Histoire de la folie*, dit-il, j'ai voulu faire une sorte de critique sociale et *je ne puis dire si j'ai réussi ou échoué* [je souligne, A.B]. ».

Dans la dernière formule, on le voit, la question des puissances de] l'écriture, quelle que soit celle-ci, demeure ouverte. L'approche qu'en propose Foucault est historique ou diachronique : elle suppose bien que quelque chose se serait perdu ou serait en cours d'épuisement, des forces subversives de l'écriture, une sorte de trésor perdu ou en tout cas devenu plus ou moins indistinct et dont l'éclat brillerait sur ces scènes du passé où l'écrivain représenterait sa sécession d'avec la société bourgeoise, sa révolte contre l'ordre, son rejet des valeurs établies, etc. Ce qui apparaissait comme tout à fait tangible à l'époque de Flaubert et Baudelaire est devenu, dans le présent, passablement nébuleux – d'où la question abrupte – le temps est-il venu où l'intellectuel critique doit renoncer à l'écriture pour passer à l'action directement politique ?

Quand Foucault parle de l'écriture, il prend bien soin de souligner que ce qu'il entend par là ne saurait être confondu avec les opinions, les idées, le « for intérieur » de l'écrivain ou, dans une acception plus générale, de l'« écrivain ». Flaubert avait des opinions bourgeoises, il a écrit des choses assez infâmes sur la Commune de Paris, mais ce ne sont pas ces énoncés ou ces messages qui importent

ici, pour notre discussion ; ce qui importe, dit Foucault, c'est la fonction intrinsèquement subversive de l'écriture, ou du moins d'un certain type d'écriture. Je le cite : « Sur le plan de la critique de la société européenne, l'écriture de Sade et de Flaubert a joué un rôle que les textes les plus gauchisants de Jules Vallès n'auraient jamais pu jouer. Par conséquent, on peut dire que c'est l'écriture, *par le fait même de son existence* [je souligne, A.B.], qui a pu maintenir pendant cent cinquante ans au moins sa fonction subversive ».

Une formule à l'emporte-pièce qui, à la réflexion, pose beaucoup plus de problèmes qu'elle n'en résout. Si elle confirme bien la notion évoquée ci-dessus, celle de la fin du cycle (« cent cinquante ans ») au long duquel se conjuguent « écriture » et « subversion », où s'établit quelque chose comme une condition de *subversivité intrinsèque* de l'écriture, un achèvement qui désignerait un trait distinctif de notre présent (ce qu'il serait en vérité, par distinction d'avec tout autre), il est un point sur lequel elle nous jette, en revanche, dans la plus massive des perplexités : c'est qu'après tout, il est patent que Vallès, l'auteur politiquement « engagé » de la trilogie bien connue, *écrit* lui aussi, je veux dire n'a pas moins *écrit* *L'Enfant* et *Le Bachelier* et *L'insurgé* que Flaubert a écrit *Madame Bovary* et *L'Education sentimentale*... Il apparaîtrait donc, ce qui complique considérablement les choses, qu'il y aurait *écriture et écriture*, ou plutôt qu'il ne suffirait pas d'être l'auteur d'une œuvre connue et reconnue comme d'orientation distinctement « révolutionnaire » pour avoir accédé aux puissances de l'écriture, à ce qui constitue le secret ou le cœur ou le joyau de l'écriture, à ses puissances subversives.

C'est ici que se discerne le risque d'une circularité du raisonnement de Foucault, ou la tentation de l'affirmation tautologique : la subversivité de l'écriture, c'est Flaubert, car c'est chez Flaubert que se dévoile la subversivité en acte de l'écriture. Mais encore ? De quelle espèce est cette étincelle du subversif de l'écriture qui se manifeste chez Flaubert et est absente chez Vallès ? C'est ce qui reste à expliquer, à expliciter... Une réponse provisoire serait peut-être,

précisément, que Vallès, ça n'est jamais que de la « littérature », c'est-à-dire quelque chose qui se communique dans l'explicite des messages, des démonstrations, des déclarations et déclamations... Mais une réponse partielle qui laisse en suspens la réponse à la *vraie* question : quel est, en substance le secret de ce qui, à proprement parler, *mériterait* le nom d'écriture ?

En mettant en avant les puissances de l'écriture, puissances qui ne sont pas tant de l'ordre du visible et du manifeste que de celui du caché, de l'intrinsèque, pour ne pas dire de l'ineffable, Foucault mène une guerre contre ce que l'on pourrait appeler les faux-semblants d'une politique du déclaratif ou du déclamatoire – de l'affichage. Une politique qui serait, en quelque sorte la maladie héréditaire de l'« intellectuel de gauche ». Cette politique en trompe-l'oeil, c'est celle qui consiste, en substance, à substituer des déclarations ou des proclamations à une activité politique effective. Ce faux-semblant déclaratif, proclamatoire et déclamatoire consiste, entre autres, à « tracer des lettres (...) sur un bout de papier » contenant des messages ou exprimant des opinions supposément progressistes et avancées et à considérer que c'est de cela qu'est fait l'engagement de l'intellectuel de gauche.

Il y a donc bien écrire et écrire. Il y a bien un usage de l'écriture qui est parfaitement vain et inoffensif, pire, qui est dérisoire et trompeur, qui n'est qu'un masque, une pose, un alibi, dans la mesure où il consiste à substituer des mots (destinés à s'envoler) à des actions effectives et à faire passer cette activité aussi futile que confortable qui consiste à « tracer des lettres sur un bout de papier » pour un acte de subversion et de transgression.

Il va donc s'agir, pour Foucault, de définir ce qu'est le tranchant du mot écriture, indissociable de termes comme transgression, subversion, contestation, aux antipodes de l'écriture *alibi du progressisme vide*, de l'écriture comme fondement, d'une certaine

façon, de toute espèce de programme critique et de toute perspective de relance de celui-ci.

Politiquement, le passage du dialogue dans lequel il aborde cette question est tout à fait explicite – on sent qu'il est à bonne distance du ghetto intellectuel français, il peut dire à Tokyo ce qu'il n'afficherait peut-être pas avec autant de liberté à Paris. Evoquant ce que Barthes nomme *le caractère intransitif de l'écriture*, associé à une « fonction de transgression », il ajoute aussitôt cette restriction :

« Ceci dit, il me semble qu'il faut être prudent avec ce terme [transgression]. Car de nos jours, en France, un certain type d'écrivains – c'est une poignée d'écrivains de gauche, *puisqu'ils appartiennent au parti communiste* [je souligne, A.B.] - clament que toute écriture est subversive. Il faut s'en méfier, car en France, il suffit de faire ce type de déclaration pour se dédouaner de toute activité politique, quelle qu'elle soit. En effet, si le fait d'écrire est subversif, il suffit de tracer des lettres, quelque insignifiantes qu'elles soient, sur un bout de papier, pour se mettre au service de la révolution mondiale ».

On voit bien ici comment Foucault, en mobilisant le motif de l'écriture, poursuit une bataille contre le stalinisme, notamment le stalinisme intellectuel, qu'il a engagée de longue date déjà autour d'autres motifs – celui de la folie et de son « traitement » notamment, à l'occasion des débats qui ont accompagné la publication de *Histoire de la folie...* On pourrait s'amuser à placer des noms en surtitre ou en sous-titre des formules qu'il emploie « un certain type d'écrivains », « une poignée d'écrivains de gauche », des noms comme Roger Garaudy, certains rédacteurs de la revue *La Pensée*, auxquels il a déjà eu l'occasion ou il aura encore l'occasion de se frotter en d'autres circonstances...

A l'arrière-plan, on peut aussi bien identifier la bataille qu'il mène contre une certaine figure de l'intellectuel de gauche qui, établi dans la posture du promoteur ou du défenseur des valeurs et des principes universels, va privilégier, en effet, un mode d'expression

tissé de généreuses abstractions destinées, à l'occasion, à couvrir la plus sinieuse des realpolitiks ou les crimes d'Etat les plus indéfendables – une figure à laquelle il va opposer l'intellectuel spécifique qui, selon ses compétences et ses qualités propres, s'engage dans des luttes effectives contre ce qui attise sa sensibilité à l'« intolérable »... Le « passage par l'écriture » permet à Foucault de réaffirmer une position fondamentale : si l'on peut parler de quelque chose comme une politique des intellectuels, alors celle-ci n'a pas à énoncer ses fondements du côté d'universaux ou de référents métapolitiques, quels qu'ils soient, les droits de l'homme ou la révolution mondiale (ce n'est pas le contenu mais la forme qui importe ici), mais bien de l'expérience individuelle ou collective et de la capacité à la traduire en termes de subjectivité et d'intervention politiques. L'écriture, en l'occurrence, sera définie comme un champ d'expérience parmi d'autres et non pas comme un truchement, un moyen ou un biais.

C'est ici que devient tout à fait tangible la différence entre « écrire » entendu comme une façon de *se mettre en péril* et écrire comme une manière de *se mettre en valeur*.

Mais on peut saisir aussi dans cette remarque « passante » de Foucault, un autre fil, et qui nous conduit au plus intime de notre propre actualité et de nos propres préoccupations : expression culturelle et subversion pour rire... Ce que Foucault incrimine ici, c'est la pose ou la posture culturelle substituée à l'action politique, la substitution des commodités de l'affichage du radicalisme, voire de la position subversive dans le milieu de la culture à celui des actions de rupture effectives dans le champ de la politique – comme ce qu'il met en œuvre lui-même dans ces années-là à propos de la Justice, de la prison, des violences policières... En d'autres termes, la capacité critique de l'intellectuel ne coïncide pas avec les étiquettes politiques, les positions affichées, les écrits de circonstances - « ce n'est pas dans ce sens qu'il faut dire que l'écriture est subversive ».

Mais son diagnostic sur le changement d'époque va même plus loin : nous ne sommes plus, dit-il, dans un temps où l'on peut considérer comme acquise cette « force de contestation [de l'écriture] à l'égard de la société » qui lui revenait jusqu'ici *par son existence même*. Ce que Foucault décrit ici, un peu par anticipation, tant le régime qu'il désigne ici a connu une expansion rapide et envahissante dans la suite des temps, c'est l'époque qui vient comme celle de la captation et du recyclage des énergies subversives et des flux de contestation au profit de la revitalisation du système, de l'innovation, du gouvernement à la culture, de la police des énoncés, etc.

Un temps où, dans le domaine de la production culturelle, le « subversif » devient une image, un logo, un moyen promotionnel comme les autres, un lubrifiant pour les rouages de la machine. C'est au fond ce que Foucault suggère dans une lettre qu'il adresse à Pierre Guyotat à la même époque (septembre 1970), à propos du roman de ce dernier *Eden, Eden, Eden*, lettre publiée dans les *Ditset Ecrits* sous le titre « Il y aura scandale, mais... ». Une menace d'interdiction par le Ministère de l'Intérieur pesait alors sur le roman de Guyotat – pratique de censure courante à l'époque, rendue possible par l'article 14 de la loi du 26 juillet 1949, statuant sur la « protection de la jeunesse ». Un dispositif dont un homme comme Jean-Jacques Pauvert, éditeur, entre autres, de Sade, faisait alors amplement les frais – le but de l'opération étant d'étrangler économiquement ce genre d'éditeur en multipliant les interdictions et les procès. Bref, le texte de Foucault était destiné à tenter de faire en sorte que le roman de Guyotat échappe à ce dispositif. Mais rien n'y fit, quoique préfacé par Michel Leiris, Roland Barthes et Philippe Sollers, *Eden, Eden, Eden* fut, à sa parution, en octobre 1970, interdit de vente aux mineurs de moins de dix-huit ans, interdit d'affichage et d'exposition, interdit de publicité... François Mitterrand, alors député, adressa à ce propos une question orale au Premier ministre. Claude Simon démissionna, en protestation, du jury Médicis...

Je m'attarde sur ces détails parce qu'ils dessinent bien, en apparence, le tableau d'une situation classique où tout tend à indiquer que les puissances subversives de l'écriture sont intactes, le livre de Guyotat se trouvant « persécuté » en 1970 par la police républicaine tout comme pouvait l'être un roman libertin deux siècles auparavant, par la police du Roi... Mais sous cette apparence, se dessine pour Foucault un faux-semblant, que désigne bien le « mais » retenu dans le titre – c'est la dernière phrase de sa lettre : « Il y aura scandale, *mais* [je souligne, A. B.] c'est d'autre chose qu'il s'agit ». La scène manifeste de la persécution annoncée, de la mobilisation de la police et des bien-pensants contre le roman « scandaleux » de Guyotat est, pour lui, un théâtre d'ombre, le re-jeu d'une scène du passé devenue sans substance, inessentielle.

Ce qui en est l'objet ou le prétexte, c'est évidemment le sexe, la sexualité, la violence ou l'obscénité qui s'y associent dans les romans de Guyotat. Mais tout ceci, suggère Foucault, est-il autre chose qu'une sorte de reprise automatique de formes perdues, d'affects et de croyances « débranchés » - chacun sachant qu'aujourd'hui, le sexe, la sexualité sont passés du côté du discours, du bavardage infini sans fin tandis que s'effaçaient leurs puissances transgressives : « il [le sexe] n'est en fin de compte, qu'une forme pâle qui surgit pour quelques instants d'une grande souche obstinée, répétitive. Les individus, des pseudopodes vite rétractés de la sexualité ». On retrouve ici les thèses de *Lavolonté de savoir* – le sexe, la sexualité, dans les sociétés occidentales, bien plus qu'un enjeu moral, est une affaire de discursivité. D'où l'équivoque ou même le faux-semblant du « scandale » tel qu'il s'y associe, à l'occasion de la publication d'un livre sulfureux tel celui de Guyotat, comme en toute autre : le scandale, davantage qu'il n'expose une transgression ou une contestation effective, est un intensificateur du discours sur le sexe, il le pimente bien davantage qu'il ne signale l'apparition d'une scène sur laquelle « la critique » serait à l'oeuvre.

Ce dont Foucault esquisse la problématisation ici est ce que l'on pourrait appeler la crise généralisée des formes, des moyens et des perspectives de la critique dans les sociétés contemporaines en Occident, marquée notamment par la montée de ce qui, sous le régime discursif des années post-68, se désigne comme « la récupération », une figure de l'épuisement de la critique dont une pensée faible comme celle de Baudrillard a pu faire son fond de commerce. Le syntagme « Il y aura scandale, mais... » serait alors une des figures clés, presque une allégorie de cette panne de la critique, sa mise en circulation par Foucault se trouverait ainsi dotée d'une portée quasi-prophétique. Cela peut se vérifier tout les jours dans notre propre actualité, presque un demi-siècle après sa mise en circulation. Quand un roman de Houellebecq est conçu de façon concertée pour produire un effet de scandale, l'enjeu critique de ce vacarme éphémère dans la sphère publique est égal à zéro ; *idem* quand on assiste à la mise en scène médiatique d'une supposée émotion collective à propos du cadeau libéralement offert au peuple de Paris par Jeff Koons de l'une de ses monumentales merdes... Foucault a pressenti qu'au delà de l'épuisement des capacités subjectives de la littérature ou l'écriture, ce qui est en jeu, c'est, plus généralement, *la denrée culturelle*, et avec elle, l'effondrement de toutes sortes de *topoi* solidement enracinés dans le sol ou les usages discursifs de notre dite modernité : le conflit de l'intelligence (des intellectuels) et du pouvoir, l'alliance naturelle du développement des savoirs et du progrès de la civilisation, le pacte de la littérature et de l'éducation, celui de l'éducation avec la production du discernement, l'information comme condition de la connaissance, celle-ci comme condition de l'usage raisonnable de nos facultés, etc.

Ce dont Foucault témoigne dans son entretien avec ses hôtes japonais, c'est, sur ces questions, d'une désorientation qui confine au désarroi. J'ai déjà mentionné les termes assez abrupts dans lesquels il exprime cet état d'esprit : « Ne faut-il pas cesser d'écrire ?, etc. ». Un questionnement qu'il ponctue, conscient de ce qu'il peut comporter, aux yeux de ses interlocuteurs, universitaires, intellectuels de haute

volée, de paradoxal et de sidérant, d'un : « Quand je dis cela, je vous prie de ne pas croire que je plaisante ». En d'autres termes, en tant que, d'une part je suis amené à me poser ce genre de question, d'autre part je continue à écrire, je suis conduit à témoigner de l'abîme de perplexité dans lequel je me trouve plongé... Il enchaîne en effet sur les mots suivants : « Certains parmi mes amis les plus proches et les plus jeunes ont renoncé définitivement, du moins à ce qu'il me semble, à écrire. Honnêtement, face à ce renoncement au profit de l'activité politique, non seulement je suis moi-même admiratif, mais *je suis saisi d'un violent vertige*[je souligne, A. B.] ».

Pierre Macherey, dans un récent ouvrage, a souligné l'importance, pour nous autres philosophes, de ces expériences de la désorientation et de la réorientation. On en a ici un exemple typique – là où Foucault énonce dans des termes forts (le vertige – *esswindelt* – Lénine) qu'il a perdu ses repères du côté de « la critique » quand il est témoin de ce passage de relais abrupt entre subversion scripturaire et subversion dans la rue, à l'usine, dans les quartiers immigrés, etc. *Lost in critique*.

Le léger parfum de *pathos* qui se hume dans ce passage mérite qu'on s'y arrête. C'est précisément parce qu'il sait que les repères de la critique sont brouillées et que les professions de radicalisme et le ton contestataire voire subversif demandent désormais à être jaugés d'un œil plus que critique, car relevant le plus souvent de la pose ou du jeu rhétorique, qu'il insiste : là, je ne suis pas en train de vous faire mon numéro d'intellectuel français post-soixantuitard et néo-gauchiste, je suis sérieux, je suis *vraiment* dans une sorte d'état de totale perplexité par rapport à ce dont je vous rends compte...

Mais d'un autre côté, quand on relit ces lignes avec le recul qui s'impose aujourd'hui et, surtout, en connaissant la suite de « l'histoire », on ne peut pas s'empêcher de se dire que non, décidément non, Foucault n'échappe pas aux conditions dont il entend se faire le topographe... Ces « amis les plus proches et les plus

jeunes » dont il admire la détermination à renoncer à l'écriture pour s'immerger dans l'action politique, ce sont, bien sûr, les établis, ces étudiants, pour la plupart, qui lâchent leurs études pour aller travailler en usine – une expérience infiniment intéressante et un engagement des plus respectables mais dont une approche sobre nous oblige évidemment à dire qu'elle se termine non pas en chansons, mais bien, dans le meilleur des cas, en livre – le magnifique *L'Etabli* de notre ancien collègue Robert Linhart qui, à la relecture, soutient parfaitement la comparaison avec *La condition ouvrière* de Simone Weil... Tout de cette expérience, s'achève, au mieux, en livre, c'est-à-dire en retour d'écriture, en retour à l'écriture. Et au pire en amertume, et en retour à « la normale », à la terre natale de la petite-bourgeoisie étudiante radicalisée revenue de ses fièvres gauchistes... Combien, parmi ceux qui, « définitivement », ont fait alors le choix de l'établi ou de la chaîne contre celui des études et de l'écriture (le métier d'intellectuel), ont persisté dans ce choix plus que quelques mois ou quelques années ? Infiniment peu, par comparaison avec le nombre, soit ceux qui, pris dans le flux puissant du mouvement de recyclage sont, à défaut de tous devenir des repentis, des renégats, des députés socialistes, des hommes de pouvoirs, des gens de télé, des écrivains à succès (comme cela se dit trop souvent au prix d'une généralisation expéditive) n'en ont pas moins, « définitivement », cette fois, et pas pour rire, repris place dans les rangs de la bonne société et se sont pliés à la « règle du jeu ».

Il apparaît ainsi que le discours même de Foucault, son « vertige » est pris dans les filets du phénomène qu'il entreprend de décrire, celui de l'obsolescence de la subversivité s'attachant à l'écriture ou à la fonction critique de l'intellectuel. La radicale sécession de ces jeunes gens qui suscite son admiration s'avère, à l'usage, n'avoir été que la représentation (au sens de mise en scène) ou le *reenactment* en trompe-l'œil de ruptures ou de bifurcations passées qui, elles, avaient été sans retour, quoi qu'il dût en coûter à ceux qui les opéraient – ni Simone Weil ni Nizan ne sont revenus dans le giron

de leur milieu d'origine. Foucault nous met ici sur la piste d'une figure tout à fait particulière de la répétition - la répétition comme opératrice de dissociation – en tant que figure de l'actualité qu'il tente de cerner (de l'époque « qui vient »).

La bifurcation qui conduit les jeunes amis proches de Foucault de l'écriture à l'usine ou au militantisme à temps plein (au « métier » de révolutionnaire professionnel) apparaît à l'examen rétrospectif critique avoir été avant tout un re-jeu, un *reenactment* de scènes antérieures ou latérales (la Révolution russe, la Révolution chinoise, les mobilisations anticolonialistes et antiimpérialistes dans le dit Tiers-monde...), mais un rejeu en forme de paradoxal déliaison, dissociation avec ce que furent les conditions dans lesquelles se produisirent les scènes de référence, les scènes premières (« mères »). Un re-jeu, c'est-à-dire en tout premier lieu un *jeu* avec le passé et les mythes qui s'en nourrissent. Ceci exactement dans le sens où Mai 68 est, fondamentalement, un re-jeu de toutes les révolutions du passé, mais dont le principe fondamental est le *simulacre* dans la mesure même où cette commotion ne s'achève pas sur un bain de sang et où l'élément mimétique (les « acteurs » du mouvement comme... acteurs voire comme bouffons - Cohn-Bendit cf *Grands soirset petits matins*, William Klein) y joue un rôle prédominant – un charivari, un énorme vacarme et un formidable théâtre de « violences » - mais sans morts ou presque. Cette inscription de la dimension mimétique, théâtrale, au cœur de l'événement est cela même qui ouvre la porte à l'avènement du régime ultérieur du recyclage des acteurs, des « idées », des affects, des gestes et des conduites (etc.) qui accompagnent Mai 68 en France comme durable et massive émotion populaire. Si l'on part de l'idée, plus ou moins bataillenne, qu'un soulèvement populaire est une gigantesque dépense collective dont, à peu près inexorablement, le sang est la monnaie vivante, Mai 68 représente la plus *différente* des reprises ou des répétitions : il suffit de revoir le film de William Klein pour constater que ce qui s'y substitue à la dépense du sang, c'est d'une part celle des paroles échangées et d'autre part des cigarettes

consommées : plutôt qu'une insurrection armée, Mai 68 est une palabre sans fin et une tabagie sans limites. La violence extrême de la prise d'armes est mimée, ce n'est pas pour rien qu'elle s'inaugure à une volée de pierre d'un théâtre l'Odéon, avant même de se poursuivre dans ses formes les plus bavardes et mélodramatiques, dans les murs même de ce temple de la culture. Cette reprise de la scène révolutionnaire non pas en farce mais en simulacre, là où la violence de la parole se substitue à celle des armes (CRS=SS!) est ce qui permet que soit évité ce qui fait basculer un conflit ou un affrontement de forces dans le régime de *la vindicte infinie* – celui où les parties en présence ont accumulé dans le cours de l'affrontement des souffrances, des pertes et des griefs tels que s'établit cet état de saturation affective dans lequel prospèrent de tous côtés l'impardonnable et l'irréparable. C'est en ce sens que Mai 68 diffère radicalement d'autres scènes contemporaines, en Europe et ailleurs, en Amérique latine par exemple. Même en Italie et en Allemagne où les prises d'armes des années 1970 ont été ultra-minoritaires, ce phénomène de saturation des effets subjectifs et affectifs des torts subis et infligés a eu lieu (les disparitions en Argentine, l'assassinat d'Aldo Moro en Italie, la mort de Baader et Meinhof à la prison de Stammheim...).

Or, c'est cela même qui rend impossible ou en tout cas contrarie fortement le recyclage ultérieur des énergies, des talents, de la puissance et même de la violence au service de l'innovation et de la rénovation du système. Vous pouvez chercher, vous ne trouverez pas, en Italie ou en Allemagne, l'équivalent d'un Cohn-Bendit (le recyclé exemplaire) qui soit issu des Brigades rouges ou de la RAF. En France, par contraste, le fait que la ligne rouge de l'impardonnable n'ait pas été franchie est ce qui a permis la conversion à peu près systématique de l'énergie du soulèvement en bain de jouvence du système. L'intelligence du mouvement subversif a été détournée, reformatée pour trouver son utilité dans une rénovation tous azimuts, du mode de vie, un adjuvant, au bout du compte, du gouvernement des vivants.

Un détail allégorique, à ce propos : c'est avec sa publication en 1969 par François Maspero que *Les chiens de garde*, le pamphlet de Paul Nizan publié chez Rieder en 1932, devient un best-seller et une référence obligée pour toute la jeunesse intellectuelle radicalisée qui, dans l'outrance même, les simplifications et la tentation des solutions extrêmes que recèle ce texte (dont l'horizon « dialectique » n'est rien moins que le dépassement de la philosophie, de toute philosophie savante ou universitaire), rencontre l'écho de sa propre impatience révolutionnaire. Mais, à l'examen, rien de plus ironique que ce retour en majesté du règlement de compte de Nizan avec ses professeurs spiritualistes et néo-kantiens : nombre de ceux qui adoptent alors son texte sont appelés à devenir eux-mêmes des « chiens de garde » exemplaires, aux mains desquels Serge Halimi, la tête pensante du *Monde diplomatique* va s'efforcer de les arracher lors de la nouvelle édition du livre, en 1997, soit en pleine période restaurationniste et thermidorienne... Au fil des « destins ultérieurs » de l'écrit de circonstance de Nizan, c'est le grain le plus fin des métamorphoses et des retournements de l'après-68 qui devient visible...

J'ai essayé, sommairement, de décrire la scène, la topographie générale dans laquelle se situent les réflexions de Foucault sur l'épuisement des puissances de déplacement de l'écriture. Il me semble que, s'interrogeant sur ce qui « nous » (mais il faudrait s'interroger sur le périmètre de ce « nous ») pousse à continuer d'écrire, mais aussi bien à faire des films, peindre ou autre chose, dans une époque où nous éprouvons l'urgence qu'il y aurait à bifurquer vers des gestes et des investissements dont les puissances critiques ou le potentiel de subversion ont été moins phagocytés et recyclés par les dispositifs qui assoient la domination et le gouvernement des vivants, il me semble que, posant abruptement et, en apparence, un peu naïvement, ce genre de question, Foucault nous intéresse et nous fait signe ; ceci dans la mesure même où la figure qu'il dégage enveloppe plus que jamais nos propres gestes, nos propres perplexités et nos propres dérobades – nos

propres incapacités à nous arracher au socle des positions auxquelles nous assigne notre destin social.

Pourquoi continuons-nous à écrire des livres, des articles, à intervenir sur des sites, des blogs, des *chats*, à faire des films se disant engagés dans les conditions d'un présent où les puissances effectivement contestataires de toute écriture, au sens large, sont plus que jamais solubles dans la communication, le spectacle, le commerce, les jeux de notoriété – ce que l'autre appelait la *comédie humaine* et un autre encore *la règle du jeu* ? Une fois faite cette « part des choses », l'écriture est-elle vraiment autre chose qu'une compulsion, une forme de somnambulisme animée par une tout autre passion que celle de changer le monde – par exemple tenir son rang, ne pas tomber hors des circuits de la reconnaissance, occuper son temps, etc.

Dans un entretien de 1975, Foucault déclarait ceci : « La seule chose qui soit vraiment triste, c'est de ne pas se battre... Au fond, je n'aime pas écrire ; c'est une activité très difficile à surmonter. Ecrire ne m'intéresse que dans la mesure où cela s'incorpore à la réalité d'un combat, à titre d'instrument, de tactique, d'éclairage. Je voudrais que mes livres soient des sortes de bistouris, de cocktails Molotov ou de galeries de mine, et qui se carbonisent après usage à la manière des feux d'artifice » (texte 152).

Ecrire, cela peut-il, dans notre actualité, être encore *une façon de se battre*, hors de portée des habituels faux-semblants ?

Le moins que l'on puisse dire est que la question mérite d'être posée, aujourd'hui plus que jamais.

Deleuze et le roman (9' Youtube)

Quand les gens parlent du roman, il y a quelque chose qui ne va pas. On a pris l'habitude, tellement on a horreur des origines, de prendre toujours les choses par la fin, alors c'était bien quand ça a

marché, cette méthode... Nous, notre méthode rhizomatique, c'est toujours de prendre des choses par le milieu, comme ça on ne risque pas de se tromper, c'est la méthode Kafka, c'est la méthode fourmi, c'est la méthode rhizome – on prend les trucs par le milieu, nous sommes des fourmis.

Je dis le roman : on a toujours l'habitude de prendre par la fin. On apprend ainsi que *la fin du roman*, nous la vivons ou bien nous l'avons vécue avec un roman catastrophique comme *L'étranger* de Camus, ou alors avec de merveilleux romans comme ceux de Beckett, le point où on ne peut pas aller plus loin, le roman est fini. Ou bien on nous dit : il y avait un moment où il y avait le roman de chevalerie, puis il y a eu une fin du roman de chevalerie, c'est le fameux Don Quichotte et Don quichotte marquerait la fin du roman de chevalerie, le moment où le chevalier n'a plus de sens et ne peut plus être assumé que par Don Quichotte, complètement fou, qui prend les moulins à vent pour je ne sais quoi, là enfin, c'est bien connu, Don Quichotte, la fin du roman de chevalerie (...)

Or, ces *fins*, comment on nous les assigne ? On nous les assigne lorsqu'on nous montre que le héros est un pauvre type complètement paumé. Or, je dis juste, il y a sûrement une évolution du roman, je ne veux pas du tout dire que le roman est resté le même, mais s'il y a une évolution du roman, ce n'est à coup sûr pas sur ce point, parce que l'apparition d'un personnage complètement paumé qui ne sait pas ce qu'il fait, qui ne sait pas comment il s'appelle, qui est étranger à tout, qui est le pur déterritorialisé, qui se balade sur sa ligne de fuite, sans rien comprendre à rien, qui s'arrête, qui, quand il n'est pas sur sa ligne de fuite, entre en pure et simple catatonie – vous voyez ce qu'on appelle en psychiatrie la catatonie, le type qui reste parfois des heures dans un mouvement parfois très compliqué au mélange toute la musculature, pendant six heures, vingt-quatre heures... on n'en voit, plus, hélas, parce qu'ils ont détruit les hôpitaux psychiatriques, du temps des hôpitaux psychiatriques, on en voyait, tandis que

maintenant, on voit des gens couchés sur des divans, les catatoniques, c'était des grands actifs ! (...)

Bon, je dis, mais c'est ça l'acte de baptême du roman, c'est ça, si on devait définir le roman, je dirais, c'est à partir du moment où surgit un certain type de personnage... et si on me dit : « Ah, tu définis le roman par le personnage, non mais tu ne sais pas que c'est plus comme ça, que maintenant, c'est le signifiant qui compte – je rigole – le roman apparaît lorsqu'il y a un certain type de personnage qui ne sait ni son nom, ni ce qu'il est en train de faire, complètement abruti, complètement perdu. Il est là et il regarde – il regarde quoi – il ne sait même pas – on vient lui taper sur l'épaule... Je veux dire, le vrai Albert Camus, c'est Chrétien de Troyes, le premier grand romancier et de Chrétien de Troyes à Beckett, qui, [soit dit en passant] connaît admirablement le Moyen Age, qui connaît admirablement tous les romans celtes et tous les romans courtois... qu'est-ce que vous trouvez quand vous ouvrez un roman courtois, un roman par exemple, un roman du cycle courtois ou un roman de Chrétien de Troyes ?

Vous trouvez, je ne veux pas lire, parce que ce serait trop long, ils sont en livre de poche, achetez-les, ces romans, pour ceux qui ne les ont pas lus, c'est des merveilles...

Vous trouvez par exemple un chevalier : il est là, il est là sur son cheval, de loin, il y a un paysan qui dit : « Tiens, héhé, hahaha, celui-là, tu as vu, un chevalier qui dort sur sa monture, mais pas du tout comme un phénomène exceptionnel, c'est à ça qu'on reconnaît un chevalier, le chevalier, t'as vu, il est [appuyé] sur sa lance, comme ça, *ildort*, bon, il dort...

Il y a un autre chevalier qui arrive, vous savez, ils ont des petites périodes de veille... Sa ligne d'errance à lui, sa ligne de déterritorialisation, ou bien le chevalier qui s'est mis en catatonie, en train de dormir, il est sur le territoire d'un chevalier – du coup, là, il est réveillé... le chevalier réveillé lui dit : Ne bouge pas ! (Il n'est pas question qu'il bouge – dans son état...). Ne bouge pas ! Tu entends ce

que je dis ? L'autre n'entend rien ! Deuxième sommation, troisième sommation – il y a les trois sommations de la chevalerie... à la troisième sommation, le chevalier réveillé dit : Tu m'as fait une grave offense, tu ne me réponds pas, et il lui flanque un coup de lance sur la tête – ou alors un coup de plat d'épée – l'autre – c'est merveille – le chevalier endormi, le chevalier catatonique se réveille et dit : non mais... tu m'as battu ! Donc, pour ceux qui ne me croient pas, je vais quand même lire rapidement un [passage]... Tu m'as battu... Oui, je t'ai parlé trois fois et tu ne m'as pas répondu. Il [l'autre] dit : Mais si tu m'avais parlé, j'aurais entendu, j'ai rien entendu ! ... Ca fait rien, tu m'as offensé, on se bat ! ... Pourquoi on se bat ?... J'en sais rien...

La quête du Graal, c'est une merveille : ils ne savent pas ce qu'ils cherchent, ils ne savent pas leur nom, ils ne savent pas leurs propres noms, ils passent leur temps à oublier leur propre nom... Mais *Molloy*, c'est rien à côté de *Lancelot*, c'est quelque chose d'incroyable, il y a des chevaliers, dans un des plus beaux Chrétien de Troyes, il y a un chevalier qui voit une charrette - le conte s'appelle *Le chevalier à la charrette* – Il regarde, il monte dans la charrette – aucune raison, aucune raison...

Quand tellement d'années après, Dostoïevski fera ses grands personnages qui sortent dans la rue avec un but précis, ils sortent en se disant, ah, il faut que j'aille voir Ivanovitch, c'est pressé, et puis ils sortent et puis ils disent : qu'est-ce que je voulais faire, déjà, et puis ils vont dans l'autre sens, là aussi, c'est... les visages qui se détournent, c'est un drôle de jeu de visagéité, de paysagéité – ils [ne] savent plus, ou bien Kafka – K qui veut aller au palais de Justice, et il donne l'adresse de la banque ou l'inverse, je sais plus, il va à l'autre bout, il y a de drôles de choses qui se passent (...)

« Prenons les choses par le milieu », cela veut dire en renonçant à une approche historiciste, dialectique – à la Lukacs, celle qui voit le développement du roman à travers l'histoire et la culture comme un processus, avec un début et une fin, le roman dans son auto-développement, comme substance historique et culturelle. Dans ce processus, il y a des étapes, des temps forts – on dira, Don Quichotte comme la fin du roman de chevalerie, la fin du Moyen Âge à travers la littérature, ou bien le roman réaliste, de Balzac à Zola ou Thomas Mann, comme le point de culmination du roman, avant que celui-ci entre en décadence, allant vers sa « fin » annoncée, avec des romans aux personnages évidés, décomposés, comme Meursault dans *L'Etranger*. C'est cette approche, disons hégélienne, que Deleuze rejette, lorsqu'il dit « prenons les choses par le milieu ». Ce qu'il vise à mettre en avant, c'est l'existence de ce qui serait une sorte d'invariant du roman, envisagé sous l'angle de ses personnages, c'est-à-dire comme un récit agencé autour des pensées, actions, conduites de personnages. Cet invariant, ce serait la figure de celui qu'il appelle « le paumé » (« lost »), un terme assez vague en français parlé pour accueillir des profils assez différents et variés.

Deleuze ne dit pas qu'il n'y a pas d'histoire du roman, que celui-ci n'est pas pris dans des évolutions, mais à l'approche historiciste et dialectique, il opposerait plutôt - mais ce n'est que suggéré dans son intervention – l'idée de *variations* : en gros, du roman de chevalerie (c'est-à-dire les origines même du roman en France ou en Angleterre) à Dostoïevski ou Beckett (plutôt que Camus qu'il déteste), le roman ne ferait jamais que « tourner » autour de cette même figure d'un personnage dont la caractéristique majeure est qu'il a des problèmes d'orientation, d'identification – en rapport avec lui-même, donc, et ce qui est censé être son territoire.

C'est évidemment une thèse tout à fait paradoxale, inattendue, contre-intuitive, si l'on veut, tant nous sommes habitués à l'idée que le roman, d'une certaine manière, culmine au XVIIIe, XIXe siècle, avec des personnages positifs, entreprenants, qui affrontent les difficultés

du réel pour les surmonter et qui, au fil des expériences qu'ils font, mûrissent, grandissent, apprennent « à l'école de la vie » - des *Lehrjahre* de Wilhelm Meister (Goethe) à Hans Castorp (T. Mann) dans *La montagne magique*, en passant par le Rastignac de Balzac et toutes les figures conquérantes que l'on trouve dans la série des Rougon-Macquart de Zola... Même si cela reste implicite dans son propos, C'est contre cette version dominante de l'histoire du roman, contre les évidences de sens commun produites par cette version que se déploie son argumentation. C'est d'ailleurs la raison pour laquelle ce (début de) cours est si drôle : le public perçoit tout de suite que Deleuze prend un malin plaisir à s'inscrire en faux contre toute une *doxa* solidement établie, sur un ton si provocateur et en cultivant des paradoxes si énormes que cela en devient désopilant – une sorte de performance au fil de laquelle l'orateur enchaîne images fortes, mimiques et formules chocs...

« Prendre les choses par le milieu », cela signifie donc s'efforcer de cerner cet invariant non pas en remontant à l'origine, mais plutôt en saisissant, dans le roman de chevalerie ce qui, pour Deleuze, serait l'élément quintessentiel du roman – ce personnage « complètement paumé ». Dans le chevalier errant, donc, dont les traits n'attendent donc pas du tout Don Quichotte pour s'afficher (ceci est une pique directement dirigée contre Lukacs et sa théorie du roman), on trouverait l'essentiel de ce qui fait du roman un lieu d'exposition de la désorientation. Le fait que, dans le roman courtois on ait affaire à un chevalier, cela n'a qu'une importance secondaire, puisque les traits de ce personnage absent de lui-même, on les retrouvera aussi bien chez des personnages de Dostoïevski dont la constitution sociale et culturelle est évidemment toute autre. Tout se passe, dans le récit de Deleuze, comme si l'invariant qu'il tente de saisir était suffisamment puissant, prégnant, pour sauter par dessus les siècles, les différences culturelles et sociales les plus marquées.

A la limite, ce qui ferait la différence du chevalier dans les romans de Chrétien de Troyes, ce ne serait qu'une question de style –

le type à cheval qui dort appuyé sur sa lance ; chaque fois, selon les auteurs, les pays et les époques, ce sont des singularités qui apparaissent, comme figures de l'éternel « paumé » - l' « idiot », donc, chez Dostoievski, Molloy, un handicapé amnésique chez Beckett, etc. En ce sens, le discours que tient ici Deleuze vaut comme une incitation adressée à chacun d'entre nous à retrouver dans nos propres références littéraires ou culturelles quels seraient les personnages de romans ou plus généralement de films, de bandes dessinées qui pourraient trouver leur place dans ce *tableau* – plutôt que cette généalogie. Chaque fois, donc, c'est un personnage dont l'esquisse se concentre dans quelques détails expressifs qui émerge et donne un corps visible au « paumé » générique.

« Paumé », cela veut dire dans la bouche de Deleuze quelque chose d'un peu plus compliqué que « fou » ou du moins fou entendu comme pouvant être réduit aux conditions de la psychiatrie. « Paumé », cela veut dire « étranger à tout », donc à lui-même comme au monde, ne sachant pas qui il est, c'est-à-dire en premier lieu quel est son nom, mais aussi bien quel est son statut, où est sa place dans sa société, « déterritorialisé », c'est à dire errant, en fuite, ne sachant ni d'où il vient ni où il va, mais sur une ligne de fuite qui, paradoxalement, peut être immobile ou réduite à des mouvements compulsifs, produits dans un état d'absence ou de sidération complets...

Le maître-mot, pour définir ou cerner le « paumé », en ce sens, ce serait *ladésorientation*. L'expression idiomatique « être complètement à l'Ouest » qui correspond à la description de cet état d'hébétude en indique bien les enjeux en termes d'orientation et de perte d'orientation. Etre « complètement à l'Ouest », c'est avoir perdu toute capacité d'orientation, laquelle suppose comme chacun sait la faculté d'identifier les points cardinaux, l'Est, notamment, là où le soleil se lève.

La suggestion de Deleuze serait donc que le roman, en général, ce serait, plus que le genre littéraire, le régime d'écriture sous lequel se saisirait par excellence cet état de la subjectivité humaine, cette perte de repères – ceci sous la forme des faits et gestes d'un personnage qui, à la fois, se présente comme une singularité pure et serait, au fur et à mesure que l'on avance dans le temps à partir de l'apparition de la forme roman (le roman courtois au Moyen-Age, pour ce qui concerne l'Europe), quelque chose comme la reprise perpétuelle, le *reenactment* sans fin de la même figure du « paumé ». On reconnaît là, bien sûr, la figure de la différence dans la répétition et de la répétition dans la différence – un motif deleuzien par excellence. Ce qui caractérise ce personnage, c'est soit son caractère complètement apraxique – le chevalier qui dort sur son cheval en état de catatonie, complètement à contre-emploi, donc, lui qui est supposé être guerrier et homme d'action, ou bien alors celui dont les gestes sont sans suite, une succession de pures intensités – comme le prince Mychkin dans *L'Idiot*.

Dans tous les cas, ce dont Deleuze s'attache à esquisser ici les linéaments est une sorte de contre-récit, de contre-histoire du roman européen, en détruisant les positivités qui, habituellement, sont associées au « héros » du roman : son rapport à l'action ou à l'entreprise davantage qu'à la contemplation, l'enchaînement dialectique des épisodes de sa vie, sa capacité à s'instruire de l'expérience. Il faut évidemment rapprocher l'ébauche d'analyse qui se dessine ici du célèbre texte de Deleuze sur Bartleby, texte dans lequel il met l'accent sur l'association entre inertie et défection – la défection comme stratégie destinée à se déprendre de ce qui assigne un sujet à une place, des tâches, des objectifs, etc.

Ce dont l'écho pourrait également se donner à entendre dans cette intervention brutalement interrompue, comme si tout à coup la terre avait cessé de tourner, c'est le motif deleuzo-guattarien des *littératures mineures*. La posture qu'il adopte au début du cours ne consiste pas à adopter un ton de diseur de vérité prenant la parole pour

révoquer l'erreur ou les impostures - on vous raconte habituellement que le roman est ceci ou cela, mais moi, je m'en vais vous démontrer qu'il en va tout autrement - , elle consiste à suggérer plutôt de *prendre des choses autrement* qu'on ne le fait habituellement, ceci non pas parce que ce qui se dit habituellement serait faux et archi-faux mais, ce qui est bien différent, dans la mesure où « quand les gens parlent du roman, *il y a quelque chose qui ne va pas* [je souligne, AB] ». Dire les choses de cette manière, ce n'est pas s'engager dans une bataille du vrai contre le faux, c'est proposer de changer de pli, d'orientation, de perspective. Ce que suggère donc Deleuze, c'est donc, en adoptant un autre dispositif d'examen et de parole sur le roman, d'en détecter d'autres lignes de force que celles qui sont habituellement relevées. En d'autres termes, détecter et suivre le fil d'un *récit mineur*, moins visible peut-être, en tout cas moins relevé et commenté que celui qui est taillé dans le bois dont on fait les Jacques (de Diderot), les Jean Valjean, sans même aller jusqu'aux héros positifs de la littérature socialiste. Changeons de pli, et nous verrons tout autre chose ou bien les mêmes choses tout différemment...

Le changement de pli, c'est ce qui va nous permettre d'agencer un autre récit, une autre façon de « parler du roman ». Un contre-récit, si l'on veut, mais qui, commencé en mode mineur, va pouvoir prendre de l'épaisseur en nous remettant en mémoire un certain nombre de choses : tout bien considéré et même si l'on adopte la perspective historiciste, l'âge d'or du roman - disons les XVIIIe et XIXe siècles européens - n'est-il vraiment que la terre d'élection de ces personnages pleins, de ces figures dialectiques dont le *Bildungsroman* dessinerait l'horizon indépassable ? Et les monstres de Sade dans ce tableau ? Et la bohème de Murger ? Et le malheureux Kaspar Hauser de Wassermann ? Et, bien sûr, la pauvre Emma flaubertienne, somme de toutes ces frustrations ? Pas tous, et chacun à sa manière propre, *un peu à l'Ouest* ?

Ici commence une litanie qui ne ferait que monter en puissance au fur et à mesure que l'on avancerait dans le XXe siècle – lorsqu'avec

Roger Martin du Gard le roman réaliste classique jette ses derniers feux, c'est pour s'achever en beauté, si l'on peut dire, sur des destins brisés, ceux des deux frères Thibault – deux lignes de vie, deux mondes de vie qui s'abîment sur le récif d'une Histoire déréglée – perdus l'un comme l'autre et, une fois encore, chacun à sa manière, dans le cours impétueux de la catastrophe, ayant perdu le fil de leur propre histoire dans les méandres de l'histoire universelle devenue folle... tout comme erre et divague Bardamu sur les sites dévastés d'après la bataille, dans le roman de Céline...

« Prendre les choses par le milieu », c'est peut-être ce qui va nourrir le soupçon que l'approche organiciste (historiciste) du roman serait construite sur une illusion d'optique. Celle qui consisterait à faire du roman, dans son développement historique, une sorte de double de la modernité progressiste telle qu'aiment à la raconter les philosophes et les historiens marxistes. A l'âge d'or de la bourgeoisie correspondrait celui du roman classique, le roman réaliste, le *Bildungsroman*. Quand la bourgeoisie entre en décadence et tend à devenir une entrave au développement historique, alors le roman suit la même pente descendante, il est colonisé par le pessimisme, le nihilisme, l'irrationnalisme – on ne s'est pas privé, dans cette école de pensée, pour parler, à propos de Kafka, de « littérature noire »... C'est en travers des présupposés de cette approche évolutionniste du roman (et de la modernité) que Deleuze se met en disant : « prenons les choses par le milieu ». C'est qu'à prendre les choses « par le milieu », on découvrira que les indices de la « décadence » du roman (le personnage du « paumé », en premier lieu), on les trouve dès les tout débuts – ce qui brouille complètement le tableau, tout en exhibant la misère de l'approche historiciste du sujet : le roman européen n'a attendu ni Kafka ni Musil pour faire exister des personnages un tant soit peu, disons, décentrés, évidés, en totale inadéquation avec eux-mêmes.

Comme bien souvent, il y a un intertexte dans la proposition avancée par Deleuze. Quand il dit « les gens », ceux qui parlent du

roman, il a en vue, à dire vrai, quelque chose d'un peu plus distinct – l'école ou la tradition lukacsienne, notamment cette idée de la « décadence » du roman qui accompagnerait celle de la bourgeoisie comme son ombre – une idée sur laquelle, d'ailleurs, Lukacs revient partiellement dans son essai sur Soljenitsyne.

Ce que Deleuze dit ici du roman, ce qu'il nous suggère plutôt à son propos, il est bien difficile de n'être pas tenté de l'étendre au monde du cinéma, plutôt qu'à son *histoire*. Le cinéma est en effet *par excellence* le milieu, l'univers, le monde de vie dont le paumé deleuzien (un personnage-concept exemplaire) est *le* personnage-pivot, omniprésent, aux mille facettes et apparences, aux mille emplois – le grand nombre de titres de films jouant avec ce motif l'indique suffisamment – *The Misfits*, *The Stray Dogs*, *Lost in Translation* (un titre qui est devenu une sorte de mantra dans la langue courante), *L'enfant perdu*...

Pour les exemples, on a l'embarras du choix. Shoei Imamura, *The Pornographers*...

Enfin, il faudrait suivre le fil de l'onirisme : le personnage-clé mis en exergue par Deleuze, celui du chevalier qui dort sur son cheval appuyé sur sa lance, on peut supposer qu'il est plongé dans un rêve. Un rêve profond, catatonique, dit Deleuze, on rêve dont il est en tout cas bien difficile de le tirer – il ne répond pas aux sommations, il faut lui taper sur la tête avec une lance ou le plat d'une épée pour qu'il se réveille. On peut donc imaginer que ce personnage que l'on découvre solidement établi « au milieu » du roman, oscille entre la vie éveillée et le rêve ou bien alors se dédouble en rêve. A quoi rêve-t-il, on le le sait pas, en tout cas, si on suit la piste de Don Quichotte, on pense inmanquablement à des rêves de grandeur, où le grandiose se mêle au grotesque. Il faudrait alors se dire qu'une des caractéristiques des personnages du roman européen, c'est cette propension à se dédoubler en rêve et, en suivant cette piste, étudier toutes les modalités et tous les régimes du « rêve » qui se manifestent chez eux - autant de

singularités se dessinant ici à nouveau : il est bien clair en effet, qu'il y a une modalité stendhalienne du rêve éveillé (l'avenir que se rêve Julien Sorel et qui, se compliquant en route, le conduit sur l'échafaud – la nuit précédant son exécution, il dort d'un sommeil parfait – sans rêve), une autre de la rêvasserie dans un demi-sommeil chez Oblomov, les voyages en chambre rêvés par Des Esseintes (*A rebours*).

Le somnambulisme (Hermann Broch) et la condition spectrale.

Zola dit, dans ses écrits critiques sur la littérature, que dans toute une partie de son œuvre, Balzac est sous l'emprise de fantasmagories et qu'il s'y manifeste comme un « rêveur éveillé ». Si même Balzac qui est supposé avoir porté le grand réalisme classique sur les fonts baptismaux peut être traité de « rêveur »...

Sous le personnage de la construction, de l'édification, de la marche en avant, « dort » ou somnole celui de la déconstruction, de la déception et de la défection. Deleuze se contente de « soulever le tapis » du récit autorisé et il fait alors apparaître tout ce grouillement des récits minoritaires ou même *pas si minoritaires que ça*, dans lesquels se produit la décomposition du héros ou bien alors apparaissent d'autres lignes de force, des lignes de fuite hors de la positivité du récit romanesque comme récit de « Bildung », d'édification, d'instruction. C'est au point qu'on en vient à soupçonner que la « vraie vie », la vraie réalité, c'est sous le tapis qu'elle se passe, avec cet intense grouillement de toute une vie secrète, dérobée – tous ces insectes qu'ignorent ceux qui marchent sur le tapis, qui en admirent les motifs et les couleurs. Mendoza : *La Ville des prodiges*. Retourner les cartes, Deleuze montre « le dos » du roman, son avers. Dos Passos, Fitzgerald... Melville : Achab comme celui qui, par excellence, est perdu dans son rêve (de vindicte) et avance sur son bateau en somnambule. Et T. E. Lawrence – *Les Sept Piliers* – quoi d'autre que, de bout en bout, un rêve éveillé, le type qui suit sa ligne de force, va au bout de tout sans savoir où il va, quel but il sert, change de nom, de condition, d'apparence... Lui, c'est sur son chameau

qu'il dort... Et Proust, au fond de son lit, ça rêve pas mal aussi...
Kafka : une écriture qui se tient aussi près du rêve que possible...

En cultivant le paradoxe, en poussant sa proposition à l'absurde, Deleuze nous amène à refaire le compte de nos généalogies (du roman) et à nous rendre compte qu'elles ne tombent pas rond. Et donc à les reprendre à zéro et à les relancer sous un tout autre régime. Il ouvre un peu en force ou par surprise une porte qui semblait solidement fermée, et d'un coup, jaillit une vive lumière par cette ouverture. Un récit vermoulu s'effondre... Ce n'est pas un contre-champ, c'est une autre histoire. Et tout d'un coup, sa proposition qui avait paru scabreuse au premier abord devient évidente. Ceci grâce à la puissance qui se dégage (la lumière qui irradie) d'un concept qui émerge sous nos yeux, non pas dans la majesté du concept, tout au contraire, un concept qui vient à nous sous les guenilles d'un mendiant, comme Ulysse, on n'identifie pas sa condition « royale » (de concept), tant il se présente sous les apparences d'un gueux - « le paumé ». Et pourtant, c'est à partir de lui que tout se reconstruit...

Résumé

Les termes auxquels Foucault associe ici la littérature et l'écriture sont importants : « contestation », « critique ». C'est qu'en effet, en suivant le fil de ses interventions dispersées autour de ces motifs, nous allons voir se profiler tout un registre de mots ou d'expressions qui dessinent, au fil même des variations et des déplacements, aussi bien dans les modes de problématisation que dans les références, une forme de continuité ou, entendu dans un sens positif (deleuzien) de ressassement, tout au long de son parcours de recherche, d'un même questionnement autour, disons, des « possibles » de la littérature et des puissances de l'écriture – des mots comme subversion (subversif), limite, passage à la limite, scandale, excès, transgression, etc. - ces associations en faisant tout

naturellement surgir d'autres, thématiques, avec, notamment, la folie et le crime.

Dans le début d'un cours présenté à Paris 8 dont n'ont été conservées que le neuf premières minutes (filmées, disponibles sur Youtube), Gilles Deleuze affirmait d'emblée qu'il y a quelque chose qui "ne va pas" dans la façon dont "les gens" parlent du roman. Pour lui, plutôt que prendre les choses "par la fin" comme on le fait habituellement, il conviendrait de les saisir, à propos du roman "par le milieu", ceci dans le but de faire apparaître distinctement que ce que l'on pense détecter comme un état "terminal" du roman s'y identifie, en vérité, dès ses débuts...

C'est à "déplier" cette proposition quelque peu énigmatique que j'essaie cet article - aux risques et périls de son auteur, cela va sans dire...

Muhamedin Kullashi, Prishtinë

KRITIKA E ETIKËS SË KANTIT NGA NIETZSCHE

Abstrakti

Në këtë artikull kemi shqyrtuar kritikën e etikës së Kantit nga Nietzsche, i cili zhvilloi njërin nga konceptcionet më të thella e më origjinale në historinë e filozofisë mbi moralin. Në anën tjetër, etika e Kantit konsiderohet si përmbysje («përmbysja koperinkane») e madhe në historinë e filozofisë. Këtu është ekzaminuar pesha dhe pertinenca e kritikës së Nietzsches, në veçanti në veprat e tij “Njerëzore, tepër njerëzore”, “Kështu fliste Zarathustra”, “Përtej së mirës dhe së keqes” dhe “Gjenealogjia e moralit”. Ne jemi orvatur të vëmë në pah se pertinenca e disa kritikave të Nietzsches nuk e fsheh karakterin problematik të kritikës, në veçanti të imperativit kategorik të Kant, si ligj i imponuar nga jashtë e i cili sikur kërkon një dëgjueshmëri të padiskutueshme. Njëherazi ne kemi vënë në pah një pikëtakim të rëndësishëm të këtyre dy mendimtarëve, i cili shfaqet në “Përtej së mirës dhe së keqes”.

Fjalët çelës: Etika e Kantit, kritika, morali asketik, imperativi kategorik, trupi dhe fryma.

Friedrich Nietzsche (Fridrih Niçe, 1844-1900) shquhet edhe si kritik i ashpër i etikës së Immanuel Kantit (1724-1804). Kjo kritikë është zhvilluar në disa vepra të tij: “Njerëzore, tepër njerëzore”, I-II (1878-1879), “Agimi” (1881), “Kështu fliste Zarathustra” (1883-1885), “Përtej së mirës dhe së keqes” (1886), “Gjenealogjia e moralit” (1887). Janë vepra këto ku Nietzsche shpalos njerin nga konceptcionet më origjinale në historinë e filozofisë mbi moralin dhe teoritë mbi të. Ky origjinalitet shtjellohet nëpërmjet kritikës së teorive mbi moralin, duke filluar nga ajo

e Platonit e deri te ato të mendimtarëve bashkëkohorë. Në anën tjetër, etika e Kantit konsiderohet si *përmbysje* («përmbysja koperinkane») e madhe në historinë e moralit dhe etikës. Në shkrimet e veta Nietzsche i drejton kritika që synojnë të godasin thelbin e saj: njëra ka të bëjë me ambicien e Kantit që të formësojë një *etikë me karakter universalist*, etikë e cila nuk do të vlente vetëm për një grup individësh, për një popull, për një kulturë apo për një qytetërim, por për njerëzimin në përgjithësi. Kritika tjetër ka të bëjë me pikëpamjen e Kantit mbi njeriun, i kundëruar si qenie e cila është e ndarë dhe e përçarë thellësisht midis mendjes dhe trupit, apo arsyesë dhe anëve të tjera që e përbëjnë njeriun: ndjenjave, imagjinatës, pasioneve, instikteve, të cilat ai i përmbledhë ndonjëherë në një sferë, në sferën e «natyrës» brenda njeriut.

Ndonse termat “etika” e “moralit” shpesh shikohen si sinonime edhe për faktin se etimologjikisht (i pari nga gjuha greke e i dyti nga ajo latine) kanë të njëjtën domethënie. Por me kohë janë saktësuar dallimet. Thënë shkurtazi, të përkujtojmë se morali emërton më shumë një tërësi të vlerave dhe parimeve të një bashkësie, që bëjnë të mundur të shkoqitet dallimi midis asaj që është *e mirë* nga ajo *e keqe*, midis virtytit dhe vesit, midis të drejtës dhe të padrejtës ose të kuptuarit e një jete të mirë e të lumtur. Ndërkaq, etika emërton më parë *refleksionin i cili i bën çështje vlerat dhe parimet morale të një grupi shoqëror apo të një individi*, me qëllim të ndërtimit të një argumentimi për veprimet që do të ishin në pajtim me parimet e vlerat. Moralet kanë marrë përmbajtje të ndryshme varësisht nga kulturat e qytetërimet si dhe epokat historike ku janë ngjizur. Kësisoj, morali i krishterë ka afirmuar vlerën e mëshirës (*caritas*), të faljes (*perdonare*) ose parimin “dua je të afërmin tënd si veten tënde”.

Tani do t’i zhvillojmë disa vrojtime mbi format që kritika e Nietzsches merr mbi etikën e Kantit. Në disa vepra të tij ai sulmon konceptimin kantian mbi njeriun, konceptin ky i cili, sipas Nietzsches, është trashëguar nga Platoni e platonizmi në veçanti me pikëpamjen e cila e ndanë njeriun në sferën e trupit (shqisave, natyralitetit të tij) dhe atë të shpirtit e frymës (mendjes).

Të shofim së pari disa nga kritikrat e pikëpamjes mbi njeriun në veprën e tij “*Kështu fliste Zarathustra*” (1883-1885). Ai kritikon ata që nxisin «shpresa mbitokësore» si «dëmtues të jetës, të kapluar nga vdekja dhe helmues, nga të cilët toka është e lodhur: le të largohen, pra, nga toka!». Bie në sy ndarja, e cila përvijohet edhe në tekste të tjera, midis botës «mbitokësore» dhe botës tokësore. Shohim se ata që kultivojnë «shpresa mbitokësore» nuk janë individë që thjesht mashtrohen me iluzione mbi botën mbishqisore, por dalin si qenie që helmojnë vetë jetën mbi tokë.¹

Mbi denigruesit e trupit

Njëra nga temat karakteristike të mendimit të Nietzches ishte tema e ndarjes dhe kundërvënies midis trupit dhe shpirtit (mendjes, frymës) dhe rrjedhojat që dalin nga kjo sa për pikëpamjen filozofike, aq edhe për jetën. Në këtë fragment kritikën e *denigruesve të trupit* ai e nis me paralajmërimin se nuk e ka ndërmend të kërkojë prej tyre ta ndryshojnë «metodën e mësimin» të tyre, por vetëm «t’u thonë lamtumirë vetë trupit të tyre» e kështu të bëhen «memecë». Pra, ai sugjeron ironikisht se denigrimi i trupit shpie te largimi nga jeta, largim ky që nuk lë hapësirë për ndryshim të pikëpamjeve. Në vijim ai cek se fëmija thotë «Unë jam trup dhe shpirt». Të përkujtojmë se Nietzsche në këtë vepër bën fjalë për tri *metamorfozat* e frymës së njeriut. Metamorfoza e parë e frymës paraqitet me metaforën e *deves*, e cila me durim e forcë bartë barrën e dijes tradicionale, vlerat tradicionale dhe bën transmetimin e tyre. Metamorfoza e dytë, *luani* si kritik shkatërrues i të gjitha vlerave dhe imperativave, në veçanti të urdhëruesës «ti duhet». Luani nuk ndihmon krijimin e vlerave të reja, por çel rrugën e çlirimit, një liri e çmuar e cila mund të shpie te krijimi i vlerave të reja². Sipas Peter Pütz, studiues i shquar i mendimit të

¹ Nietzsche, *Ainsi parlait Zarathustra*, Œuvres, I, Œuvres II, Robert Lafont, Paris, 1993, f.306.

² Në *Ainsi parlait Zarathustra* Nietzsche shkruan:

Nietzsches, ky me metamorforzën e dytë lëviz brenda horizontit të një kritike radikale. Në fjalimet e Zarathustrës vlojnë antinomitë dhe kundërshtitë. «Ai vëren rrenën brenda të vërtetës, çmendinë brenda arsyes, shfrenimin shtazarak brenda virtytit dhe urrejtjen e papajtueshme brenda miqësisë». Por pozicioni i tij, siç shton Putz, nuk reduktohet këtu në një mohim radikal, ngase këtu ai thekson rëndësinë e «afirmimit të shenjtë»; afirmimin e jetës përkundër mohuesve të jetës tokësore. Nietzsche kritikon dhe tallet shpesh në shkrimet e veta me forma të ndryshme të pikëpamjeve që mohojnë e përbuzin jetën tokësore, duke kërkuar shpëtimin në një botë mbishqisore e mbinatyrore.³

Pasi ta ketë afirmuar pikëshikimin e fëmijës mbi *unitetin e trupit dhe shpirtit*, Nietzsche e bën një hap më tej për ta zhvilluar pikëpamjen vet, e ndryshme nga filozofia qoftë tradicionale, qoftë ajo e filozofisë klasike gjermane: «Por ai që është i zgjuar dhe i vetëdijshëm thotë: Unë jam i tëri trup dhe asgjë tjetër; shpirti s'është veçse një fjalë për një pjesëz të trupit». Kundërvënia ndaj filozofive tjera është e qartë dhe e theksuar, ngaqë njeriu shikohet si trup, kurse «shpirti» del vetëm si një fjalë e cila emërton një pjesë të vogël të trupit. Por kjo pjesë nuk emërtohet si diçka rrënjësisht e ndryshme nga

«Vëllezërit e mi, përse ka nevojë për luanin e frymës? Kafsha e fortë e cila abstenon dhe ka respekt, a nuk mjafton?

Të krijoj vlera të reja – vetë luani nuk mund ta bëjë ende këtë: mirëpo të bëhet i lirë për krijimin e ri – këtë mund ta bëjë fuqia e luanit.

Të bëhet i lirë për t'iu kundërvënë me një mohim hyjnor, madje edhe detyrës: Kjo është vëllezërit e mi, puna për kryerjen e së cilës është i nevojshëm luani.

Të pushtojë të drejtën e krijimit të vlerave të reja – ky është pushtim i tmerrshëm për një mendje të durueshme dhe që respekton. Në të vërtetë është ky një akt i egër, për të, dhe punë e një kafshe grabitçare.

Dikur i pëlqente ajo «i duhesh» si e mira e tij më e shenjtë: Tani ai duhet të gjejë iluzionin dhe arbitraren, madje edhe brenda kësaj të mire të shenjtë në mënyrë që ai ta realizojë, në dëm të dashurisë së tij, pushtimin e lirisë: nevojitet një lua për një grabitje të tillë.

Po më thuani, vëllezërit e tij, çka mund të bëjë fëmija që luani nuk arriti ta bëjë? Përse duhet që luani grabitçar të bëhet fëmijë?

Fëmija është pafajësi dhe harresë, një përtëritje dhe një lojë, një rrotë që rrotullohet, një lëvizje e parë, një afirmim i shenjtë». Po aty, f. 301-303.

trupi. Fjalja vijuese, ndërkaq, shpjegon se si e kupton Nietzsche trupin : «Trupi është një sistem i madh i arsyes, një shumësi me vetëm një domethënie, një luftë dhe një paqe, një kope dhe një bari». Kuptojmë tani se Nietzsche e saktëson pikëpamjen e vet mbi trupin duke e përkufizuar si një sistem i madh i arsyes. Mund të duket se Nietzsche kështoj fut një kundërthënie brenda pohimit (në fjalinë e parë), se njeriu nuk është asgjë tjetër veçse trup. Kundërthënia sikur hyn me fjalën «arsye», thujse Nietzsche rikthen pikëshikimin e moçëm mbi *dualitetin* të njeriu midis trupit dhe arsyesë. Mirëpo nuk është e sigurt se Nietzsche këtu rikthen pikëpamjen tradicionale: «trupi si sistem i madh i arsyes» shpjegohet si një « shumësi » e cila ka vetëm një kuptim dhe e cila mbërthen në vete luftën dhe paqen, kopenë dhe pastorin (bariun). Evokimi i luftës dhe paqes sikur përkujton konfliktet të cilat i trajton filozofia tradicionale midis trupit dhe arsyes, si dhe dallimin midis kopesë (turma) dhe bariut. Mirëpo fjalja që vijon tregon se pikëpamja e Nietzsches ka veçantinë e vet, e cila e bën të dallohet nga filozofitë tjera, veçmas ato të idealizmit gjerman, por edhe platonizmit, i cili ushtroi ndikim gjatë shekujëve me pikëpamjen mbi shpirtin si parim sundues dhe trupin si «burg i shpirtit». Arsyeja e cila identifikohet nga filozofët tjerë me frymën, për Nietzschen këtu s'është veçse një «instrument i vogël» e madje edhe «një lodër e vogël» e trupit, i cili del të jetë «arsye e madhe». *Përmbysja* e pikëpamjes tradicionale filozofike është këtu, megjithatë e qartë ngase arsyeja e shoqëruar me atributin «e vogël», e madje e reduktuar në «lodër», s'është veçse një «instrument i trupit». Nietzsche tani shpalos *veçantinë* e pikëshimit të vet, duke e futur një dallim midis «unit» dhe «vetes». Është e domosdoshme ta bëjmë këtu një parantezë lidhur me domethëniet e këtyre termave dhe dallimit midis tyre.

T'i themi dy fjalë për termat *uni* dhe *vetja*: *ego* (latinisht), *je* (fr.), *Ich* (gjerm.), *I* (ang.) dhe *Moi* (fr.), *Selbst* (gjerm.), *Self* (ang.) ; «unë» dhe «vetja» dalin të shkrimtarët dhe filozofët bashkëkohorë si fjalë të kundërta, por në kuptime të ndryshme, varësisht nga autorët.

Për Ch. Blondel *je* (fr.) -*uni* përfaqëson subjektin njohës, kurse *vetja - le moi*, tërësinë e përcaktimeve individuale për të cilat ai bëhet i vetëdijshëm ; për R. Le Senne *je* emërton këtë vetëdije për dhimbjen dhe kënaqësinë. Kësaj *je* i kundërvihet *moi*, si mendim i vetë personit për vete. Kur kërkoj ta njoh veten, e gjej veten (*moi*), që nuk është kurgjë tjetër veç një aspekt i asaj që jam ». Në kuptimin psikologjik dhe social, pra, *vetja është vetëdije për individualitetin empirik*; kurse në kuptimin logjik e kritik: subjekt që mendon në atë masë sa uniteti dhe identiteti i tij janë kushte të domosdoshme, të implikuara me sintezën e të ndryshmes që është e dhënë brenda intuitës dhe me lidhjen e përfytyrimeve brenda një vetëdije.⁴

Ndërkaq, Wiliam James, në “*Dorracak i psikologjisë*” shkruan: «Çfarëdo që mund të jetë objekti i mendimit tim, në të njëjtën kohë kur mendoj jam pak a shumë i vetëdijshëm për «veten» (*moi*), për ekzistencën time personale. Dhe është *uni (je)* ai që është i vetëdijshëm për këtë vete aq sa personaliteti im në tërësi është atëherë si i dyfishtë, duke qenë njëherazi subjekt që njeh (njohës) dhe objekt i njohur⁵.

Te përkujtoj këtu edhe se te Kanti *Uni* transcendental është funksion që bashkon, brenda «unë mendoj», intuicionet e unit empirik.

T’i kthehemi tani tekstit të Nietzsches mbi denigruesit e trupit. Bashkëbiseduesit të vet imagjinar (si njëri nga deniguesit e trupit), i cili del si mbështetës i disa konceptioneve të filozofisë tradicionale (qoftë nga tradita platoniane e aristoteliane, qoftë nga filozofia klasike gjermane dhe ndonjëherë nga racionalizmin klasik i shekullit XVII dhe Iluminizmit) Nietzsche i thotë: «Ti thua «unë» dhe je krenar për këtë fjalë. Po ajo që është më e madhe është se ajo në çka ti nuk dëshiron të besosh – trupi yt dhe sistemi i tij i madh i arsyes: ai nuk thotë *vetja*, por ai është *vetja (moi)*». Këtu trupi mendohet përmes

⁴ André Lalande, *Vocabulaire technique et critique de la philosophie*, PUF, Paris, 1976, f.641-643 ;545-546.

⁵ Wiliam James, *Abrégé de psychologie* (përkthimi fr.), l’Harmattan, Paris, 2003, f.56.

nocionit «vetja» (*selbst*). Më tutje ai shpjegon pikëpamjen e vet mbi raportin midis shqisave dhe frymës (mendjes): «Atë që shqisat ndjejnë, atë që fryma njih, nuk ka kurrë qëllimin në vete. Mirëpo shqisat dhe fryma duan të të bindin se janë qëllimi (caku) i çdo gjëje: aq të kota ato janë».

Rëndom njohja shqisore ndahej nga ajo e frymës, nga njohja rationale (mendore) e madje këto dy lloje të njohjes kundërviheshin dhe hierarkizoheshin: te empiristët e sensualistët epërsia i jipej njohjes shqisore (si burim dhe kriter), kurse te racionalistët (Descartes, Spinoza) epërsia i jipej arsyes (mendjes) si burim dhe kriter i njohjes. Në vijim hetojmë ndyshimet që i shtjellon Nietzsche në këto persiatje: «Shqisat dhe fryma s'janë veçse instrumente dhe lodra: mbrapa tyre gjendet sërish *vetja*. Vetja po kështu kërkon me sytë e shqisave dhe dëgjon me veshët e frymës». Tani vetja si trup shfaqet si një qendër që drejton edhe shqisat, edhe frymën të cilat Nietzsche i paraqet këtu si *mjete* të vetes. Vetja ndjen botën me «sytë e shqisave» dhe e dëgjon botën me «veshët e frymës». *Gërshetimi* midis shqisave dhe frymës (mendjes) del i theksuar këtu. Sido që të jetë, vetja është ajo që vepron nëpërmjet shqisave dhe frymës. Vetja, në vazhdim të tekstit, përkufizohet si «zotëri më i fuqishëm», i cili «krahason, nënshtron, pushton dhe shkatërron». Ajo sundon dhe dominon *unin* (*Ich*). Ky sundim i vetes është sundim i ndjenjave dhe mendimeve, vete kjo e përkufizuar edhe si «i urti i panjohur», vete që, në njerën anë, *banon* në trupin tonë e në anën tjetër ajo përkufizohet si vetë trupi ynë.

Urtia e trupit

Këto mendime e nocione të Nietzsches zhvillojnë pikëpamje të tjera filozofike, të ndryshme sa nga disa filozofi bashkëkohore, aq edhe nga disa tradicionale nga e kaluara. Shtjellimi tregon si përmbysen ato pikëpamje dhe si shpalosen pikëshikime të tjera mbi trupin dhe mendjen, mbi shqisat dhe frymën, mbi relacionet e tyre. Ndryshe nga pikëpamjet që e reduktojnë trupin në një entitet thjesht natyror, si ajo e

Kantit bie fjala, ose madje në një realitet animal (shtazor), i sajuar nga instiktet dhe mekanizmat thjesht biologjikë. Këtë dallim Nietzsche e shpreh edhe kështu: «Ka më shumë arsye në trupin tënd se sa urtia yte më e mirë. Dhe kush mund ta dijë, pra, përse trupi yt ka pikërisht nevojë për urtinë tënde më të mirë?». Kësodore, Nietzsche *lëkund* raportet trupi-mendja, ashtu si mendohen brenda filozofive të tjera, si edhe brenda të ashtuquajturës «arsye e shëndoshë». Nëse trupi tani del si ai që drejton shqisat dhe frymën (mendjen), shtrohet pyetja *prej nga buron nevoja e trupit për urtinë*, për urtinë më të mirë. Nietzsche nuk supozon pra një *intencionalitet* të qartë brenda trupit, fjala vjen një synim për urtinë. Ndërkaq te Kanti, në “*Ide për një histori universale*” (1784) supozohet se «natyra» **kishte për qëllim** që njeriu të zhvillojë mundësitë e veta thelbësore, duke filluar prej atyre që kanë të bëjnë me sigurimin e mjeteve kryesore për të jetuar e mbijetuar, si edhe për forma të ndryshme të krijimtarisë, qoftë në fushën e dijeve dhe arteve, po aq edhe në sferën e moralit. Ky qëllim i natyrës, siç do të kemi rastin të shohim më tej, del te Kanti i kundërthënshëm me supozimin e lirisë si «tipar» kryesor i aktiviteteve të tij, si mundësi thelbësore e jo thjesht e dhënë nga fakticiteti i natyrës.

«Vetja yte tallet me *unin* tand dhe me dreqnitë (dredhimet, kërcimet) e tij, thekson Nietzsche. «Ç’të bëj me këto kërcime dhe fluturime të të menduarit?, thotë ajo. Një kthesë kah qëllimi im. Unë jam skaji (kufiri) i *unit* dhe pëshpëritësi i ideve të tij». Vetja si zotërues i unit gjen shprehje në pikëshikimin e të parës mbi *fluturimet* e të menduarit, hovet e tij. Se këto varen prej *vetes*, nuk e impresionojnë veten, janë kërcime si dreqni e të menduarit. Janë vetëm «kthesa» kah qëllimi të cilin e drejton vetja si trup. Vetja ia përshpëritë idetë të menduarit të unit. Kjo është një mënyrë për ta vënë në pah *ndërlidhmërinë* e mendimit me trupin si tërësi, duke drejtuar dhe nxitur një pjesë të tij, si dhe prodhimin e ideve të mendjes. Dallimi nga pikëpamja platoniane, por edhe racionaliste moderne shfaqet qartazi në këto fjali e refleksione të Nietzsches.

Më tutje, vetja i pëshpërit unit që të ndjejë dhembjet apo të përjetojë gëzimet; dhe në të dy rastet vetja nxit dhimbjet dhe gëzimet si dhe të menduarit që reflektojnë për këto.

Varësia e ideve nga trupi

Përnjëherë Nietzsche u drejtohet drejtpërsëdrejti denigruesve të trupit, me qëndrime kritike që nxjerrin në shesh **varësinë** e qëndrimeve dhe ideve të tyre nga trupi, për të cilën ata nuk janë të vetëdijshëm. Ai i ballafaqon ata me këtë *varësi*: përbuzja e tyre ndaj trupit u duket si burim i nderimit të tyre për vetveten. Mirëpo Nietzsche dëshiron ta kthejë shikimin e tyre nga diçka që *u ikë* mendimit të tyre: fakti se është *vetja* ajo që ka krijuar sa përbuzjen, aq edhe nderimin, vlerën dhe vullnetin. «Vetja krijuese krijoi për vetveten nderimin dhe përbuzjen, gëzimin dhe vuajtjen». Thënë ndryshe, Nietzsches sqaron se «trupi krijues krijoi për vete frymën si një dorë të vullnetit të vet». Mirëpo Nietzsche këtu tani nxjerr në shesh kahjen që merr *vetja* te denigruesit e trupit: «Madje edhe në çmendinë tuaj dhe përbuzjen tuaj, ju i shërbeni *vetes* suaj, ju denigruesit e trupit. Po ua them këtë: *vetja* juaj dëshiron të vdesë dhe t'ia kthejë shpinën jetës». Kësodore, ndonëse parimisht edhe ata që përbuzin e denigrojnë trupin e tyre janë në shërbim të *vetes*, megjithatë rrjedhoja e këtij orientimi shpie te largimi nga jeta dhe te vdekja. Objekt i kritikave të Nietzsches shpesh janë qëndrimet dhe pikëpamjet që përbuzin trupin dhe shpiejnë te mënyra të të jetuarit që mishërohen me vdekjen. Ky orientim dhe qëndrim bën që *vetja* nuk është më në gjendje «të bëjë atë që do të parapëlqente: - të krijojë përmbi vetvetes. Kjo do ishte dëshira e saj e preferuar, i tërë vrulli i saj». Meqë *vetja* zhytet në përbuzje dhe denigrim të trupit, te ajo lind «dëshira për t'u zhdukur». Nietzsche thekson se ata, te të cilët *vetja* synon të zhduket, duke i mbytur forcat jetësore, bëhen denigrues të trupit. Prova për këtë është se ata «nuk mund të krijojnë përmbi

veten». ⁶ Nietzsche e ka këtu fjalën për një krijimtari e cila synon ta transformojë njeriun, duke e shpjer prej formave të të jetuarit që shfaqin *varfërimin* e forcës jetësore, nga format e begatshme të Mbinjeriut. Ata që kaplohen me përbuzjen dhe denigrimin e vetes si trup e urrejnë jetën tokësore. Nietzsche kërkon *ura kah Mbinjeriu, tejkalimin* e trajtave të të jetuarit që ndrydhen e ngulfatin fuqitë krijuese të vetes.

Është fjala, në këtë fragment, për një mendim tejet origjinal, i formuluar si një filigran i rrallë në shkrimet filozofike.

Në fragmentin «Mbi gëzimet dhe pasionet», brenda të njëjtës vepër, Nietzsche dëshiron të theksojë dallimin e konceptonit të vet mbi moralin nga konceptione të tjera: «Vëllau im, kur e ke një virtyt, kur ai është virtyti yt, ti nuk e ke atë të përbashkët me askend». Nëse filozofi don ta ketë të përbashkët me popullin emrin që ia jap virtytit, atëherë ai bëhet «popull dhe kope me virtytin» e tij.⁷

Nietzsche këshillon bashkëbiseduesin e vet imagjinari që virtyti i tij të ngritet shumë më lart përmbi «emërtimet familiare». Ai këshillon kësodore që ligjërimi i tij për virtytin të dallohet nga të tjerët, e sidomos nga ai i *turmës*, edhe nëse të tjerët nuk e kuptojnë këtë ligjërim. Ai mëson që kjo e mirë duhet të jetë e veçantë dhe kjo veçanti të mbështetet te vullneti, dëshira dhe pëlqimi i individit: «Kjo është e mira *ime* ajo që dua, kështu ajo më pëlqen krejtësisht dhe vetëm kështu unë e dua të mirën». Kundërvënia midis *unit*, veçantisë së individualitetit të individit dhe *turmës*, midis të mirës së unit dhe të mirës së turmës është e theksuar shprehimisht. Kundërvënia shkon më tutje, ngase virtytin e *unit* Nietzsche ia kundërvë «urdhëresës së një zoti, si dhe një ligji dhe një domosdoje njerëzore». Ai nuk do që e mira të jetë një udhëzim për sferat e larta dhe kah parajsa, ngase Nietzsche do një «virtyt tokësor», i ndryshëm nga *arsyeja universale*. *Kjo është një pikë ku dallohen thelbësisht orientimet e Nietzsches dhe ato të Kantit mbi moralin*. Kanti, siç do të shohim më tutje, synon

⁶ *Ainsi parlait Zarathustra (Kështu fliste Zarathustra), Œuvres, f.308.*

⁷ *Po aty, f.309.*

pikërisht që morali të arrijë nivelin e universalitetit, mundësinë që normat morale të mos vlejnë vetëm për një individ, por për njerëzimin në përgjithësi.⁸ Nietzsche cek këtu, në vijim, se virtytet e tij dëshirojnë atë që është më e larta. Virtyti don që tërë forcën e vet ta ketë «brenda zemërimit, urrejtjes dhe dashurisë».⁹

Ai shpjegon se nga pasionet që i quanin të këqia, ndonëse kjo mund të duket paradoksale, kanë lindur virtytet: «Ti e solle brenda këtyre pasioneve qëllimin tënd më të lartë: ato atëherë u bënë virtytet e tua dhe gëzimet e tua»¹⁰. Mirëpo ai më tej vë në pah se virtytet mund të shkatërrohen nga ndjenja e xhelozisë: «Ai që kaplohet nga flaka e xhelozisë, i ngjashëm me skorpionin, më në fund e kthen kundër vetes thikën e helmosur». Nga kjo mundësi e vetëshkatërimit, Nietzsche mendon se rrugëdalja duhet të kërkohet te ajo që ai e quan Mbinjeriu.

Virtyti që dhuron

Në fragmentin me titull «Mbi virtytin që dhuron», Nietzsche nëpërmjet ligjëritimit të Zarathustrës, thekson se virtyti më i lartë është virtyti i cili jap (por jo nga mëshira dhe dhimbshuria): «Ju keni etjen të bëheni vetë ju dhurata: prandaj ju keni etjen që të grumbulloni të gjitha begatitë në shpirtërat tuaj. Shpirti juaj është i pangopshëm që të dëshirojë thesare dhe margaritarë në shpirtërat e juaj, pasi që virtyti juaj është i pangopshëm në vullnetin e tij për të dhënë».¹¹

Më tutje, Nietzsche i këshillon bashkëmendimtarët e tij: «Kthejeni, sikurse unë, virtytin e humbur mbi tokë – po, kthejeni nga trupi dhe nga jeta në mënyrë që ai të mund t'i jap një kuptim tokës, një kuptim njerëzor!». Këtu gjejmë afirmimin e një virtyti e morali që synon vlerat e një jete tokësore, përtej kundërshtisë trupi-fryma, si dhe kritikën e virtyteve dhe moraleve që afirmojnë një botë mbinatyrore të

⁸ Po aty.

⁹ Po aty, f.310.

¹⁰ Po aty.

¹¹ Po aty, f.340.

cilën Nietzsche e shikon si hapësirë e humbjes së forcave jetësore-tokësore.¹²

Në librin “*Lindja e tragjedisë*”, duke përdorur një shprehje të Arthur Schopenhauerit, nga vepra e tij “*Bota si vullnet dhe përfytyrim*”, Nietzsche thekson: «a nuk është morali ‘një vullnet i mohimit të jetës’», një instikt i fshehur i shkatërrimit [...]».¹³ Këtij morali Nietzsche i kundërvë këtui pikëpamje krejt të kundërt me të parën, ngase afirmon fuqitë krijuese e artistike të njeriut. Pikëpamje të cilën e quan *dionisiane*.

Në veprën “*Njerëzore, tepër njerëzore*”, I, Nietzsche bën edhe një krahasim vlerësues midis *moralit privat* dhe *moralit universal*: «Që kur është zhdukur besimi sipas të cilit një Zot gjoja se udhëheq kryesisht fatet e botës dhe me gjithë tërë ato kthesa aparente në rrugëtimin e njerëzimit, sikur ai e udhëheq si zotëria deri në mbarimin e tij, njerëzit duhet të përcaktojnë vetë qëllime ekumenike, që përfshijnë tërë tokën. Morali i moçëm, përfshirë atë të Kantit, kërkon nga çdo individ aksione të cilat ai do të dëshironte që të jenë aksione të të gjithë njerëzve: kjo ishte një gjë e bukur, por naive; thujse çdo njeri e dinte qartazi se çfarë lloji i aksionit i siguron tërë njerëzimit mirëqenien dhe rjedhimisht, në një mënyrë të përgjithshme, meritojnë të jenë të dëshirueshme; është kjo një teori e përgjithshme analoge me atë të këmbimit të lirë, i cili shtron se parimisht harmonia e përgjithshme *duhet* të prodhohet vetvetiu sipas ligjeve burimore të përmirësimit».¹⁴ Kjo analogji mund të duket interesante, mirëpo ajo është problematike sa i takon Kantit. Ky në fakt synon një etikë e cila do të kishte vlerë universale për t’iu shmangur moraleve ku individët apo grupet veprojnë sipas interesave të rastit, shtytjeve të tyre instiktive ose kalkulimeve për përfitime. Kanti mendon se, meqë qëllime të këtilla vështirë se mund të kenë vlerë universale, ato janë arbitrare. Së këndejmi, me rastin e konfliktit të interesave dhe

¹² Po aty, f. 342.

¹³ *Naissance de la tragédie*, Œuvres, f.29.

¹⁴ *Humain, trop humain*, I, Œuvres, f.457.

shtytjeve do të na mungonte *kriteri për ta cilësuar një veprim* si të moralshëm apo si veprim etik.

Në vijim Nietzsche cek: «Ndoshta një pikëshikim i ardhmërisë mbi nevojat e njerëzimit fare nuk të nxitë të dëshirohet që të gjithë njerëzit të kryejnë akte të ngjashme, ndoshta më mirë do ishte sikur në interes të qëllimeve ekumenike për periudha të tëra të njerëzimit të propozojnë detyra speciale, ndoshta në disa rrethana të këqija. Sido që të jetë, nëse njerëzimi nuk duhet me një qeverisje të tillë universale e të vetëdijshme të ecën nga humbja e tij, atëherë pikësëpari duhet të zbulohet një njohje e kushteve të një qytetërimi superior nga të gjitha nivelet e arritura deri më tani. Këtu qëndron detyra e madhe e mendjeve të mëdha të shekullit të ardhshëm». Këtë argument të Nietzsches do ta hasim edhe në tekste të tjera të tij, ku ai kritikon etikën e Kantit. Këtu së paku shohim që Nietzsche nuk e përjashton rëndësinë e qëllimeve të përgjithshme apo të atyre ekumenike, sepse në disa tekste të tjera ai do të ekzaltojë veçantinë e qëllimeve të individëve me aftësi të larta (individëve apo elitave aristokratike), që kanë të drejtë të «komandojnë, të caktojnë ligje për të tjerët etj.».

Në fakt, Nietzsche duke qenë tejet skeptik dhe shumë kritik ndaj demokracisë moderne, nuk arrin të përfytyrojë mundësinë që qëllimet e përgjithshme të mund të përkufizohen së pari *nëpërmjet debateve të kundërtshme*, ngase kanë të bëjnë me interesa, pasione, pikëpamje jo vetëm të ndryshme, por edhe të kundërta. Në anën tjetër, ai refuzon *imponimin* e qëllimeve të përgjithshme, por i shikon të mundshme dhe të vlefshme ato që afirmohen nga individët apo grupet aristokratike. Te Nietzsche termi «aristokratik» emërton më shumë talentin dhe aftësitë krijuese, ndonëse këto i supozon shpesh t'i takojnë shtresave tradicionale aristokratike. Këtë pikëpamje e ndanin edhe Platoni dhe Aristoteli. Në kritikën që i bënte demokracisë moderne, Nietzsche thuajse nuk i kishte diktuar ndryshimet e mëdha sociale e ekonomike që u ndodhën pas Revolucionit 1789 në Francë. Njëra nga rrjedhojat e kësaj ngjarje ishte krijimi i kushteve për shkollim e arsimim të të rinjve nga shtresat popullore, të cilat më parë ishin të injoruara.

Arsimimi hapi mundësi për të rinjtë nga këto shtresa që të zhvillojnë aftësitë dhe talentin e tyre në fusha të ndryshme: në profesione teknike e administrative, por edhe në fushën e arteve. Alexis de Tocqueville në librin e tij të shquar “*Regjimi i moçëm dhe Revolucioni*” (1856, Paris)¹⁵ vë në pah se edhe para revolucionit Luigji i XIV në projektin e tij për ta reformuar shtetin integroi shumë të rinjë nga shtresat popullore, që ishin shkolluar në Sorbonë në nivele të ndryshme të administratës shtetërore. Ndaj kritikave që iu bënë se po i marginalizon aristokratët, Luigji u përgjigj se nuk mund të bëjë një administratë shtetërore të fuqishme me njerëz «përtacë e injorantë».

Në paragrafin 95 të librit “*Njerëzore, tepër njerëzore*”, I, Nietzsche bën fjalë për moralin e individit që ka arritur pjekurinë, e në veçanti problematizon tezën se «jopersonaliteti është tipar karakteristik i aksionit moral». Nietzsche mendon se shkak i çmuarjes së aksioneve *jopersonale* në fillim lidhej me bindjen se ato i kontribuojnë dobisë së përgjithshme. Ai thekson se pasi që tani shihet gjithnjë e më qartë se dobia e përgjithshme është më e madhe kur merren parasysh konsideratat më personale të mundshme. Së këndejmi për Nietzsche pikërisht sjellja më personale i përgjigjet pikëpamjes aktuale të moralitetit si e mirë e përgjithshme.¹⁶

Më tutje ai cek se nëse e bëjmë veten një «*person komplet*» dhe nëse në të gjitha veprimet tona synojmë «të mirën tonë më të madhe», kjo mund të shpie më larg se të gjitha veprimet dhe ndjenjat e mëshirës ndaj tjetrit. Ai bën vërejtje kritike për mungesë respekti ndaj personit brenda nesh kur e sakrifikojmë atë «për shtetin, shkencën, të varfrin» thuajse personi është ana e keqe e jona të cilën duhet sakrifikuar. Nietzsche propozon një qëndrim tjetër ndaj raportit midis personit tonë dhe të mirës së përgjithshme. Përkushtimi për të tjerët, për të mirën e përgjithshme, duhet të bëhet «vetëm në atë masë sa në këtë punë ne gjejmë dobinë tonë specifike, as më shumë e as më pak».

¹⁵ Alexis de Tocqueville, *L'Ancien régime et la Révolution*, Flammarion, Paris, 1988.

¹⁶ Po aty, f.490.

Natyrisht, ai pastaj e shtron si çështje diskutimin se çka nënkuptojmë me *dobinë* tonë dhe lidhur me këtë edhe çështjen e pjekurisë apo papjekurisë së individit, formimit dhe edukimit të tij. Ç'është e vërteta këto pyetje dhe refleksione për përkufizimin e asaj se *ç'është e dobishme* për individin kanë një traditë shumëshekullore. Në horizontin e filozofisë evropiane lidhen në fillim me persiatjet dhe kërkimet e Sokratit, Platonit dhe Aristotelit. E më vonë me debatet brenda rrymave të stoicizmit e epikurizmit për të mirën si kënaqësi e individit apo si dobi e një grupi apo një bashkësie më të gjerë.

Të bërit çështje e traditave morale

Nietzsche i bën çështje, në refleksionet e veta, të gjitha problemet dhe trajtimet morale të traditës ose traditave, më saktësisht, që janë marrë me temat e moralit: në veçanti në *“Njerëzore, tepër njerëzore”* I-II, *“Agimi”*, *“Kështu fliste Zarathustra”*, *“Përtej së mirës dhe së keqes”* dhe *“Genealogjia e moralit”*. Një dimension specifik i origjinalitetit të filozofisë së tij ka të bëjë pikërisht me këto problematizime.

Në *“Njerëzore, tepër njerëzor”*, I, në kaptinën «Në shërbim të historisë së ndjenjave morale», Nietzsche zhvillon një pikëpamje mbi raportet midis traditës dhe të qenit i moralshëm. Të jesh i moralshëm dhe të kesh virtyt, së pari del si « praktikë e dëgjueshmërisë ndaj një ligji dhe tradite e themeluar qëmoti». Kësisoj e quajnë *të mirë*, cekë Nietzsche, një qëndrim e pikëpamje që *i nënshtrohen* një tradite. Të veprosh në pajtim me kërkesat (rregullat, normat) e traditës do të thotë kësisoj të jesh i moralshëm, pra i mirë, kurse je i pamoralshëm dhe i keq nëse nuk i respekton ato norma tradicionale. «Nuk është midis «egoistit» dhe «altruistit» dallimi themelor i cili i ka shtyrë njerëzit të dallojnë të moralshmen nga e pamoralshmja, të mirën nga e keqja, por midis përkushtimit ndaj një tradite, ndaj një ligji dhe një tendence për

t'u çliruar nga ajo».¹⁷ Pak më tutje ai shton: «Pra, çdo traditë bëhet në vazhdimësi më e respektueshme në atë masë sa origjina e saj largohet, sa më shumë që kjo origjinë është harruar; tagra për respektin që ia kemi borxh shkon duke u akumuluar nga brezi në brez, tradita më në fund bëhet e shenjtë dhe adhurohet; e kësodore *morali i pietetit* është një moral gjithsesi më i moçëm se sa ai që kërkon aksione altruiste».¹⁸ Duke përkujtuar faktin se një traditë morale respektohet më shumë *sa më e moçme* që është, Nietzsche njëherësh vë në pah se vlera e atij morali ka të bëjë me një shprehi të respektimit, me një adet, përkatësisht të *nënshtrimit* ndaj normave dhe rregullave të një «morali të pietetit». Për mendimtarin i cili i bëri çështje jo vetëm teoritë dhe adetet morale të një grupi apo të një populli, por edhe çështjet kyçe që prekin lëmenj të tjerë të filozofisë, fjala vjen teorinë e njohjes, estetikën, të kuptuarit e historisë, raportet e filozofisë me religjionin etj. Në anën tjetër, Nietzsche këtu, së paku në mënyrë implicite, sikur pranon se morali altruist ka një vlerë; njeri nga aspektet e etikës së Kantit të cilin ai e kritikon ka të bëjë me altruizmin, përkushtimin ndaj të tjerëve dhe epërsinë hierarkike të këtij përkushtimi në raport me përkushtimin ndaj vetes. Megjithatë, nuk duhet harruar se koncepti etik i Kantit, me përmbysjen që solli në traditën e teorive morale, shkon shumë më larg dhe më thellë në të menduarit e problemeve etike.

Në kaptinën “*Udhëtari dhe hija e tij*”, në pjesën e dytë të këtij libri, Nietzsche zhvillon tezën se «morali është së pari një mjet për ta ruajtur bashkësinë në mënyrë të përgjithshme dhe për ta ruajtur atë nga humbja e saj; së dyti, ai është një mjet për ta ruajtur bashkësinë në një nivel të caktuar dhe për t'ia ruajtur disa kualitete. Motivet e tij janë *frika* dhe *shpresa*, dhe këto janë aq më të fortë, aq më të fuqishëm dhe aq më të vrazhdë sa më e gjallë është shtytja nga gjërat e rrejshme, ekskluzive dhe personale».¹⁹ Për ta ruajtur bashkësinë përdoren mjete

¹⁷ Po aty, f.491.

¹⁸ Po aty.

¹⁹ Po aty.

të frikësimit nga më të tmerrshmet, e prej tyre «ferri i përjetshëm si invencion i një përtejjesie është njëri nga mjetet më të dhunshme». Kurse «shkallë të tjera të moralit, si mjete për ta arritur qëllimin e ruajtjes së bashkësisë janë shfaqur si «urdhëresa të një zoti (si ato të mozaikut); të tjera si shkallë më të larta, me urdhërimet e një ideje absolute me të famshmen «ti duhet» [...] ». Më pastaj, Nietzsche zë në gojë moralin e shtytjes natyrore, të shijes dhe atë të inteligjencës – i cili është përmbi të gjitha motivet iluzore të moralit, por i cili e ka kuptuar se një kohë të gjatë njerëzimi nuk kishte mundësinë të kishte motive të tjera.²⁰ Në paragrafin 52 Nietzsche shkruan se në moshën tonë të re, personat që ne i çmojmë dhe të cilëve u frikësohemi kërkonin nga ne përmbajtjen e ndërgjegjes sonë. Pra, cek ai, nga ndërgjegjja vjen kjo ndjenjë e detyrës («duhet ta bëjë këtë gjë, të mos e bëjë atë tjetrën») i cili nuk pyet: Përse duhet që kjo të jetë kështu? [...]. Besimi në autoritet është burimi i ndërgjegjes: ky, pra, nuk është zëri i zotit në zemrën e njeriut, por zëri i disa njerëzve brenda njeriut.²¹

Në po këtë kaptinë (*“Udhëtari dhe hija e tij”*), ku bëhet fjalë mbi «virtytin gjerman», Nietzsche shkruan: «Është e pamohueshme se që nga fillimi i shekullit të kaluar një rrymë e ripërtëritjes morale e ka kapluar Evropën. Prej atëherë virtyti rifilloi të jetë elokuent; ai i mësoi gjestet spontane të ekzaltimit, të emocionit, ai nuk pati më turp nga vetvetja dhe ai imagjinoi filozofi dhe poema për ta glorifikuar vetveten».²² Nietzsche i gjen burimet e kësaj rryme te Rusoi; origjina tjetër te ringjallja e stilit të madh stoik romak me të cilin «francezët kanë vazhduar në mënyrën më të denjë veprën e Rilindjes. Ata kaluan me sukses të shkëlqyeshëm prej rizbulimit të formave antike te rizbulimi i karaktereve antike. [...]. Njerëzit e parë të mëdhenj që përvetësuan këtë impulsion francez nga madhështia e vetëdijshme në vullnetin moral ishin të nxitur me një lojalitet dhe nuk harruan mirënjohjen. Moralizmi i Kantit – prej nga vjen ai? Kanti nuk pushon

²⁰ Po aty, f. 853-854.

²¹ Po aty, f.856.

²² Po aty, f.913.

së rikujtuari këtë: nga Rusoja dhe nga Roma stoike e ringjallur». ²³ Edhe në këtë fragment e gjejmë një pranim implicit të vlerës së «moralizmit» të Kanit - ndonëse ky epitete nuk emërton peshën dhe vlerën e etikës së Kantit – në atë masë sa mendimi i tij vlerësohet pse ka gjetur origjinën e vet te «stili i madh stoik romak», te mendimtarët francezë, Rusoi në radhë të parë, por edhe te moralistët francezë të shekullit XVII (La Rochefoucault, La Bruyère etj.) që kultivuan «madhështinë e vetëdijshme të vullnetit moral». Të përkujtojmë që Kanti shprehimisht theksonte se e vetmja gjë që mund të cilësohet si e mirë pa kufizime e rezerva është «vullneti i mirë» i cili është në gjendje të veprojë me parime mendore universale, të prodhojë një aksion etik.

Në parathënien e veprës “*Agimi*” (e cila nis me epigrafin «Ka aq shumë agime që ende nuk kanë shkëlqyer», nga Rigveda), Nietzsche nënvizon se deri më sot rreth së mirës dhe së keqes ka pasur «refleksione mediokre», ngase kjo tematikë shikohej si e rrezikshme. Ndërgjegjja, reputacioni i mirë, ferri, ndonjëherë madje policia nuk lejonin asnjë objektivitet; kjo ndodh ngase në praninë e moralit, sikurse përballë çdo autoriteti, nuk lejohet të reflektohet dhe aq më pak të flitet: aty *duhet* të nënshtrohesh. Qëkurse bota ekziston, asnjë autoritet nuk ka dashur të lejojë të trajtohet si objekt i kritikës dhe aq më pak të kritikohet morali, morali si problem, të mbahet morali si problematik; si? [...]. ²⁴ Mirëpo duhet të themi këtu se etika e Kantit nuk mund të reduktohet në një «moralizëm», sepse ai zhvilloi një mendim kritik mbi moralin, duke e problematizuar në mënyrë rrënjësore edhe vetë *mundësinë e ekzistimit të një akti moral, në sajë të kritikës së të gjitha konceptioneve morale të mëparshme* si dhe zakoneve e adeteve të ndryshme. Mendimi i Kantit e bën çështje *mundësinë e ekzistimit të një fushe legjitime të etikës* si çështje e vetë mundësisë së ekzistimit të njeriut si qenie specifike, e ndryshme nga qeniet tjera. Ai e shikon veprimin etik si veprim i cili nuk përcaktohet

²³ Po aty

²⁴ Po aty, f.968.

nga kauzaliteti i natyrës, as nga shtytjet e interesat – nga ajo që është arbitrare – por nga parime mendore të zbuluara brenda vetes, parime racionale këto që kanë vlerë universale e nuk janë kaprice e kalkulime.

Morali si metresë e ngashënjimit

Në këtë parathënie Nietzsche shton se «morali, qëmoti, prej atëherë kur mbi tokë flitej dhe zhvillohej arti për ta bindur dikë u afirmua si një metresë e madhe e ngashënjimit, si Circé (magjistare) e filozofëve ». Ai mendon se Kanti dha «një përgjigje fatale» ndaj sfidës që shtronte çështja e moralit, duke shtruar si kërkesë paraprake ndriçimin e kushteve për të pushtuar një njohje të sigurt në *“Kritikën e mendjes së pastër”*. Nietzsche e interpreton këtë kërkim të Kantit si orvatje për ta siguruar « ndërtësën madhështore të moralit », ngase Kanti e shikonte si detyrë të veten «ta pastrojë terrenin që duhej ta mbante ndërtësën madhështore të moralit», ta bëjë «mbretërinë e moralit të pagoditshme, madje të pakapshme me mendje».²⁵

Një vërejtje tjetër që Nietzsche i bën Kantit në këtë tekst është e formuluar kështu: «Si çdo gjerman i mirë Kanti ishte pesimist; ai besonte në moral jo pse ky do ishte i dëshmuar nga natyra dhe historia, por pikërisht pse natyra dhe historia e mohojnë atë vazhdimisht ».²⁶ Kjo vërejtje, njëfarë dore, është e saktë, por jo në kuptimin që i jap Nietzsche. Kanti në fakt *nuk nxjerr argumentin e ekzistimit të etikës nga fakticiteti i natyrës dhe historisë* pikërisht pse horizonti i të menduarit të tij mbi etikën është vijëzuar me parimin «ti duhesh». Ai mendon se njeriu nuk është *ende* njeri në kuptimin e mirëfilltë nëse veprimet e veta i nxjerr nga *sfera e natyrës*, në fakticitetin e saj, nën ndikimin e instikteve, shtytjeve apo kalkulimeve për përfitime të ndryshme. Nëse veprimet tona janë rezultat i këtyre «faktorëve», atëherë veprimi ynë nuk ka arritur ende nivelin dhe

²⁵ Po aty, f.969.

²⁶ Po aty, f. 970.

horizontin etik. *Që një veprim të bëhet etik* është e domosdoshme (*duhet*) që njeriu të përcaktojë vetë vullnetin e vet me parime mendore, të cilat duhet të ngrihen në nivelin universal, pra të jenë të pranueshme si universale edhe nga njerëzit tjerë dhe jo vetëm nga interesat e kalkulimet e tij. Nietzsche pohon shpesh në tekstet e veta se ajo «duhet» te Kanti është e njëjtë me traditat tjera morale e fetare dhe se ka domethënien e *nënshtrimit* ose *dëgjueshmërisë* ndaj një norme, rregulle apo ligji i *përcaktuar nga jashtë* (nga prindi, mësuesi, prifti apo pushtetari). Pohime të këtilla të Nietzsches dëshmojnë se atij *i ka ikur specificiteti dhe risia e mendimit etik të Kantit*, dallimi thelbësor i këtij mendimi etik nga teoritë tradicionale mbi moralin.²⁷

Të cekim këtu se karakteri radikal i *përmbysjes* që Kanti solli në historinë e mendimit mbi çështjet morale e etike, shfaqet edhe te pyetja mbi *mundësinë e pushtimit të veprimeve etike*, të aktualizimit të tyre edhe nëse nuk kanë ekzistuar në të kaluarën. Pra, pyetje që persiat mbi *mundësinë e prodhimit të veprimeve etike përtej* moraleve ekzistuese dhe adeteve e zakoneve si veprime të mira, të çliuara nga faktorë të jashtëm.

Në “*Gjenealogjia e moralit*” (në kaptinën «Cila është domethënia e idealeve asketike?») Nietzsche kritikon shpesh *qëndrimin asketik ndaj vetes*, përbuzjen e trupit, të kënaqësive, por edhe të mendjes. Ai shkruan se «prifti asketik» nuk i takon një race të caktuar dhe as një rendi të caktuar shoqëror; ai prosperon gjithkund. Jeta asketike për Nietzschen është një *vetkundërthënie*. Është fjala «për një orvatje që të përdoret forca për ta shterur burimin e forcës; shihet shikimi urrejtës dhe i keq i kthyer madje kundër prosperitetit fiziologjik, në veçanti kundër shprehjes së këtij prosperiteti, bukurisë, gëzimit; kurse gjërat e dështuara, të ndrydhura, dhembja, fatkeqësia, shëmtimi, dëmtimi i qëllimshëm, gjymtimi, mortifikimet, sakrifikimi i vetes përjetohen dhe kërkohen si një kënaqje».²⁸

²⁷ Shih : Ferdinand Alquié, në parathënien e *Kritikës së mendjes praktike*, 15-17.

²⁸ Œuvres, II, *La généalogie de la morale*, f. 854.

Mohimi i vetes, jo vetëm i shqisave, por edhe nënshtrimi i dhunshëm dhe i egër i mendjes dalin si «një kënaqësi e madhe», si *përbuzje asketike e arsyes*. Nietzsche heton te përbuzja asketike ndaj vullnetit dhe pasioneve një *tredhje* të inteligjencës.²⁹ Ai kritikon shpesh asketizmin si qëndrim i cili shkakton shkatërrimin e besimit në jetë, helmimin e kënaqësive dhe fuqive jetësore.³⁰ Është fjala këtu për *kritika të thella e lucide* të disa pikëpamjeve, kulturave e mënyrave të të jetuarit që kanë cilësuar qytetërimin evropian gjatë shekujve. Kritika këto që frymëzohen, veç tjerash, me begatinë e mendimit dhe kulturës së rilindjes evropiane (sh. XIV-XVI) si edhe iluminizmit (XVIII) si antipode të kulturës «asketike», e cila nuk lidhet vetëm me disa anë të religjionit të krishterë, ngase «prifti asketik», siç thekson Nietzsche nuk i takon një «race të caktuar dhe as një rendi të caktuar shoqëror». Është fjala për një mënyrë të kuptuarit të raporteve shpirti-trupi, që ka cilësuar rryma të tëra kulturore dhe jo vetëm religjioze.

Mirëpo Nietzsche është i prirur që edhe konceptcionin etik të Kantit ta fusë brenda horizontit të «priftit asketik». Kësisoj, ai shton edhe një vlerësim negativ për konceptet morale, përfshirë edhe për imperativin kategorik (ligjin moral) të Kantit. Në botën e koncepteve morale «gabimi», «ndërgjegjja», «detyra», «karakteri i shenjtë i detyrës» ai dikton në fillet e saj se kjo botë, si çdo gjë e madhe, mban «një erë gjaku dhe torture». «Madje edhe te Kanti, shton ai, imperativi kategorik e ka një erë gjaku».³¹ Mirëpo, sa i takon Kantit, ky vlerësim është problematik. Mund të flitet për *rigorizëm* në etikën e Kantit në atë masë sa kjo kërkon përpjekje, të cilat mund të jenë edhe të mundimshme për realizimin e veprimeve etike. Por kjo nuk implikon doemos «erën e gjakut» e aq më pak atë të «torturës». Në anën tjetër, Nietzsche sikur harron se duke madhëruar vullnetin për fuqi, jo vetëm atë të fuqive krijuese, por edhe vullnetin për dominim e sundim, mund të ketë «erë gjaku e torture». Njëherazi duhet të përkujtojmë se aspekti

²⁹ Po aty, f.855.

³⁰ Po aty, f.858.

³¹ Po aty, f.810.

i rreptësisë së imperativit kategorik bëhet më i pranueshëm me saktësimin e domethënies së tij në formulën e dytë të ligjit moral: «Trajtoje njerëzinë brenda vetes dhe te tjetri gjithmonë si qëllim e asnjëherë si mjet ».

Nietzsche ka kritikuar shpesh në shkrimet e veta pikëpamjen e Kantit, se njeriu bëhet njeri vetëm atëherë kur vepron sipas *imperativit kategorik*, si parim kyç etik. Ai ka kritikuar në veçanti aspektin *rigoroz* të këtij imperativi, duke e interpretuar këtë si një *nënshtrim* të qenies njerëzore, me tërë begatinë e tij të shumëfishtë ndaj një urdhri të jashtëm, një urdhër i rreptë i cili me *disiplinën* e vet ndrydh mundësitë krijuese të njeriut.³² As ky pohim nuk qëndron vetiu për Kantin. Në fakt, synimi i etikës së Kantit për një nivel universal jo vetëm se nuk e përjashton fuqinë krijuese të individit, por kjo është madje *kusht* që mendimi etik të arrijë horizontin gjithënjëzësor. Zatën Kanti shënoi kthesë vendimtare në historinë e mendimit mbi moralin, pikërisht pse synoi të ndriçojë shtigjet për një etikë e cila nuk do të jetë zakon apo adet i një grupi individësh apo i një shoqërie. Ai e dinte mirë se i gjithë njerëzimi nuk do të veprojë sipas një imperativi kategorik; madje në faqet e fundit të “*Kritikës së mendjes praktike*” ai shpreh dyshimin se njeriu mund të gjejë në vete forcë që veprimet e veta t’i përcaktojë vetëm me rigozitetin e parimeve universale etike. Mirëpo ai dëshironte të vë në pah se këto parime universale janë *pikësynim* me të cilat njeriu shkëputet nga moralet e veçanta të shoqërive e kulturave të ndryshme për ta arritur një horizont ku njerëzit takohen si qenie etike.

Si bëhet etik një veprim?

Kritika e Nietzsches e cila fut etikën e Kantit në disa tekste në kallëpin e dëgjueshmërisë së «turmave» jo vetëm që nuk është e

³² Immanuel Kant, *Critique de la raison pratique* (“Kritika e mendjes praktike”), Gallimard, Paris, 1985, f. 37-38.

qëlluar, por ajo sërish e lë anash atë që përbën *veçantinë* e kësaj etike. Se Kanti nuk predikonte ndonjë moral të «turmave» shihet edhe në mënyrën si e përkufizon ai *burimin* e etikës; është *autonomia e vullnetit* me të cilën individ i duhet *t'i zbuloj* ose *t'i krijoj gjithherë sërish*, nga brendia e vetes e jo t'i gjejë të gatshme në urdhëresat e jashtme (të mësuesit, priftit apo mbretit), *maksimat* e veprimeve të veta, në situata konkrete. Që të jenë etike këto maksima duhet të mund të ngrihen në rrafshin universal, gjithënjëzëz. Kësodore, maksimat e vrasjes, vjedhjes ose mashtrimit, ndërkaq, nuk mund të ngriten në rrafshin universal, sepse kështu do ta godisnin vetë atë i cili i predikon ato. Maksima të tilla rrënohen nga brenda porsa orvatem t'i bëjmë të përgjithshme. Dikush mund të dëshirojë të vrasë, por ai nuk mund ta ngrit maksimën e vet në një ligj të përgjithshëm moral, sepse kjo do të implikonte se dikush tjetër fiton të drejtën ta vrasë atë.

Kanti në etikën e vet nuk na jep receta të gatshme si t'i paracaktojmë veprimet tona në të gjitha situatat e mundshme. Mbi të gjithat, etika e tij na cyt të *problematizojmë përmbajtjen dhe domethënien* e veprimit tonë, të pyesim *në emër të çkafit një veprim mund të cilësohet si veprim etik*. Ajo supozon *invencionin mendor* të subjektit i cili duhet të gjejë vetë përgjigjen se në ç'mënyrë mund ta ngrisë veprimin e vet në nivelin e veprimit etik brenda situatave të veçanta, të kundërthënshme e komplekse.³³

³³ *Critique de la raison pratique*, f.38-39. Në kohën e okupimit të Francës nga trupat e Gjermanisë naziste, një student erdhi të kërkojë një këshillë morale te Sartrei: ai foli për përçarjen që e përjetonte për ta bërë një zgjedhje të mirë morale: t'i bashkohet lëvizjes së rezistencës, zgjedhje e cila do të kishte si rrjedhojë ta lë nënën e sëmurë të vetme, pa kujdesin e ndihmën e tij. Nëse vendosë të mos shkojë në luftë kundër okupatorit, për t'u kujdesur për nënën, del se ka parasysh një objektiv vetjak dhe vetja mund t'i duket qyqar. Sartri nuk mund ta zëvendësojë refleksionin e tij moral dhe zgjedhjen e tij me një propozim autoritar dhe të jashtëm. i tha se ai *vetë duhet ta bëjë zgjedhjen* që i duket e duhur, e moralshme brenda kësaj dileme. Vetëm në këtë mënyrë ai mund ta afirmojë veten si genie e lirë dhe mendore.

Çka nuk merr parasysh Nietzsche?

Tani do të marrim në shqyrtim edhe disa kufizime tjera të kritikës së Nietzsches mbi etikën e Kantit. Në disa tekste, në librat që i kemi përmendur, Nietzsche i bën vërejtje Kantit se shtron një konceptcion etik në pajtim me etikat tradicionale e joproblematike. Në fakt, Nietzsche nuk e merr parasysh e as në shqyrtim, në mënyrë të themeltë, *metodën transcendentale* të Kantit si metodë kërkimore, ndonëse e zë në gojë disa herë. Karakteristikë e kësaj metode, si në “*Kritikën e mendjes së pastër*”, e cila ka të bëjë me çështjen e mundësive të njohjes, e po ashtu edhe në “*Kritikën e mendjes praktike*”, Kanti orientohet me një pyetje themelore, që pyet për vetë *mundësinë* e moralitetit, mundësinë që një veprim të njeriut të mund ta cilësojmë si veprim të moralshëm apo të pamoralshëm. Derisa në traditën shumëshekullore të moralit dhe etikës kjo pyetje nuk shtrihet, por definohen *sisteme të ndryshme të vlerave morale* dhe bëhet fjalë për rrugët e arritjes së tyre, Kanti pyet se ***në sajë të çkahit ne mund të pohojmë se një veprim mund të quhet i moralshëm, si bëhet ai i moralshëm.*** Është fjala për një pyetje që shënon *përmbysje* në historinë e gjatë të mendimit etik.

Në *hyrje* të “*Kritikës së mendjes praktike*” Kanti cek se ai e shikon aty mendjen jo në raport me objektet, por raportin e saj me vullnetin e saj dhe me kauzalitetin e saj, përkatësisht me parimet që përcaktojnë vullnetin për të vepruar në mënyrë etike. Këtu mendja bëhet mendje praktike, ngase vullneti vepron me parime etike e jo me instikte, me kalkulime të interesit apo me shtytës të kënaqësisë, të cilat i takojnë sferës empirike. Kur vullneti përcaktohet me këto shkaqe empirike, veprimet e tij nuk mund të konsiderohen si veprime të lira, ngase këto janë të kushtëzuara me sferën e natyrës, e cila e ka kauzalitetin e vet, vepron sipas ligjeve të domosdoshme të natyrës dhe aty nuk ka vend për vullnetin e lirë të njeriut si qenie specifike, e cila dallon nga qeniet tjera të natyrës. Këtu qëndron «përmbysja kopernikane» në raport me etikat e mëparshme, risia e qasjes së

Kantit. Përcaktimi i vullnetit me parime të cilat mendja e një individi duhet t'i zbulojë e t'i formësojë, në mënyrë që një veprim të mund të cilësohet si veprim i lirë. Është fjala për mundësinë e paraqitjes së një veprimi si veprim etik, i cili nuk është thjesht **zbatim i udhëzimeve e detyrave të një morali** tradicional, i dhënë që më parë në mbështetje të teksteve të shkruara apo të gojëdhënave. Ai duhet të *zbulohet* me një kërkim mendor dhe gjithëherë brenda një konteksti të caktuar (historiko-kulturor). Së këndejmi, për Kantin, «ligji i kauzalitetit me liri do të thotë një parim praktik i pastër, i cili përbën këtu doemos pikënisjen, dhe përcakton objektet me të cilat ky mund të hyjë në relacion». ³⁴ Pra, ndryshe nga shkaqet empirike që mund ta përcaktojnë vullnetin – si motivi apo përfytyrimi se do të fitojë para apo përfitime të tjera, apo i nxitur nga instiktet e shtytjet (realizimi i të cilave shoqërohet me pritjet për kënaqësi). Veprimi i cili del i sajuar nga vullneti i përcaktuar me parime të formësuara nga mendja e individit hap **një hapësirë të re të qeniesimit të njeriut**, e ndryshme nga sfera natyrore ku gjithçka është e përcaktuar nga ligjet e domosdoshme natyrore. Së këndejmi, pyetja e Kantit për mundësinë që të themelohet një sferë e etikës në saje të zbulimit të parimeve etike, që kanë vlerë universale (gjithënjërzore) është njëherazi, në mënyrë implicite, edhe *pyetje se në ç'mënyrë mundet njeriut të bëhet qenie jo vetëm natyrore, por qenie specifike, e ndryshme nga qeniet tjera natyrore*, pra qenie e mirëfilltë njerëzore. ³⁵

Vërejtjet kritike të Nietzsches nuk marrin parasysh faktin se këtu kemi të bëjmë me një *mendim të ri etik*, i ndryshëm nga ato që mësojnë dëgjueshmërinë dhe nënshtrimin (ti duhet) ndaj moraleve

³⁴ Kant, *Critique de la raison pratique*, f. 34-35.

³⁵ Ky aspekt, veç tjerash, theksohet në tekstet e Milan Kangërgës mbi etikën e Kantit: *Etika i sloboda*, Zagreb, 1966, *Smisao povijesnog*, Zagreb, 1970, *Razmišljanja o etici*, Zagreb, 1970. Ky interpretim i thellë i Kangërgës, krahas interpretimeve të F. Alquié, V. Delbos et E. Weil, ka ndikuar në leximin tim të disa aspekteve të etikës së Kantit. Mirëpo Kangërga nuk e merr askund parasysh kritikën e Nietzsches mbi Kantin. Kjo temë nuk është fort e pranishme as te autorët tjerë që i kemi konsultuar me këtë rast.

tradicionale, të shkruara apo të pashkruara. Në veprën e Kantit, pikënisja e kësaj etike mendohet si mundësi që vullneti i njeriut të përcaktohet nga liria e cila bën që njeriu të sjellë në jetë parime me të cilat e urdhëron vullnetin e vet të veprojë në atë mënyrë që ai veprim të fitojë cilësinë e një veprimi të mirëfilltë njerëzor.

Nietzsche në fakt nuk e merr parasysh peshën që ka në mendimin kritik etik të Kantit, fjala vjen çështja e *autonomisë së vullnetit*. Kanti e formulon kështoj autonominë e vullnetit si «parim unik i të gjitha ligjeve morale dhe detyrave që janë në pajtim me këto ligje; përkundrazi çdo *heteronomi* e vullnetit jo vetëm që nuk themelon asnjë obligim, por i kundërvihet parimit të obligimit dhe moralitetit të vullnetit». Të përkujtojmë se fjala «autonomi» etimologjikisht në gjuhën greke do të thotë «t'i japësh vetes ligjin». Pra, për Kantin vullneti i cili prodhon një veprim etik duhet të përcaktohet me parime e ligje të cilat vetë individi i prodhon, e ato nuk janë të imponuara nga jashtë (prindi, mësuesi, prifti, pushtetari) dhe nuk janë të dhëna që më parë (në tekste ose gojëdhëna, ose urdhëresa të drejtpërdrejta). Në pjesën e parë të “*Kritikës së mendjes praktike*” (Analitika), Kanti duke qenë konsekuent me parimet e etikës së vet, i konsideron si *principe të jashtme* dhe *empirike* në përcaktimin e vullnetit të individit qoftë *edukatën*, e cila jepet në familje apo në shkollë, qoftë *vullneti i zotit*. Pra, as këto parime nuk e kanë vlerën e vetëveprimtarisë krijuese të *lirisë së individit*, të vullnetit si «kërkesë mendore» që t’i zbulojë parimet (që kanë vlerë gjithnjënjëzore) me të cilat e përcakton vullnetin e vet në veprimet etike.³⁶

Së këndejmi, Kanti me ligj moral nuk ka parasysh ligjet tanimë ekzistuese që dikush *na i imponon nga jashtë* dhe të cilave duhet t’u nënshtrohemi me rastin e kryerjes së veprimeve që i shikojmë si morale. Këto të dytat janë, në fakt, imperativa hipotetike: e bëj një veprim, ngase më urdhërohet nga jashtë dhe ngase pres përfitime e

³⁶ Po aty, f. 66.

dobi të ndryshme. Kalkulimet për përfitime, si nxitës të një veprimi nuk i japin atij veprimi karakter etik, ngase në këto raste vullneti ynë është përcaktuar nga jashtë (heteronom), pra nuk është i lirë e kjo për Kantin do të thotë se ai veprim nuk ka karakter etik, sepse s'ka karakter universal, gjithënjëzëor.

Specificitetin e etikës së Kantit dhe dallimin e saj nga koncepcione të tjera të moralit e etikës mund ta vëmë në pah edhe duke përkujtuar «paradoksin» e metodës në një kritikë të mendjes praktike, sipas të cilit «*koncepti i së mirës (Gute) dhe së keqes (Böse)* nuk duhet të përcaktohet që më parë para ligjit moral».³⁷ Për dallim nga etikët tjera të cilat përkufizonin paraprakisht një objekt të kënaqësisë, fjala vjen si konceptin më të lartë të së mirës më të lartë, në lumturi, në përsosmëri, në ndjenjën morale apo në vullnetin e zotit, parimi i tyre ishte gjithëherë heteronom për Kantin, që parimisht do të thotë se nuk është etik në kuptimin e mirëfilltë.³⁸

Gabimi i etikave të mëparshme për Kantin qëndron aty se ato e cilësonin si të mirë apo të keq një objekt, si parim përcaktues i vullnetit vetëm në saje «të raportit imediat me ndjenjën, i cili është gjithëherë empirik». Mirëpo, sipas Kantit, vetëm ligji formal (që nuk përcakton *a priori* një objekt empirik), me *formën e vet universale* bëhet parim i cili e përcakton mendjen praktike për një veprim. Nuk është fjala këtu për një formalizëm bosh, por për një formë e cila, në saje të një veprimi etik e merr përmbajtjen e vet konkrete në një situatë konkrete. Veprime të tilla që kanë një karakter universal (që vlejnë edhe për njerëzit tjerë), që kanë afirmuar lirinë dhe cilësinë e mirëfilltë njerëzore ekzistojnë dhe kanë ekzistuar dhe nuk janë ideale të përealizueshme. Në shqyrtimet e veta mbi etikën Kanti thekson se çdo njeri, kur vepron brenda situatave komplekse, kur është para zgjedhjeve të ndryshme (ta bëjë një zgjedhje që më sjell mua si individ një përfitim apo kënaqësi ose një zgjidhje që ka parasysh një

³⁷ *Critique de la raison pratique*, f. 94.

³⁸ Po aty, f. 95.

objektivë me peshë të përgjithshme), duke e bërë një veprim etik të mirëfilltë realizon lirinë e vet, veten si qenie e mirëfilltë njerëzore dhe se ky veprim çmohet si i tillë nga të tjerët.

Duke qenë se ne çdo herë veprojmë brenda konteksteve, rrethanave të veçanta (historike, sociale, ekonomike, kulturore) të një shoqërie e vendi, në veprimet tona ne orientohejmë, për dallim nga kafshët që veprojnë vetëm nën shtytjen e instikteve, me disa *qëllime* dhe *parime*. Kanti bën dallimin midis *maksimave* si *parime subjektive të veprimit* të një subjekti të caktuar dhe ligjit moral i cili ka karakter të përgjithshëm, ngase mund të vlejë edhe për të tjerët, mund të ngrihet në nivelin universal. Këtu qëndron edhe domethënia e termit dhe nocionit «praktike», «mendja praktike», ngase ka të bëjë me aftësinë e njeriut që brenda rrethanave gjithherë konkrete ta orientojë veprimin e vet me disa parime për të zgjidhur problemet praktike me të cilat ballafaqohet. Raporti midis *maksimës* dhe ligjit moral mund të kuptohet si relacion midis një parimi *subjektiv* dhe një parimi objektiv që ka karakter universal. Ndërkaq, «parimet praktike që supozojnë një *objekt* të aftësisë për të dëshiruar, si parim përcaktues i vullnetit, janë të gjithat empirike dhe nuk mund të shërbejnë si ligje praktike».³⁹ Kësisoj parimet që kanë të bëjnë me përcaktimin e vullnetit tonë nga objekte që shkaktojnë te ne kënaqësinë ose mundimin, ato parime nuk mund të ngrihen në nivelin e ligjit moral, përkatësisht të imperativit kategorik. Ato parime kanë të bëjnë me lumturinë personale, me dashurinë ndaj vetes.⁴⁰ Mirëpo, meqë njerëzit e realizojnë lumturinë e tyre në mënyra të ndryshme, me qëllime e objekte të ndryshme, për Kantin maksima e cila merret me lumturinë nuk mund të ngrihet në nivelin e një ligji universal, në imperativ kategorik, që vlen për të gjithë.

Ky imperativ është kategorik, ngase ne me mendjen tonë e përcaktojmë vullnetin tonë, me formën e ligjit moral që ta bëjmë një

³⁹ *Critique de la raison pratique*, f. 40.

⁴⁰ Po aty, f.41.

veprim jo pse do të përfitojmë diçka (kënaqësi, profit, pasuri etj.), por pse me atë ligj ne e kryejmë një veprim i cili ka një vlerë të përgjithshme, vlen si veprim i mirë edhe për të tjerët. Ndërkaq, ligji themelor i mendjes së pastër praktike thotë: «Vepro në atë mënyrë që maksima e vullnetit tënd të mundet njëherazi të vlejë gjithmonë si parim i një legjislacioni universal». Ky imperativ nuk është «abstrakt» siç është thënë shpesh. Ai ka *formën* e përgjithshme, meqë synon të vlejë jo vetëm për një individ apo grup; nuk përmban në vete një objekt të caktuar (lumturinë, pasurinë, shëndetin, kënaqësinë etj.).

Dallimi midis *imperativave hipotetike* dhe *imperativit kategorik* mund të na ndihmojë që ta sqarojmë domethënien e këtij të dyti. Vlen të përkujtohet se etika e Kantit dallon dukshëm nga etikët tradicionale që rëndom sajojnë sisteme të vlerave, si qëllime jetësore, që hierarkizojnë trajta të ndryshme konkrete të së mirës më të lartë (pasuria, shëndeti, kënaqësia, bie fjala). Ajo përcakton si absolutisht të mirë vetëm *vullnetin e mirë*: vullnetin i cili mund të *përcaktohet nga subjekti me ligjin moral* dhe i cili prodhon një veprim që ka vlerë edhe për të tjerët ose vlerë universale. Ky veprim është etik, ngase i bën të mundur njeriut të realizojë *mundësitë e veta të mirëfillta njerëzore*, duke realizuar vlera që kanë peshë të përgjithshme. Është me rëndësi të ceket se sado që forma kategorike e imperativit duket rigide, urdhëruese, e zhveshur nga emocionet, ai na urdhëron (nga brendia e subjektivitetit tonë) ta bëjmë një veprim jo pse do të përfitojmë diçka (imperativat hipotetike), por pse me atë veprim do të realizohemi si qenie njerëzore, pse ai është *veprim i mirë në vete* me përmbajtjen që ka dhe jo me përfitimet që mund të dalin, madje edhe nëse ai mund të shkaktojë pasoja negative për ne (të na kritikojnë, gjykojnë etj.). Kësodore, *realizimi i njerëzisë së njeriut* përmes veprimit etik del si rezultat i zbatimit të imperativit kategorik, i cili nuk është urdhëresë e jashtme.

Së këndejmi, leximi i vëmendshëm i “*Kritikës së mendjes praktike*” nuk lë vend për interpretimet jo vetëm si ato të Nietzsches që i shqyrtoam, por edhe të kritikëve të tjerë që e paraqesin imperativin

kategorik si urdhëresë e jashtme ndaj së cilës subjekti mendor thjesht duhet të nënshtrohet. Për Kantin, imperativi është urdhëresë të cilin një subjekt e zbulon, e prodhon, në sajë të autonomisë së vullnetit të vet që supozon lirinë si forcë vepruese e mendjes dhe vullnetit të tij. Vetëm me këtë kusht një veprim në pajtim me imperativin kategorik merr karakterin etik, gjë që për Kantin do të thotë të mirëfilltë njerëzor. Veprimi i moralshëm si veprim i lirë sendërtohet jo në një mënyrë të natyrshme e spontane, por brenda tensionit midis kategorive *sein* (ajo që është, fakticiteti) dh *sollen* (ajo që duhet të bëhet). Realizimi i veprimeve etike përmes aksionit të lirë supozon mundin, përpjekjen praktike (të mendjes dhe vullnetit) për t'u realizuar ato. Kësisoj, njeriu e realizon njerëzinë e vet brenda këtij *tensioni* dhe *harku* midis asaj që është dhe asaj që duhet (të bëhet, të realizohet).

Mirëpo mu këtu na del një **pikëtakim**, me gjithë dallimet e mëdha në aspekte të tjera midis Kantit dhe Nietzsches. Kësisoj, në “*Kështu fliste Zarathustra*” I, Nietzsche na flet për një **urë** midis *kafshës dhe Mbinjeriut*, në mesin e të cilëve është njeriu. Me tejkalimin e të metave të veta njeriu mund të bëhet Mbinjeri. Kurse te Kanti kemi tensionin midis *sein* dhe *sollen*, si *hark* të cilin duhet ta kalojë njeriu me përpjekje të mundimshme për t'u bërë fare njeri.

«Njeriu është një litar, shkruan Nietzsche, i tendosur midis kafshës dhe mbinjeriut, një litar mbi humnerën».⁴¹ Kurse te Kanti tensioni midis *sein-sollen* përbën një hark, një lëvizje e të bërit njeriut njeri.

Etika e Kantit: Njeriu nuk është, por duhet të bëhet

Në studimet mbi etikën e Kantit shpesh bëhen krahasime që mëtojnë të nxjerrin në shesh dallimet e saj me pikëpamjet morale të religjioneve.

⁴¹ *Ainsi parlait Zarathustra*, I, f.293.

Mirëpo dallimi midis moralit të religjioneve dhe etikës filozofike bëhet më i theksuar në kohën e modernitetit. Me konceptimin e vet transcendental Kanti pyet për *mundësitë* dhe *kushtet* e nevojshme që të ketë fare *etikë*, si një fushë e veçantë e aktivitetit të njeriut. Kanti ishte mendimtari i parë i cili e shtroi pyetjen radikale: **Në sajë të çkahit ne mund të pohojmë se njeriu është i moralshëm apo mund të jetë i moralshëm?** Të gjitha teoritë morale dhe etike, religjioze ose filozofike para Kantit **supozojnë si të vetëkuptueshëm realitetin e një morali a etike si dhe mundësinë që njeriu të jetë qenie e moralshme.**⁴² Ndërkaq, për Kantin, mundësia që njeriu të dëshmojë veten si qenie morale lidhet me mundësinë që njeriu të mund të përcaktojë me parimet e mendjes së vet vullnetin e vet, i cili bëhet kështu **vullneti mendor**. Këto parime etike duhet të *zbulohen* dhe nuk janë *të dhëna* as në shkrimet e shenjta e as në moralet e shoqërive e kulturave të ndryshme. Kjo nuk do të thotë se zbulimi i këtyre parimeve etike nënkupton përjashtimin apo injorimin e përvojave mendore e praktike etike të së kaluarës apo të tashmes. Por kjo do të thotë se vendimtare për etikën filozofike është një raport tjetër i njeriut ndaj parimeve e vlerave morale. Ky subjekt duhet të *bëhet* qenie etike, duke zbuluar *parime etike universale*, që vlejnë për njeriun si të tillë e jo për të krishterin apo gjermanin, apo francezin etj. Për Kantin, **njeriu nuk është thjesht i dhënë** (i krijuar nga zoti apo nga natyra), **por ai duhet të bëhet**, të formësohet, **me veprimet e mendimet e veta për të qenë fare njeri**. Ai bëhet njeri pikërisht përmes fushës etike, ku ai shfaqet si qenie njerëzore, nëse arrin që maksimat e veprimit të vet t'i ngritë në ligj moral universal, që vlen për njeriun si njeri, pra nëse vepron në sajë të imperativit kategorik e jo atij hipotetik. Kjo do të thotë nëse veprimi i tij nxjerr vlerën jo nga kalkulimet për përfitimin apo humbjen (imperativat hipotetike), por nga përmbajtja dhe *natyra e veprimit si veprim i mirë*. Ky veprim i mirë merr karakterin e vet të mirë nëse është rezultat i përcaktimit të

⁴² Eric Weil, *Problèmes kantien*, Vrin, Paris, 1963.

vullnetit tonë me parime universale dhe jo të veçanta, që implikojnë interesin apo kënaqësinë e individit apo të grupit të tij. Thënë ndryshe, njeriu afirmohet si qenie etike nëse vepron në sajë të *autonomisë* (që i jep vetes ligjin) së vullnetit të vet, i cili duhet të veprojë me parime racionale universale e jo interesa partikulare. Vetëm kështu njeriu mund ta quajë veten *qenie e lirë mendore*. Kësisoj, fusha e etikës është fushë ku njeriu manifestohet me veprime që dëshmojnë se mund të jetë qenie e lirë, nëse shkëputet nga kauzaliteti i natyrës, nga ligjshmëritë e domosdoshme të cilave u nënshtrohen të gjitha qeniet. Këtë *shkëputje* njeriu e realizon atëherë kur zbulon parimet universale të etikës dhe vepron sipas atyre dhe jo thjesht duke zbatuar rregullat dhe normat e paracaktuara nga një shoqëri apo një fe. Fundja, për Kantin njeriu afirmohet *si qenie e lirë apo si qenie e mirëfilltë njerëzore* atëherë kur arrin të veprojë me parime universale etike, te të cilat duhet të ngrihet me një mund intelektual e moral.⁴³ Dallimin midis etikës së Kantit dhe moraleve të religjioneve abrahamike mund ta saktësojmë edhe duke pasur parasysh dallimin midis imperativave hipotetike dhe imperativit kategorik. Thënë shkurt, të parat operojnë me imperative hipotetike: bie fjala, që të trijat pohojnë se nëse besimtarët duan të fitojnë të mirën absolute, jetën e përjetshme në parajsë, ku s'ka mundime e ndëshkime, atëherë duhet të veprojnë sipas rregullave e kërkesave të tyre që definojnë të mirën dhe dallimin nga e keqja. Ndërkaq, nëse nuk veprojnë në pajtim me këto rregulla e udhëzime, i pret e keqja më e madhe, ndëshkimi i përjetshëm me mundime të paimagjinueshme brenda ferrit.

Mirëpo një *kufizim i rëndësishëm i etikës së Kantit*, të cilin e vë në pah edhe kritika niçeane, ka të bëjë me konceptcionin i cili i kundërvë rreptësisht mendjen dhe trupin si dy botë të papajtueshme. Mund të supozojmë se ai ka trashëguar këtë kufizim nga fillet e filozofisë moderne, nga konceptcioni i Descartes-it (Dekartit), i cili ndan gjithçka që është në dy sfera krejt të ndryshme e të

⁴³ Shih : Victor Delbos, *La philosophie pratique de Kant*, Alcan, 1969.

papajtueshme: *res extensa* (shtrishmëria) dhe *res cogitans* (mendja, bota e ideve). Kjo ndarje e rreptë, ky rigjeditet është njëherazi burim i vështirësive të Kantit në “*Kritikën e mendjes praktike*” që ta mendojë si të realizueshëm ligjin moral si imperativ kategorik, sepse nga parimet që përcaktojnë vullnetin ai përjashton, fjala vjen, edhe ndjenjat e imagjinatën, të cilat i fut në sferën e natyrës, e përcaktuar me ligje të fizikës mekanike. Ndërkaq, konceptioni i Nietzsches mbi njeriun është *më i thellë, më i begatshëm dhe më kompleks*. Ky konception vë në pah gërshetimin e ngushtë midis trupit dhe mendjes, midis shqisave e ndjenjave me mendimet konceptuale, fjala vjen. Këtu nuk kemi mundësi të ndalemi në zhvillimin e kësaj ane të konceptioneve të Nietzsches. Megjithatë, edhe nga fragmentet që i kemi marrë në shqyrtim këtu mund të hetohet kjo begati e kompleksitet.

Të përmendim këtu se këto pikëpamje të Nietzsches mbi njeriun kanë, me disa aspekte, një ngjashmëri të theksuar me disa pikëpamje filozofike të Marxit mbi njeriun. Të citojmë një fragment të shkurtër nga “*Dorëshkrimet ekonomiko-filozofike*” të vitit 1844 të Marxit, të cilat i shkroi gjatë qëndrimit të tij në Paris: «Nëse ndijimet, pasionet etj. të njeriut nuk janë vetëm përcaktime antropologjike në kuptimin e ngushtë të fjalës, por janë afirmime ontologjike thelbësore (natyrore) – dhe nëse ato nuk afirmohen realisht ndryshe veçse me faktin se objekti i tyre është i ndjeshëm për to, është e qartë se 1. Mënyra e afirmimit të tyre nuk është fare një dhe e vetmja mënyrë, porse, përkundrazi, mënyra të ndryshme si afirmohen ato përbën veçorinë specifike të ekzistencës së tyre, të jetës së tyre; mënyra si ekziston objekti për ato përbën tiparin e veçantë të çdo kënaqje specifike; 2. Aty ku afirmimi shqisor i drejtpërdrejtë është suprimim i drejtpërdrejtë i objektit në formën e tij të pavarur (të hash, të pish, të përpunosh një objekt, etj.); 3. Në atë masë sa njeriu është njerëzor, pra aty ku ndijimi i tij etj. është po ashtu njerëzor, afirmimi i objektit nga një tjetër është po ashtu kënaqja e tij...». Këtu Marxi bën fjalë për «esencën ontologjike të pasionit njerëzor e cila arrin totalitetin dhe

njerëzinë e vet». Në këto shkrime ai shprehimisht thekson se «të shikuarit, të dëgjuarit, vullneti, të dashuruarit, të menduarit» janë përcaktime *ontologjike* me të cilat njeriu në raporte të shumëfishta, të cilat i ndërton me *objekte* të ndryshme të natyrës apo njerëzit tjerë, afirmon veten si qenie njerëzore, afirmon njerëzinë e vet edhe duke e *humanizuar* natyrën. Kësijoj, sikurse më vonë Nietzsche, Marxi e kapërcen *ndarjen dhe kundërvënien* midis trupit dhe mendjes si dy botë rrënjësisht të ndryshme. Ai shton se soditja e një pikturë artistike, fjala vjen, implikon aktivizimin e të shikuarit, por edhe të *ndjenjave*, *imagjinatës* dhe të *menduarit*. Sikurse për Nietzschen, edhe për Marxin veprimet e njeriut të përcaktuara jo vetëm nga *mendja*, por edhe nga *ndjenjat* mund të arrijnë nivelin e veprimit etik të mirëfilltë njerëzor. Duhet theksuar se konceptcionet filozofike të Marxit mbi njeriun dhe raportet e tij me botën janë sajuar përmes një dialogu kritik me traditën e filozofisë klasike gjermane prej Kantit te Hegeli. Ky ***dimension filozofik*** i mendimit të Marxit është ***zhbërë*** brenda ideologjisë së regjimeve komuniste.⁴⁴

Pikëtakimi i dy filozofive të kundërta

Ndonëse Nietzsche ka qëndrime jo vetëm të ndryshme, por edhe të kundërta në shumë pika me etikën e Kantit, megjithatë, në disa fragmente, *largimi* nga Kanti ndonjëherë përfundon me *takimin* e ndonjë pikëpamje të tij. Kësisoj, në librin “*Përtej së mirës dhe së keqes*” (fr.188), ai shkruan: «Ajo që është thelbësore në çdo moral, ajo që përbën vlerën e saj të paçmueshme qëndron aty se ai është një shtrëngesë me kohëzgjatje të madhe: për ta kuptuar stoicizmin Port-Royal apo puritanizmin, është mirë ta kemi parasysh se gjithmonë pikërisht në sajë të shtrëngesës që, fjala vjen, një gjuhë arrin të fitojë lirinë dhe forcën e vet: shtrëngesa metrike, tirania e rimës dhe e ritmit.

⁴⁴ Kritika e këtyre regjimeve dhe ideologjisë së tyre, për të mos mbetur boshe, supozon njohjen e koncepteve kritike që bëjnë të mundur shpjegimin e «natyrës» dhe logjikës së funksionimit të këtyre regjimeve.

Sa punë të mundimshme kanë bërë poetët dhe oratorët e të gjitha vendeve! Pa i harruar disa prozatorë veshi i të cilëve është një gjykatës i rreptë. - Gjithë këto «për një absurditet», siç thonë utilitaristët trashanikë, që kanë përshtypje se kështu bëjnë një vërejtje inteligjente, të gjitha këto për hir «servilitetit ndaj ligjeve arbitrare», siç thonë anarkistët të cilët e mashtrojnë kësisoj veten se janë «të lirë», madje mendimtarë të lirë. Në fakt, sado e çuditshme që kjo mund të duket, gjithë ajo që është dhe gjithë ajo që mbi tokë ka pasur liri, subtilitet, guxim, vallëzim dhe siguri mjeshtërore, qoftë në mendimin, në artin e qeverisjes, në të folurit dhe të bindurit, në arte apo në zakone, s'është zhvilluar ndryshe veçse në saje të tiranisë së këtyre «ligjeve arbitrare»; dhe thënë me seriozitetin më të madh, sipas të gjitha gjasave, mu aty gjenden «natyra» dhe «e natyrshmja» e jo në formulën «le të shkojë» (*laisser aller*)! Çdo artist e di nga përvoja e vet sa shumë larg është gjendja e tij më e natyrshme nga qëndrimi «le të shkojë» («laisser aller»), atëherë kur, me liri të plotë, në çastet e frymëzimit ai urdhëron, rregullon, ndërton dhe sajton – me çfarë rreptësie të përpiktë ai i nënshtrohet atëherë mijëra ligjeve rebele ndaj çfarëdo definicioni pikërisht për shkak të rigozitetit dhe saktësisë së tyre (ndërkaq, konceptet më të qëndrueshme në krahasim me ato janë diçka e paqartë, komplekse dhe ekuivoke). Thelbësorja, «mbi tokë sikurse edhe në qiell», duket të jetë, ta përsërisim këtë, *të bindem* një kohë të gjatë dhe në një drejtim të vetëm: kjo shpie pas një kohe të gjatë dhe gjithmonë te ajo që bën që jeta të vlejë të jetohej: te virtyti, te arti, muzika, vallëzimi, arsyeja, spiritualiteti, te diçka që transfiguron, te diçka e rafinuar, e çmendur, hyjnore».

Të veçojmë nga ky tekst pikëpamjen e Nietzsches se «natyra» dhe e «natyrshmja» e mirëfilltë nuk nënkupton ndonjë spontanitet të lirshëm që rrjedhë vetiu, ngase format e ndryshme të aktiviteteve të njeriut (mendimi, arti i qeverisjes...) bëhen apo formësohen nëpërmjet shtrëngesave («ligjeve arbitrare»), përkatësisht një mundi krijues, që ka në vete rregulla të disiplinës. Rima e mirë del nga «një tirani» e kërkimit dhe kjo është rruga nëpër të cilën poeti arrin të fitojë «lirinë

dhe forcën e vet». Ajo që në kërkimin e poetit apo muzikantit, për utilitaristët trashanikë është vetëm *servilitet* ndaj «ligjeve arbitrare» të këtyre «displinave», për Nietzsche, në këtë tekst është veprimtari krijuese, sa komplekse aq edhe e mundimshme; veprimtari e cila *bëhet e natyrshme* për artistin pikërisht përmes një gjurmimi rigoroz i cili shpie te të qenit e lirë të tij. Zbulimi dhe sajimi pas një rrugëtimi të gjatë i gjithë asaj që bën «që jeta vlejë të jetohet» (arti, arsyeja, spiritualiteti...) kalon përmes një «rreptësie të përpiktë». Kjo pikëpamje është shumë e ndryshme nga ajo që Nietzsche zhvillon në shkrimet mbi vrullin krijues që buron nga *parimi dionisian*.

Këto ide të thella e të fuqishme të Nietzsches janë shumë të afërta me disa ide të Kantit pikërisht në shtjellimet e tij mbi etikën. Kanti e shikon *natyrën* e mirëfilltë të njeriut si *transformim* krijues i shumanshëm i natyrës së dhënë (si fakticitet biologjik), i trupit dhe mendjes së tij. Njeriu mund të bëhet, sipas tij, *qenie e lirë* vetëm duke përpunuar me një veprimtari komplekse natyrën e dhënë brenda tij; duke e transformuar këtë në një *natyrë të dytë*, të mirëfilltë të vetes. Me këtë veprimtari krijuese me të cilën ai e realizon veten duke e formësuar vullnetin e vet, ai njëherazi zbulon parimet me të cilat mendja e përcakton dhe e orienton vullnetin në zgjedhjen e veprimeve me të cilat ai afirmohet si qenie *njerëzore* e jo thjesht natyrore. Së këndejmi, duke zbuluar ligjet me të cilat e vetëformëson veten, njeriu për Kantin, shkëputet nga kauzaliteti i ligjeve të natyrës, që përckatojnë të gjitha qeniet dhe pushton një hapësirë të mirëfilltë njerëzore (artin, filozofinë, artin e qeverisjes etj.).

Raportet midis «të mirës» dhe «të keqes» Nietzsche i shikon ndryshe nga teoritë morale që i fiksojnë këto nocione si radikalisht të ndryshme dhe krejt të papajtueshme. Në njërën anë ai vë në pah se në historinë e nocioneve e ideve morale, në kontekste të ndryshme kulturore, diçka që një kohë është konsideruar si e mirë, më vonë është trajtuar si «e keqe». Ai merr parasysh edhe *gabimet e njohjes* si burim që ka mundur të ndikojë që diçka që dukej *e keqe* më vonë, në saje të analizave më kritike të shfaqet si *e mirë*, ose të ketë ndodhur

një proces i anasjelltë. Më pastaj, në shqyrtimet që i zhvillon në “*Përtej së mirës dhe të keqes*”, Nietzsche vë në pah se kundërvënia e vetëkuptueshme (e natyrshme) midis të mirës dhe të keqes është naive, ngase, në radhë të parë këto nocione nuk emërtojnë entitete substanciale të pandryshueshme dhe rrënjësisht të ndryshme. Një realitet (fjala vjen veprimet e një individi apo të një grupi) nuk është doemos pastërtisht i mirë apo i keq. Ato mund të kenë në vete elemente të së kundërtës së vet (e keqja mund të ketë ndonjë element të mirë, apo e mira të ketë edhe diçka të keqe në vete). Pastaj ato realitete (e mira, e keqja), sipas tij, përmbajnë *shkallëzime*, e njëherazi gjatë rrjedhës së ngjarjeve njëra mund të transformohet në tjetrën. Ai nxjerr në shesh se si realitetet që mendohen me këto nocione janë komplekse, të ndryshueshme gjatë kohës dhe sipas situatave të llojllojshme. Komplexiteti i mendimit filozofik të Nietzsches del në shesh edhe në këto analiza.

Mu për këto arsye Nietzsche konsideron se mendimi filozofik duhet të mbajë para vetes *tensionin* midis të mirës dhe të keqes, jo ti shikoj si entitete të fiksuara njëherë e përgjithmonë. Kanti, nga ana e vet, e shikon realizimin e një veprimi etik pikërisht *brenda tensionit* midis asaj që është (fakticiteti i një njeriu, situatë, raporti) dhe *mundësisë* që ajo të transformohet, të ndryshohet, të bëhet më njerëzore.

Më lart patëm theksuar se Milan Kangërga (Shkolla filozofike e Zagrebit) zhvilloi një interpretim të thellë të konceptioneve etike të Kantit. Në këtë kontekst mund të theksojmë se një kufizim karakteristik i këtij interpretimi ka të bëjë me *suprimimin e tensionit*, që përbën thelbin e aksionit etik midis asaj që është (*sein*) dhe asaj që mund të jetë dhe që duhet të bëhet (*sollen*). Kësisoj, në librin e tij “*Etika ili revolucija*” (“*Etika apo revolucion*”, 1983) Kangërga e heq këtë tension sa në mbështetje të filozofisë së historisë dhe logjikës së Hegelit, aq edhe me konceptcionin e Marxit mbi revolucionin si transformim rrënjësor i botës dhe i shoqërisë në një botë më njerëzore, pra brenda një pozicioni i cili e «tejkalon» etikën.

Bibliografi

- [1] Nietzsche, Œuvres, I-II, Œuvres, Robert Lafont, Paris, 1993.
- [2] Immanuel Kant, *Critique de la raison pratique*, Gallimard, Paris, 19685.
- [3] Peter Pütz, në Hyrje të *Ainsi parlait Zarathustra* në Œuvres.
- [4] Ferdinand Alquié, në parathënien e *Critique de la raison pratique*.
- [5] Ferdinand Alquié, *La critique kantienne de la métaphysique*, Paris, PUF, 1968.
- [6] Victor Delbos, *La philosophie pratique de Kant*, Alcan, 1969.
- [7] Kruger Gerhard, *Critique et morale chez Kant*, Paris, Beauchesne, 1961.
- [8] Hoffe Otfried, *Introduction à la philosophie pratique de Kant*, Fribourg, Castella, 1985.
- [9] Gilles Deleuze, *Nietzsche et la philosophie*, PUF, 1965.
- [10] Karl Löwith, *De Hegel à Nietzsche*, Gallimard, Paris, 1969.
- [11] Milan Kangrga, *Etika i sloboda*, Zagreb, 1966; *Etika ili revolucija*, Zagreb, 1983.

Résumé

Dans cet article nous avons examiné la critique de l'éthique de Kant par Nietzsche, qui a développé une des conceptions les plus profondes et les plus originales dans l'histoire de la philosophie de morale. D'autre part, l'éthique de Kant a produit un grand renversement dans la pensée éthique, désigné comme « renversement copernicien ».

Nous nous sommes efforcé d'analyser la portée et la pertinence de la critique de Nietzsche, notamment dans ses ouvrages *Humain, trop humain*, *Aurore*, *Ainsi parlait Zarathoustra*, *Par-delà le bien et le mal* et *La généalogie de la morale*. Nous avons essayé de montrer que la pertinence de certaines critiques de Nietzsches ne cache pas le caractère problématique, notamment, de sa critique de l'impératif catégorique chez Kant, comme loi imposée de l'extérieur qui demanderait une obéissance inconditionnelle. Nous avons également mis en exergue un point de rencontre entre ces deux penseurs, qui apparaît dans *Au-delà du bien et du mal*.

Les mots clés : l'éthique de Kant, la critique, morale ascétique, l'impératif catégorique.

Véronique Nahoum-Grappe*

LA CULTURE CONTEMPORAINE DU VIOL. MISE EN SCENE, SIGNE DE DOMINATION, ARME EN TEMPS DE GUERRE

Summary

In spite of the growing judicialization of sexual crimes, rapes in time of peace and war don't seem to decrease in our contemporary society. This study wants to include this question on a particular cultural context. The actual emphasis on esthetic of violent sexuality in the production of images in which « making love » is a cultural injunction, linked with the strenght of imposition of historical domination (notion de Shifting Baselines), is here studied in order to understand why the sexuality becomes the weapon of « making hate ».

Keywords: rape, women, sexual scene, war crime.

La question du statut actuel du viol en terme de transgression morale et juridique s'inscrit dans un système de production d'images collectives : en ce début du XXIe, s'est installée une exceptionnelle visibilité de la sexualité *en acte* dans la production contemporaine d'images . *Faire l'amour* est une séquence attendue dans de nombreuses séries et films , la scène est codée, avec sa montée en intensité , son paysage sonore, son éventail de gestes et de formes . Toute une esthétique socialement (in-)acceptable dessine les modèles positifs ou

négatifs du « *comment faire l'amour* » ?¹. Et la scène de viol, elle aussi, se retrouve en toute logique dessinée, formatée dans cette tournante d'images collectives.

Faire l'amour

Le point central, phénoménologique ici, est que la scène sexuelle en acte n'est pas anodine : même heureuse, elle est toujours violente/gênante à voir 2— *non à vivre*. Le fait que ce champ d'images soit interdit ici comme obscène et immoral, promu frénétiquement là dans le registre plus ou moins clandestin de la pornographie, ou tranquillement exhibé en toute normalité sur les écrans divers comme dans notre propre quotidienneté contemporaine, doit être questionné en dehors de toute morale . Le mécanisme systémique lié à l'usure des répétitions licites va dans le sens d'un accroissement des figures inventives sexuelles et favorise la montée vers un plus d'intensité visible. Ainsi, le chaste baiser sur la bouche fermée des amoureux filmés des années 30 est devenu dévoration cannibale réciproque dans les séries des années 2018 ; la simple étreinte face à face a fait place à toute série d'emboitements secoués et

* Sociologe dhe antropologe pranë CNRS(Qendra kombëtare e kërkimeve shkencore) në Paris. Autore e një numi të madh të librave dhe studimeve. Veç tjerash : **Du rêve de vengeance à la haine politique*, Buchet Chastel, 2003 *Balades politiques*, Les Prairies ordinaires, *Vertige de l'ivresse. Alcool et lien social*, Descartes & Cie, 2010. 2005 *Soif d'ivresse*, Stock, 2005. [Préface] *Qu'est-ce que la Misogynie ?*, Maurice Daumas, Arkhê, 2017.

¹ La bibliographie qui traite de la sexualité comme champ sémiologique est considérable depuis les années 1970 en sciences sociales, depuis surtout les travaux de Michel Foucauld jusqu'à ceux de Michel Bozon, entre autres. Mais ici notre perspective est celle de la représentation concrète de l'acte sexuel dans les images les plus diffusées, celles des films d'aventures populaires et des grandes séries dont le succès est massif.

² La violence visuelle de l'acte sexuel est à l'origine des analyses freudiennes sur « la scène primitive », quand l'enfant surprend (ou fantasme) le coït parental, Sigmund Freud *Cinq Psychanalyses, L'homme aux loups : À partir de l'histoire d'une névrose infantile*, [1914] Paris, PUF, 1992.

baroques, et c'est tout naturellement que la fièvre du désir sexuel à son comble rencontre une violence de traitement de l'autre féminisé, une sorte de sauvagerie de la pénétration, preuve d'un désir/amour intense. Cette esthétique positive de la violence comme preuve du désir sera utilisée de façon récurrente dans ce régime de visibilité. La dérive vers un « style » sadien de la scène sexuelle positive socialement représentée s'effectue « tout naturellement ». Il y a entre répétition et sadisme un lien systémique : le « encore et encore » formate le « plus » et « l'autrement ». Cette évolution est sensible dans les séries ³. C'est ainsi que la mise en spectacle de la sexualité en acte tend petit à petit à porter l'emphase sur une esthétique de la violence sexuelle. Il faut empêcher ici les dérives d'interprétations, si ce n'est le constat minimal d'une large acculturation visuelle contemporaine à une représentation sans tabou de l'acte sexuel, qui fut le plus souvent frappée d'interdit au cours de l'histoire européenne .

L'accomplissement du désir/amour, le plus souvent hétérosexuel, mime avec une violence énigmatique (cette preuve paradoxale de l'intensité des désirs, *et donc de leur vérité*) la maltraitance et l'assassinat plus ou moins humiliant et violent de la femme qui se renverse en râlant les yeux frits au moment de la « petite mort ». Elle est « pénétrée », et cette pénétration est une possession non réciproque, c'est elle qui est « prise ». Et sa jouissance a le visage de la douleur. Cette violence non verbale de la scène physiologique produit son effet de désordre normatif au plan d'une réception collective : car la nudité organique crue est violente à voir⁴. Même amoureuse et positive, objet de rêves poignants et de désirs « qui

³ Sur la visibilité croissante des scènes sexuelles violentes; cf Cécile Morin « *sexualité et redistribution des pouvoirs dans les séries américaines* », *Hermès* 2014/2, 69,

⁴ L'emphase sur la beauté des caractères sexuels secondaires de corps humain aurait à voir avec un rejet comme laid le spectacle de la sexualité génitale .cf Sigmund Freud, *Malaise dans la civilisation*, Paris, Presses universitaires de France, 1971, p. 29

brulent le sang comme une pommade d'éclats de verre »⁵, la scène sexuelle qui est promue à une existence visible dans notre culture apparaît comme violente, pleine de bruit de fureurs et d'incongruités organiques jusqu'à la mort du féminin surtout. Le corps féminin dénudé, secoué, renversé etc. est au premier plan de cette exhibition sociale du désir-plaisir organique comme expérience normale et normée.

Mais rendre socialement visible la sexualité en acte en dénie la dimension non visible : au plan neuro-cognitif l'orgasme est un événement extatique non visuel, mieux ressenti en fermant les yeux. Voir faire l'amour trouble mais éloigne le spectateur de ce qui, dans la jouissance sexuelle, produit un arrêt de tout spectacle . L'emphasis portée sur l'esthétique de la violence dans la représentation de la scène sexuelle a partie liée avec cet échec de l'expertise du regard pour appréhender *dans son réel non visuel* l'étrange avènement de l'orgasme.

L'extension géographique de cette culture visuelle sexuelle serait à étudier : intense dans les aires culturelles occidentalisées et sécularisées, elle tend à une globalisation en partie rendue possible, même sous les régimes qui la censurent, par l'exceptionnelle avancée technologique des modes actuels de communication. Elle enveloppe de son bain d'images des systèmes de croyances explicites et divers : tant ceux qui posent comme positif, obligé, hygiénique, ontologiquement nécessaire au sujet individualisé *de vivre un jour la scène sexuelle offerte aux yeux*, que ceux qui en condamnent religieusement la vue comme source de péché. De façon plus générale et comme à bas bruit, les codes de civilité, de bonne éducation traditionnelle tentent toujours d'éloigner de l'espace public comme autour de la table familiale les images crues de la physiologie génitale de la sexualité, ces « funestes secrets » dont l'exhibition reste source d'une lourde gêne aussi puissante que la honte — même si dans les

⁵ Federico Garcia Lorca, *Jeu et théorie du Duende* [1933], Paris, Allia, p. 23

lieux d'exposition de l'art contemporain, le *devoir regarder en face* les corps sexués et torturés est de règle. La force de ces images en terme de sources de souillure et de honte reste très actuelle, surtout pour les très jeunes filles⁶. Même au sein d'une culture « libérée » des vieux interdits et abreuvée d'imageries sexualisées, les normes de civilité continuent de définir comme inconvenants, grossiers, impudiques etc. tous ces tableaux de nudités sans voile, toutes ces agitations physiologiques gênantes. Et c'est ainsi que même le célèbre psychanalyste Jacques Lacan a caché le fameux tableau de Courbet *L'origine du monde*, qui représente un sexe de femme et dont la force réaliste confine pourtant à une chasteté d'enfance.⁷

Sans doute, la représentation récurrente de la scène en images est liée au fait qu'elle est désirée intimement, fantasmée, lorsque « l'amour/désir », valeur majeure et injonction drastique dans notre culture, pousse l'un vers l'autre deux personnes. « *Aimer sans foutre n'est pas grand chose, mais foutre sans aimer n'est rien* »⁸ est un énoncé encore actuel : ce qui « est quelque chose », c'est le moment de fusion entre amour et désir. Dans nos imageries, l'union des corps est violemment sexuelle parce qu'intensément amoureuse. L'amour se prouve dans la sexualité, la scène sexuelle *réalise l'amour* dans le corps physique de la vie, la sexualité est le « faire » de l'amour. Elle l'accomplit, le fait exister réellement et non plus virtuellement. L'amour sans sexualité conduit à la mort l'héroïne sublime du *Lys*

⁶ le nombre de suicide d'adolescentes liés à un harcèlement visuel où les images de leur sexualité sont exhibées publiquement sur les réseaux sociaux est en augmentation, en particulier aux Etats Unis, cf *Increases in Depressive Symptoms, Suicide-Related Outcomes, and Suicide Rates Among U.S. Adolescents After 2010*, Jean M. Twenge, Thomas E. Joiner, Megan L. Rogers, ..First Published November 14, 2017 <https://doi.org/10.1177/2167702617723376>

⁷ La célèbre toile de Gustave Courbet (1866) fut gardée cachée par Jacques Lacan de 1955 à sa mort en 1981.

⁸ La Fontaine, *Contes et Nouvelles en vers*, 1665, « Amaryllis, pensez-y bien / aimer sans foutre n'est pas grand chose / mais foutre sans aimer n'est rien »

*dans la Vallée*⁹. Et la jouissance solitaire d'une *veuve Poignet* reste orpheline... Si la sexualité humaine « fait » l'amour, comment est-il possible qu'elle fasse aussi la haine ?

Faire la haine

A ce premier stade, phénoménologique, le viol utilise la sexualité comme instrument de torture : *faire l'amour*, ce comble du rêve amoureux, est mué en son contraire, à savoir *faire la haine*. L'acte sexuel convertit le jugement latent de mépris ou la haine explicite en rage du corps dans l'acte sexuel violent. Comme s'il s'agissait de faire entrer le sens de cette haine et/ou de ce mépris *jusqu'au plus profond de la subjectivité physique de la victime*. En ce sens, la pénétration violente *fait la haine* au sens où elle l'accomplit, la réalise dans la vérité du monde physique jusqu'au plus profond de l'intimité corporelle et subjective de son objet. La virtualité abstraite d'un mépris social, d'un stigmatisme socialement construit, ou d'une haine personnelle liée à un récit biographique individuel, bascule dans le réel du sang, de la chair, des hurlements qui noircissent l'horizon. En ce sens, le viol est beaucoup plus « culturel », situé, que la sexualité de désir, puisqu'il s'inscrit nécessairement dans cette construction sémiologique minimale que suppose toute haine ou mépris perçus comme légitimes. Plus le stigmatisme est collectif, évident, légitime, *donc historique*, moins le crime de viol qui concerne la victime de ce stigmatisme est perçu comme transgressif. La barbarie du crime de viol est due à son fort coefficient de fabrication culturelle collective. Le violeur d'une femme seule la nuit prendra ce fait purement social, la non permissivité de circulation nocturne pour les femmes, comme signe d'une évidence de tranquille bon sens : si elle est là, c'est qu'elle est « *une pute* ». Le confort moral du violeur est un fait culturel .

⁹ Roman de Balzac paru en 1836, où l'amour intense de l'héroïne ne peut se réaliser physiquement... elle en mourra.

Le viol, c'est aussi un cumul d'identique qui redouble la violence de toute scène sexuelle même « heureuse », puisque la vérité de l'amour se démontre dans la violence du désir dans notre culture¹⁰, avec une violence criminelle destructive qui vise la douleur de la victime et sa destruction à ses propres yeux . Ce chiasme du à l'investissement cumulé mais discordant de l'esthétique de la violence sexuelle, ici positive, là criminelle, joue sa partie dans l'efficacité destructrice du viol et augment son coefficient de cruauté . Pourquoi les expressions des haines et mépris collectifs se réalisent-elles mieux dans la cruauté des sinistres mais abyssales jouissances de la domination sexuelle ? Pourquoi la physiologie de l'amour physique sert-elle de langage aux haines collectives ? Quelles que soient les réponses, utiliser le champ sémiologique de l'amour physique comme lexique de ces haines est une trouvaille systémique d'assouvissement au moyen, très exactement, d'une perversion.

Le présent de la scène sexuelle amoureuse renvoie aux histoires individuelles de vie et de passions. Le présent de la scène sexuelle violente, un présent dont la cruauté infernale intensifie la dimension ponctuelle, son effet insulaire de violence qui plonge la victime dans un silence, un blanc, un vide de toute signification, s'inscrit pourtant bien dans une histoire collective en cours, celles des enjeux de pouvoirs et de tensions politiques reconfigurées, quand circulent les énoncés instrumentalisés qui concourent à la fabrication d'un ennemi collectif, ce levier classique de toute propagande agonistique. L'appel à la haine clamé « d'en haut » dans les discours tenus sur les podiums au fond des écrans est un puissant facteur de légitimation subjective, cette autorisation intime offerte au violeur potentiel, ce feu qui passe au vert lors du passage à l'acte. Tout autour

¹⁰ dans le feuilleton français *Plus Belle La Vie* (création Hubert Besson, France 3, hebdomadaire depuis le 30 août 2004 fourchette de records d'audience entre 4M et plus de 6Millions d'auditeur), le lien va de soi entre amour et sexualité Cf Laurence Corroy, « Plus belle la vie, une éducation sentimentale "à la française" des jeunes et des seniors ? », *Le Télémaque*, vol. 37, no. 1, 2010.

du présent de la scène d'horreur en quoi consiste un viol, ce crime présenté comme un des plus éloigné de la civilisation, c'est le contexte culturel d'une part et celui de l'actualité historique en cours, qui joue sa partie parmi des conditions plurielles de possibilité.

Dans nos sociétés contemporaines ouvertes et complexes, c'est la sauvagerie organique de l'acte qui permet une efficacité exactement politique : la cible du viol est non pas la destruction physique, la mort de la victime, mais très exactement son identité sociale et morale telle que sa culture la définit à ses propres yeux : un nom, un visage, une silhouette décente et située à sa bonne place, dans le social comme dans le ventre, un blason de soi bien dessiné, porté sur une bague, un graphe écrit sur les traits du visage et dans le cercle vide de l'identité de soi *appropriée en soi* . C'est cela que le viol déplace à coup de boutoir dans la chaîne des êtres qui court de l'huître jusqu'à l'ange, et fait « chuter » le « je » vers les zones stigmatisées du « bas » social, dans le sale, le piétiné, le nu, au fond d'une plaie devenue forme du monde... En ce sens le viol est toujours un crime de profanation, qui prend pour cible le rond et le clair du « je ».

Le viol produit une déliaison radicale entre le soi physique et la personne sociale et morale *en assassinant seulement cette dernière* . Le viol est le meurtre de l'identité subjective intime sexuée : bien plus visiblement grave pour les femmes, il est un meurtre de genre. L'homme violé perd sa masculinité pour être rabattu du côté de la sexualité passive toujours plus infamante que l'autre dans une culture de la virilité, mais la femme violée perd en tant qu'être global total toute sa valeur sur tous les plans (surtout dans une culture traditionnelle religieuse autour de la méditerranée) et ce pour ses proches, *donc pour elle même* . Le masculin et le féminin ne sont pas à égalité dans cette fabrique du déshonneur, la souffrance du masculin pouvant rester plus secrète, moins culturellement fameuse dans les théories et les récits que celle du féminin dont la sexualité porte l'honneur et l'enfant de la famille. Il y a donc un lien entre statut de la sexualité dans une culture donnée, construction identitaire intime des

subjectivités sexuées, et efficacité sociale et politique des crimes de viols.

Dans notre culture contemporaine, le viol en temps de paix ou de guerre est au minima un crime de souillure qui a pour effet de salir la victime : dans un système de croyances plus ou moins religieux ou traditionnel, la profanation peut être posée comme définitive et radicalement infamante pour la victime. Mais, même dans une configuration culturelle contemporaine libérée des vieux tabous, le crime de souillure continue de salir la seule victime: quand on crache, on pisse, on éjacule sur (dans) elle, *c'est elle qui doit se laver avec ses mains* - alors que le cracheur/violeur s'en lave les mains. Dans nos rues, les injures humiliantes choisissent les objets et substances du corps sexué ou digestif : si le brave « merde » transgenre inonde de sa puanteur l'ennemi de tout âge et sexe, les familiers et délicats « pute ! » « enculé ! », et « j'veais t'baizer ! » impliquent une dissymétrie aux effets dramatiques : la performance culturellement positive impliquée dans ces injures est celle de la sexualité phallique . Le doigt, le bras « d'honneur » sont des gesticulations mimétiques qui posent l'érection comme menace physique et signe de puissance : comme si la pénétration sexuelle était la preuve symbolique d'une domination politique. Le fait que ces injures privilégient la sexualité de pénétration, fait du cercle des « pénétrés » femmes, homosexuels passifs, des inférieurs d'emblée dévalorisés, « baisés ». Les femmes, ce « sexe imbécile », expression trouvée dans des dictionnaires depuis Furetière (1690) manquent de force et d'intelligence, elles sont « imbecillitas sexus » le sexe « sans bâton » (*becilus*)¹¹ , il leur manque du vertical, du raide , comme une arme... elles sont privées de force physique, et donc de raison, d'intelligence, elles ont besoin d'une direction, d'un maître.

¹¹ Dominique Rouger-Thirion, romaniste, a rappelé cette étymologie dans son exposé « *Impudicia, ou comment les romains pensaient le harcèlement sexuel* », colloque *Le Harcèlement*, 15 novembre 2018, Institut de Criminologie et de Droit Penal de Paris, Université Panthéon-Assas Paris 2 .

Même dans nos sociétés qui ont séparé l'état de la religion et tenté de poser l'égalité (entre les hommes entre eux, les femmes entre elles et entre les femmes et les hommes), donc une égalité qui se doit d'être immédiatement sociale et sexuelle, règne une sous culture de la virilité dans de nombreux groupes sociaux, qui fait par exemple de l'injure « pute » une invective proférée aussi par les jeunes filles, et qui place la sexualité passive de l'« enculé » au sommet du bas social, si on ose dire....

Signe de domination: usage politique d'un crime continu

Le viol en temps de paix ou de guerre est donc une forme de criminalité qui utilise la sexualité humaine *sous quelque forme que ce soit* comme moyen en vue d'une effraction physique spécifique *dont le sens culturel touche et abime l'intégrité morale et sociale de la victime quel que soit son sexe* : dans les prisons, dans les groupes fondés sur un rapport de force violent, le but est l'humiliation par la profanation de l'intégrité corporelle. Le programme de destruction spécifique de cette torture, extrême pendant l'acte, n'inclut pas forcément le meurtre physique: la destructivité de l'acte criminel est continue, contrairement à l'assassinat qui accomplit l'intention du geste meurtrier dans la mort immédiate et irrémédiable de la victime. La survie plausiblement dévastée (c'est le but du crime continu) des victimes des crimes de viols procure un levier spécifique d'action pour un pouvoir de domination qui préfère une armée d'automates encore vivants et consentants à un cimetière... Le viol permet de toucher autrui dans sa subjectivité la plus éloignée du politique apparemment, celle qui situe son champ d'exercice dans l'espace privé familial. C'est ici que la question du sexe de la victime prend tout son sens.

Toute torture est un viol et tout viol est une torture, mais les violences sexuelles introduisent une dissymétrie d'acteurs et situations en fonction du sexe de la victime : seules les femmes violées peuvent se retrouver enceintes c'est un butoir de la pensée au sens de

Françoise Héritier. Le viol est donc pour elles un crime doublement continu qui touche ce que la plupart des cultures connues posent comme séquence heureuse socialement, la maternité. Il constitue une intrusion violente dans l'imaginaire de la filiation de tout le groupe d'appartenance de la victime : quand la transmission collective est pensée comme s'articulant plus de père en fils (le père social) que de mère en fille, le viol des femmes touche alors non seulement le futur d'une naissance née de la haine et de la violence, mais aussi la mémoire des racines communes : le viol des femmes est en ce sens aussi une tentative de « gynocide » au sens où sa cible de destruction se situe très exactement dans cet espace où la définition collective du groupe (nationale, ethnique, communautaire, etc.), est posée comme se transmettant : le ventre des femmes¹². Dans de nombreuses cultures religieuses et traditionnelles où l'honneur de la famille se définit par la sexualité contrôlée des femmes, l'effet de souillure entraîne un rejet tragique de la victime survivante, jusqu'au meurtre, jugé moins pire que le déshonneur. Les hommes finissent en fait le travail de la haine (celle du violeur) dans l'assassinat de leurs filles ou épouses, croyant « laver l'honneur » familial. La destructivité haineuse du viol a alors réussi à retourner l'espace de protection et de lien affectif familial puissant en son contraire, quand père et mère sont d'accord pour tuer leur enfant « pour l'honneur »¹³. Cet extrême de l'injustice tragique, qui dans certains cas cumule à la fois le plus d'innocence pensable du côté de la victime (par exemple une très jeune fille de treize ans), la plus grande dissymétrie en terme de rapports de force à l'avantage du violeur (miliciens en groupe, armés, adultes), et le confort culturel d'impunité maximale pour les auteurs des faits (la victime sera coupable d'emblée, même aux yeux « des siens » sensés la protéger) est aussi sans doute un des plus inscrit historiquement dans l'histoire

¹² cf V. Nahoum-Grappe, « *Imaginaire de la purification ethnique* » De la Violence tome 1, dir. F. Héritier, O. Jacob, 1996.reed. 2005.

¹³ Le film *Le cri étouffé* de Manon Loiseau (2017) sur les viols en Syrie montre à quel point ces pratiques sont contemporaines.

politique et démographique du monde. Lié à toute situation de domination qui choisit la violence pour s'imposer, dans l'espace privé ou public, il est donc en toute logique un des crimes abjects les plus fréquents banalisés, futilisés, frappés d'impunité de l'histoire humaine, *en temps de paix et de guerre*.

Ainsi, dans le système esclavagiste, comme pendant quelques siècles entre l'Europe l'Afrique et les Amériques ¹⁴, les violences sexuelles sont évidentes et légitimes, le corps de l'esclave appartenant au maître. L'impunité de ces crimes tient à leur statut dans la culture régnante au moment des faits. On doit faire l'hypothèse sociologique d'un vaste mécanisme de construction d'un déni collectif, assez efficace pour rendre secondaire, périphérique, oblitéré, ce qui est sous les yeux dans l'espace public, douleurs, tortures, injustices effroyables, comme condition de possibilité de l'institutionnalisation de grands crimes contre l'humanité. La mise en esclavage de populations entières fut institutionnalisée, banalisée pendant des siècles, bien que toujours dénoncée éthiquement et ponctuellement ça et là. Elle a changé la démographie de trois continents au moins autant par les déportations forcées que par la pratique des violences sexuelles contre les esclaves, sources d'un nombre immense de personnes métis, au sang « mêlé ». La pratique massive et normalisée de ces crimes s'installe et devient invisible, faisant partie de l'immense évidence basique du monde présent... comme ce fut le cas pour la mise en esclavage, comme cela aurait pu être le cas avec une victoire militaire d'un Hitler et qui prévoyait 'l'agrandissement de Birkenau. . Le stigmatisme culturel s'accroît en négativité au fur et à mesure de l'institutionnalisation des crimes . La formation d'un contenu sémiologique efficace du stéréotype négatif, la sous-humanité des

¹⁴ Voir notamment Myriam Cottias, Alessandra Stella et Bernard Vincent (coord.), *Esclavage et dépendances serviles, L'Harmattan, 2006 et Sexe race et Colonies La domination des corps du XVe siècle à nos jours* Pascal BLANCHARD, Nicolas BANCEL, Gilles BOËTSCH, Dominique THOMAS, Christelle TARAUD, *La Découverte*, 2018.

esclaves à cause de la couleur de leur peau, la non humanité des juifs, l'imbécillité des femmes, est une des conditions de cette normalisation sociale. Le cercle de son évidence épaisse, unimaginable après coup lorsque tout a changé à la suite d'une défaite militaire (donc politique) majeure, semble envelopper l'horizon des possibles *pendant qu'il dure*. Une évolution historique de la pensée collective peut produire aussi un savoir qui délégitime *in fine* comme fausses et désuètes des croyances qui furent meurtrières, concernant la virginité des femmes par exemple, ou l'infériorité de certains groupes. La notion de *Shifting Baseline*, (*glissement de l'horizon de références*), venue de l'écologie maritime ¹⁵, est heuristique : il s'agit de ce mécanisme collectif culturel qui pose non seulement comme allant de soi mais aussi comme étant le seul réel, l'horizon de pratiques, normes, références en cours dans l'épaisseur du présent. Cette notion renforce en la dé-psychologisant celle de déni collectif, cette condition nécessaire à la pratique des crimes contre l'humanité lorsqu'ils sont institués et accomplis dans la plus banale des quotidiennetés : *"Every thing was for ever until it was no more"* ¹⁶.

La différence des sexes est un fait qui concerne toutes les couches sociales, tous les horizons historiques : si la mise en esclavage pendant des siècles un jour a perdu sa force politique en tant que pratique licite normale immense, et est devenue transgression majeure, crime contre l'humanité relevant du droit, il est encore difficile même en ce XXIe siècle, de poser comme illicites les crimes

¹⁵ Cette notion vient à la fois de l'étude des paysages urbains (Yan MacHarg's, *Design With Nature*. The Natural History Press, 1969) et de l'écologie de la pêche en mer (Daniel Pauly, « Anecdotes and the shifting baseline of fisheries », *Trends in Ecology and Evolution*, **10**(10):430, 1995). Son importance pour les autres sciences sociales de ce concept a été envisagée dans Papworth SK, Rist J, Coad L and Milner-Gulland EJ "Evidence for shifting baseline syndrome in conservation" *Conservation Letters*, **2**(2), 2008 et Harald Welzer *Les guerres du climat, Pourquoi on tue au XXIe siècle*, Gallimard, collection NRF Essais, Paris, 2009.

¹⁶ Alexei Yurchak, *Everything Was Forever, Until it Was no More The last soviet Generation* 2006

de viols dans une telle évidence collective qu'ils tombent en désuétude. Les récentes avancées internationales en terme de dénonciation des violences sexuelles en temps de guerre et de paix ne semblent pas contredire dans les faits ces pratiques de violences contre les femmes , qui demeurent en grande partie minorées dans tous les champs sociaux où la domination masculine l'emporte . Par exemple, la violence des jeunes dans des établissements scolaires provoque beaucoup plus de condamnations publiques que la violence contre les femmes qui sévit dans les immeubles entourant les mêmes collèges, tellement plus importante statistiquement et plus meurtrière.

Mais il faut aussi penser à l'autre pôle des situations de dominations, les possibilités historiques d'échapper aux croyances qui lient sexualité et souillure pour de nombreuses femmes appartenant à une culture où le féminisme a conquis un espace de légitimité, comme dans de nombreuses classes moyennes occidentalisées depuis la seconde moitié du XXe siècle : quand les femmes font des études, traversent librement l'espace public le jour, et tentent d'accéder à l'égalité à des champs professionnels les plus diversifiés, l'horreur du viol ne sera pas redoublée de l'assassinat moral et social qu'il produit ailleurs, dans ces groupes sociaux où règnent non seulement une culture « basique » de la virilité, mais aussi la criminalisation de la sexualité féminine. L'entourage familial et social de l'étudiante ou de la femme active sera en outre à même de les protéger, de les aider, au lieu de les stigmatiser. La destructivité morale et sociale du viol en tant que crime continu est donc liée en partie au système de croyance en cours dans le groupe social auquel appartient la victime. En Occident, dans les styles de vie « moderne » laïcisés, la fin historique du tabou de la virginité, la décriminalisation de l'avortement sont par exemples des données déterminantes pour les chances de survie des victimes. Mais globalement, et malgré ces avancées, les viols contre les femmes sont encore les crimes les plus fréquents, les plus tragiques, les plus universaux socialement, et les moins dénoncés au cours de l'histoire. Le recours contemporain aux viols comme arme de

guerre en est un signe paradoxal, puisqu'ils sont depuis 1993 exceptionnellement judiciairisés, et exceptionnellement présents dans un usage attendu et sans complexe par les forces militaires ou paramilitaires engagées sur le terrain d'un conflit.

Le viol comme arme de guerre

Autant l'expression « viols en temps de guerre » désigne un stéréotype culturel - de tout temps il a eu des viols en temps de guerre - et donc une possibilité attendue, autant l'expression « viols systématiques, comme arme de guerre », surgie en 1992 à l'occasion des guerres en ex-Yougoslavie ¹⁷ peut sembler étrange : une armée qui ordonnerait à ses soldats sur le front « violez ! » comme elle ordonne « tirez ! » ? Une armée occidentale contemporaine condamne le plus souvent les crimes contre les civils vaincus dans ses règles écrites - et qui organiserait les « viols systématiques » comme tactique prescrite ? Cela apparaît comme peu crédible.

Le rapport de force sur le terrain des combats s'organise autour d'un but politique (défendre un espace ou s'en emparer par la force) historiquement lisible, intégré et explicité dans les paroles et les actions, en revanche, tout ce qui est compris sous les vocables « d'atrocités de guerre », « d'erreurs », de « dommages collatéraux » et autres bavures qui incluent les crimes accomplis contre les civils, cruautés, vols et viols, semblent extérieurs aux récits historiques, aux

¹⁷ Le 2 août 1992, le journaliste américain Roy Gutman publie dans *Newsday* le premier article concernant l'hypothèse de viols perpétrés de façon systématique. Traduit dans *Bosnie, Témoin d'un Génocide*, Paris, Desclées de Brouer, 1994. par la suite de nombreux travaux sur le thème du viol seront édités, entre autres : Georges VIGARELLO, *Histoire du viol XVIe-XXe siècle*, Paris, Seuil, 1998, 357 p. Françoise HERITIER, dir. *De la violence*, 3t., ed O. Jacob 1997 Raphaële BRANCHE Fabrice VIRGILI, et al., *Viols en temps de guerre*, Payot, 2011. Susan BRONMILLER *Against our will, Women and Rape* 1975 Jean-Pierre Chrétien *Rwanda, les médias du génocide*, ed. Kartala 1995. Arlette FARGE et al. *De la violence et des femmes*, Albin Michel 1997, Juin 2015

logiques du conflit, à la montée aux extrêmes des tensions : les crimes et atrocités arrivent de surcroît, et n'entrent pas dans la tactique guerrière en tant qu'armes, mais en tant que fatalité plausible.

Pourtant, les rapports de Nations Unies ¹⁸ estiment de 100 000 à 250000 le nombre de femmes violées pendant le génocide rwandais (avril juillet 1994), 60000 environ pendant la guerre civile du Sierra Leone (1991-2002), environ 40 000 au Libéria (1989-2003) jusqu'à 60 000 dans l'ex-Yougoslavie (1989-1995) et 200 000 au moins en République Démocratique du Congo¹⁹. Ces chiffres sont des fourchettes, le chiffre noir des cas non dénoncés est travaillé de façon très précise.

Au tournant du XXe et XXIe siècle, dans notre monde contemporain, tous les continents ont été touchés par des conflits armés où les viols ont été massivement perpétrés non seulement comme atrocités aléatoires effets des situations de guerres, mais aussi parfois comme moyen de destructivité de l'ennemi inscrit au cœur de l'action guerrière, en plein champ de bataille, comme une autre arme pensable, possible, assumée, si ce n'est ordonnée explicitement. Autrement dit, pendant cette même période où le droit international prend en compte les viols en temps de guerre, comme *crime assez grave et sérieux pour être judiciairisés*²⁰, sur le terrain, ces pratiques

¹⁸ Le dernier rapport du Secrétaire général sur la violence sexuelle dans les conflits a été présenté au Conseil de sécurité le 14 mars 2013. Le rapport passe en revue 22 zones de conflit, y compris le Mali pour la première fois, et présente des informations sur les parties au conflit soupçonnées de façon crédible d'avoir commis ou d'être responsables d'actes de viol et d'autres formes de violence sexuelle. Cf aussi Le rapport de 2012 intitulé « Violences sexuelles liées aux conflits : rapport du Secrétaire général » (consultables en ligne).

¹⁹ Une étude systématique, Darakay Cohen, « Explaining Rape during Civil War Cross National Evidence (1980-2009) », *American Political Science Review* vol. 107, No 3, august 2013, cite (p. 467) la méta-analyse de 86 guerres civiles entre 1980 et 2009 dans le monde qui confirme l'étendue des viols de guerres calculée de façon extrêmement rigoureuse pour plus de trois quart des cas. Les guerres où les armées régulières sont sur le champ de bataille et non pas des milices autoproclamées, et les guerres dites de révoltes (*insurgents*), sont les moins concernées.

²⁰ Voir annexe 1

de viols massives et systématiques deviennent de plus en plus visibles. Sont-elles de plus en plus fréquentes ? Il semble très difficile d'effectuer des calculs : le nombre de femmes violées par les soldats russes à Berlin a été estimé à 100 000 (1945). En 1937, lors du sac de Nankin, on estime que l'armée japonaise a violé entre 20 000 et 80 000 femmes et enfants... Combien de viols pendant la guerre du Liban (1975-1990), lors des guerres coloniales des XIXe siècles, lors de la chute de Rome (476), celle de Carthage (176 av. JC), celle de Jérusalem en 70, celle 1187 ou lors des croisades ? L'histoire longue des guerres montre, depuis *L'Iliade* et *L'Odyssée*, ou l'Ancien Testament, l'évidence d'un traitement différentiel sexué des populations civiles vaincues dans la plupart des cultures anciennes : les hommes jeunes sont massacrés ou mis en esclavage et les femmes qui ne sont pas massacrées sont parfois enlevées, telles les Sabines, mises en esclavage elles aussi, et engrossées par l'ennemi.

Une hausse des viols en temps de guerre à la fin du XXe siècle n'est pas avérée. Mais cette pratique ne décroît pas non plus, même si sa dénonciation judiciaire la rend plus visible. Notons qu'un des points communs des propagandes guerrières contemporaines use de l'instrumentalisation de l'histoire ancienne avec un recours à une autochtonie fantasmée le plus souvent, d'être les « premiers sur cette terre » avant les envahisseurs, les intrus. Cette « terre » où les tombes des ancêtres témoignent de l'enracinement premier de l'arbre de filiation des « nôtres » est notre « chez nous ». En ce début du XXIe siècle, les yeux embués, les militants d'extrême droite en France hurlent « *On est chez nous !* ». La valeur sémantique que prend le viol comme moyen d'exterminer l'ennemi collectif dans son avenir reproductif (le « *gynocide* ») s'additionne à son sens en tant que pulsion d'ancrage immédiat et symbolique dans un territoire perçu comme revenant de droit historiquement à ce camp du « nous » : ainsi, le viol devient une arme pensable dans la lutte contre « le grand

remplacement »²¹, ce fantasme récurrent d'une extinction de la « civilisation » d'origine à cause de l'invasion démographique internes de migrants étrangers et prolifiques ... Le viol des femmes de cet ennemi de l'intérieur est alors une façon de défendre son « monde » propre d'une disparition démographique : si la sexualité de l'ennemi est la cause de ce « génocide silencieux », le ventre de la femme de l'ennemi devient logiquement un « champ de bataille » de plus....Les guerres cruelles de « nettoyage » ethnique voient se multiplier les crimes de viols.

De plus, les viols en temps de guerre changent de sens politique : ils ne sont plus une conséquence aléatoire de la victoire, où les vainqueurs semblent trouver légitime, en tant que butin, la possession non seulement d'un espace, mais aussi des biens et des corps qui l'habitent : les scènes de viols et de pillages d'une « soldatesque ivre de vin et de sang », ce cliché littéraire ancien du « prix » de la conquête, pouvaient avoir lieu après la victoire sur le terrain, comme sa conséquence possible. Mais les viols massifs et systématiques commis dans certaines guerres contemporaines sont pratiqués à chaque stade du combat : ils font partie de l'attaque, comme une de ses tactiques, lorsque la situation sur le terrain est celle de combattants armés, réguliers ou irréguliers, face à des populations civiles désarmées, *définie comme ennemies*. *L'extrême inégalité du rapport de force en leur faveur* est alors une condition situationnelle de la possibilité de confondre les atrocités de guerre avec la guerre elle-même. Lorsque celle-ci s'effectue principalement dans ce cadre, et non entre deux armées à égalité, les atteintes aux droits humains contre les civils sont susceptibles de devenir la forme principale du

²¹ Cette idée d'une invasion et d'une destruction d'une société d'origine par la reproduction démographique galopante de migrants venus d'ailleurs se rencontre dans les propagandes d'extrême droite de guerre récentes, comme au Liban années 70-80 au sein des phalanges chrétiennes extrémistes, ou en Serbie contre les albanais du Kosovo, ou en France cf. le manifeste de Renaud Camus, proche du Front national, septembre 2013 : « *Non au changement de peuple et de civilisation* ».

combat : les massacres, viols et tortures contre l'ennemi non militaire de tous âges et sexes et défini collectivement deviennent alors des « armes » sur le terrain de cette guerre là. Ces atteintes aux droits humains à l'encontre des civils ne sont plus des « bavures » ou des « dommages collatéraux », mais entrent de façon plus visible (donc plus systématique ?) dans les tactiques de destruction de l'ennemi collectif.

Le corps à corps est une condition pour que se produisent les « violences sexuées ». Ces dernières n'interviennent que dans ce moment de la défaite, où, après les bombardements, une armée victorieuse déferle sur un territoire vaincu, comme celle des japonais à Nankin (décembre 1937), ou des soviétiques en Allemagne jusqu'à Berlin au printemps 1945. Massacres, déportations, tortures, dont les violences sexuées, sont alors commises à l'encontre des populations civiles, de tous les âges et sexes. Ce sont les conflits armés de terrain entre ennemis proches parfois situés à l'intérieur d'une même nation en train de se désagréger qui se sont multipliés à la fin du XXe siècle et qui ont rendu possible la visibilité d'un usage criminel de masse de la sexualité humaine ²².

En temps de guerre, les situations d'anomie et de déstructurations provisoires des institutions emblématiques, qui rendent pensable et possibles les pratiques de violences sexuelles, se

²² Vanessa FARGNOLI *Le Viol comme arme de guerre*, Paris ed. L'Harmattan 2012 Maryse JASPARD *De la violence contre les femmes* ed. La découverte 2005 Sandrine RICCI « Avant de tuer les femmes vous devez les violer ! » rapport de sexe et génocide des Tutsi, ed. Syllepse, 2014 Esther MUJAWAYO et Souâd BELHADDAD, *Survivantes, Rwanda, dix ans après le génocide*, ed. de l'Aube, 2004. Darakay Cohen, « Explaining Rape during civil war Cross National evidence (1980-2009) » in *American Political science Review* vol. 107, No3, august 2013 (voir sa bibliographie internationale conséquente) Maris PALITZYNE, *Les violences sexuelles du génocide au Rwanda, l'imaginaire destructeur du genre et de l'ethnicité*, Mémoire de master 1, dir Emmanuel Klimis, U. Lille Sciences Politiques, Juin 2015. Massacrer dans l'intimité la question des ruptures de lien sociaux et familiaux dans le cas du génocide des Tutsi du Rwanda de 1994, thèse de sociologie, Amelie Fauchaux, dir Gloria Origi, EHESS, école doctorale n. 286, 2018. Stephane Audouin-Rouzeau, *Une initiation, Rwanda 1994-2016*, Seuil, janvier 2017.

multiplient. Elles constituent un premier cadre matériel et sociologique rendant possible ce type de violences, comme aussi les pillages, et sans doute les autres atteintes aux droits masquées par la vulnérabilité accrue de toute une population locale. L'inégalité du rapport de force et cet effet de désocialisation dû à la guerre sur un terrain dévasté parfois et abandonné souvent par les structures institutionnelles en péril, alimentent cette culture de virilité du combattant en corps soudé par elle²³. Le rôle de l'alcool, des chants, de l'amitié virile et de l'esprit de corps est aussi à intégrer ici. La fabrique d'une certitude collective de l'impunité des vils et tortures se construit à ce niveau-là, très quotidien, d'un rapport de force inégal dans lequel le groupe des « plus fort règnent en maîtres, festoient le soir, et usent d'un pouvoir absolu local sur le corps des vaincus²⁴ ».

Le paramètre anthropologique crucial ici est celui qui fait intervenir la culture du combattant sur le terrain, le système de croyance de l'acteur principal, milicien ou soldat, situé au premier rang du front et auteur des violences sexuelles, mais également situé au dernier rang du pouvoir politique à l'œuvre, tout en bas de la hiérarchie des pouvoirs qu'il sert, et dont il doit interpréter et mettre en œuvre les choix stratégiques et tactiques. Ce système de croyance premier, partagé y compris par les femmes victimes ou actrices, est cette définition de la valeur de la virilité démontrée par la performance sexuelle. Partagée en temps de paix au sein des bandes qui pratiquent les viols collectifs, elle se retrouve dans les discours et paroles des miliciens sur le terrain qui posent comme normales et « bonnes à penser » ces pratiques. Les pratiques de viols collectifs, de tortures, de crimes, finissent avec le temps par souder dans un esprit de corps fanatisé les milices ou groupes de combattant irréguliers, par ailleurs

²³ cf Dara Kay Cohen, art. cit.

²⁴ « Ils pouvaient tout faire » est une parole de victimes survivantes souvent entendue par l'auteur dans les camps de réfugiés en ex-Yougoslavie, (1992-5) portant sur ces moments d'anomie et de prise de pouvoir local et provisoire d'un groupe de milicien...

dépendants du pillage de leurs victimes dans la logistique même de leurs actions. Leur cohésion première était souvent aléatoire, si ce n'est forcée par des abus pratiqués à l'encontre de leur propre corps : parfois incorporés de force très jeunes lorsqu'il s'agit d'enfants soldats, les miliciens occasionnels ou professionnels sont non seulement unis sur els énoncés d'une propagande de guerre intense et redoutable, un véritable « safari idéologique », mais aussi grâce au quotidien des crimes commis, quotidien de plus en plus enivré et prédateur : le programme de massacres organisé puissant et implacable sur le terrain se retrouve alors grandement facilité par ce glissement progressif d'un abus de pouvoir local et quotidien de plus en plus vertigineux , source de cette étrange cohésion festive et sacrée au sein du groupe des bourreaux, que l'évidence collective de leur impunité cimente. La socialisation militaire au sein des armées régulières, avec ses normes explicites, semble freiner l'émergence de telles pratiques dans le groupe des combattants sur le terrain même en les faisant au moins basculer dans la clandestinité.

Un autre paramètre est l'efficacité de la propagande officielle en amont de l'action, mise en œuvre dans tous les projets de guerre, pour mieux construire la figure de l'adversaire. Elle s'appuie en général sur une histoire reconstruite et tordue en vue de caricaturer l'ennemi à éradiquer, toujours décrit comme le plus cruel possible, auteur de crimes atroces (où on retrouve les violences sexuelles et les pires cruautés) et toujours menaçant. L'idéologie d'une vengeance préventive fait agir les bourreaux, hommes et femmes au Rwanda, dans l'idée qu'ils ne font que renvoyer à l'ennemi ce que celui-ci leur a fait subir et pourrait leur faire subir à l'avenir. Les formes de la cruauté sur le terrain (les viols et les tortures) se retrouvent en miroir dans l'esthétique des images de la propagande de guerre qui a travaillé à rendre le pire possible. Plus l'accusation est fausse, plus l'atrocité des crimes est accentuée. Le faux d'une propagande outrée prépare donc le pire sur le terrain des guerres qu'elles préparent et où vont se multiplier en miroir ces mêmes pratiques de cruauté extrêmes contre les ennemis sensés les

avoirs effectuées en amont : elles sont alors mises en œuvres dans une exaltation collective vengeresse et préventive . En politique le faux produit le pire .- Ainsi, l'éventrement de la femme enceinte est un des clichés de la violence sexuée de guerre portée à son comble et le plus significatif, car symétrique inverse de celui de viol suivi de grossesse forcée. Dans les deux cas, la cruauté vise les plus innocents, elle touche à cette identité de l'autre détesté en germe dans le fœtus. Dans les texte de Sade c'est aussi le ventre de la femme enceinte qui est saccagé de façon systématique. Le viol de la femme enceinte et le meurtre de l'enfant encore dans son ventre relèvent du crime de profanation, celui qui touche à un état quasi sacré en temps de paix, la maternité. Cette image d'un pire pensable est le produit d'une *haine ulcérée* , douloureuse, hantée par d'horribles images diffusées par le mensonge politique. Les images du charnier fabriqué de Timisoara de décembre 1989 sont emblématiques : le corps martyrisé des femmes est utilisé comme puissant levier idéologique. L'usage politique des images des violences sexuées rend crédible une propagande qui fait revivre les anciennes différences : pour construire la haine *elleforce le trait* au point de reconstruire un faux grossier de charnier. Fausses à Timisoara en 1989, ces cruautés extrêmes construite par le mensonge politique ont donné comme un style quelques années plus tard aux formes de crimes commis lors des nombreuses situations de « nettoyage ethnique » sur la planète²⁵. La pratique stupéfiante et désuète historiquement des « viols systématiques » au cœur de l'Europe à la fin du XXe siècle a servi de preuve « par la barbarie » de la sauvagerie « ethnique » balkanique des conflits trop complexes : les viols, les cruautés avérés deviennent alors autant de preuves des énoncés des propagandes mensongères de guerre, visant à installer une lecture dépolitisée, des-historicisée, « ethnicisée »

²⁵ bien sur il s'agissait à Timisoara en 1989 pour un fraction du parti communiste de garder la main sur la dénonciation des crimes de la police politique pour se maintenir au pouvoir grâce au sacrifice du couple des dictateurs ... Toutes les propagandes de guerre inventent des crimes atroces, sadiques sexuels entre autres, imputés à l'ennemi, mais là les crimes étaient imputés à un pouvoir dont diabolisation partielle permis el maintient.

des situations où tous sont coupables . D'une façon plus générale, la dénonciation purement horrifiée des pratiques des viols et cruautés extrêmes en temps de guerre tend à dépolitiser les commentaires au profit de la référence confortable à la « barbarie humaine » éternelle, qui enveloppe aussi ses victimes d'un voile d'éternité triste, celle des choses banales parce que fatales...

Conclusion

La culture de la virilité contemporaine pose la sexualité active de pénétration comme performance positive majeure , et les mises en spectacles des images de sexualité intense font de l'acte d'amour , injonction d'époque, une image dissymétrique où c'est le corps *pénétré* qui est « possédé » « *baisé* » . Le champ de la domination politique semble hanté par cette force mimétique de la scène sexuelle pour signifier une victoire : comme si une même figuration organique, un même *geste du sang* dans l'érection du bras levé du corps redressé au moment du but, de la victoire ; comme si la rage de joie furieuse du vainqueur ne pouvait s'exprimer que dans cette imagerie phallique, comme si l'image même de la défaite était celle d'un corps écroulé, « possédé », « *enculé* »... Les propagandes politiques de guerre s'appuient sur ces strates sémiologiques rémanentes et récurrentes en temps de paix, que de nombreux films et bandes dessinées mettent en images. Cette discordance de sens pour une même scénographie rend plus précis le crime de profanation, et plus infernale la douleur produite : le viol est un crime de perversion. La présence actuelle de ces crimes qui perdurent massivement en ce début du XXIe siècle malgré des avancées remarquables en terme d'incrimination en temps de paix comme en temps de guerre pourrait être liée en partie à cette familiarité des acteurs locaux avec cette sous culture d'une esthétique excitante de la virilité que l'acte sexuel exhibé démontre sans cesse sur tous les écrans : tout un système d'images qu'une exceptionnelle avancée technologique tend à démultiplier sur la

planète entière, viendrait offrir son sous-bassement très contemporain à la fabrique ancienne de l'impunité des acteurs de crimes sexuels en temps de guerre comme de paix.

Ce système d'images très contemporains vient renforcer l'épaisse impunité historique des crimes sexuels, celle qui finit par construire insensiblement le droit de punir et de torturer des bourreaux à l'encontre des victimes définitivement stigmatisées sur tous les plans. Comme dans l'exemple de l'esclavage comme forme historique criminelle normalisée de longue durée, par exemple à l'encontre des Roms en Roumanie, (dernier pays en Europe à avoir aboli leur esclavage²⁶), les crimes contre les femmes sont encore plus profondément culturellement enfoncés dans le temps long du faire société humain, celui que traque les anthropologues. Ce grand blanc de tout ce qui ne s'inscrit ni dans l'histoire ni dans les mémoires a fabriqué l'inexistence historique des crimes contre les femmes, et constitue une des conditions de leur reproduction, malgré les souffrances et les résistances. Au delà de l'indignation morale ou des explications psychiques, l'analyse des mécanismes sociologiques à l'œuvre pourraient être élaborée à partir d'analyses renouvelées modélisation et légitimation systémiques du présent par lui-même, qui suppose éternel son horizon de références tacite.

Peut-être que dans cette période historique particulière de la charnière du XXIe siècle, c'est tout le socle immense de l'impunité historique accordée aux crimes sexuels en temps de guerre et de paix qui est ébranlé dans une tendance actuelle internationale de dénonciation — malgré un système d'images qui continue de fabriquer l'impunité du héros viril. Leur dénonciation collective croissante en temps de guerre comme en temps de paix n'en n'est sans doute qu'à ses débuts.

Mots clés : viol, femme, scène sexuelle, crime de guerre.

²⁶ Le 20 février 1856, après 500 ans d'esclavage.

Véronique Nahoum - Grappe

**KULTURA BASHKËKOHORE E PËRDHUNIMIT -
INSKENIMI, SHENJË E DOMINIMIT
TË ARMATOSUR NË KOHË LUFTE**

Përmbledhja

Pavarësisht nga gjyqësimi në rritje i krimeve seksuale, përdhunimet gjatë paqes dhe luftës nuk duket se po ulen në shoqërinë tonë bashkëkohore. Ky studim dëshiron ta përfshijë këtë çështje në një kontekst të veçantë kulturor. Theksi aktual mbi estetikën e seksualitetit të dhunshëm në prodhimin e imazheve në të cilat “bërja e dashurisë” është një detyrim kulturor, i lidhur me fuqinë e imponimit të dominimit historik (koncepti i vlerave bazë në lëvizje), në këtë punim është studiuar në kontekstin e të kuptuarit të arsyes pse seksualiteti kthehet në armën e “*mbjelljes së urrejtjes*”.

Fjalët çelës: përdhunim, gra, skenë seksuale, krime lufte.

*Lino Veljak**

PRAXIS DHE KRITIKA E RACIONALITETIT INSTRUMENTAL

Abstrakt

Motivi kryesor i lëvizjes studentore të vitit 1968 qëndronte në kontestimin e racionalitetit instrumental. Në sajë të hulumtimeve mbi dallimet midis arsyes (gjerm. *Verstand*) dhe mendjes (*Vernunft*) formohet në qarqet filozofike rreth revistës *Praxis* (1967-1977) kritika e racionalitetit instrumental. Kritika e mendjes instrumentale u zhvillua në Shkollën e Frankfurtit (burimisht nga Max Horkheimer, pastaj në një formë sistematike të Habermasi, i cili bën dallimin midis mendjes njohëse-instrumentale, karakteristike për shkencën, me të cilin shqyrtohen ngjarje të caktuara, parashikohen dhe kontrollohen rrjedhoja, e njëherësh bëhen ndërhyrje në sajë të hipotezave të shtruara nga ana e mendjes morale-praktike dhe mendjes estetike). Kritika për të cilën bëhet fjalë këtu është e orientuar, parimisht, kundër metafizikës, në veçanti në verzionet pozitiviste-scientiste, por autorët e qarkut të përmendur dallohen edhe në raport me Shkollën e Frankfurtit, në njerën anë, për shkak të interpretimit të tyre të Marx-it, në veçanti sa i takon domethënies dhe rolit të çështjes së punës brenda konceptit të Marx-it.

Fjalët çelës: 1968, racionaliteti, arsyeja, mendja, *Praxis*, Shkolla e Frankfurtit.

* Filozof, profesor i filozofisë në Fakultetin Filozofik të Univerzitetit të Zagrebit. Autor i veprave të çmuara nga filozofia. Veç tjerash botoi edhe këto libra, *Horizonti i metafizikës*, 1988, *Udhëkryqet e epokës*, 1990, *Prej ontologjisë të filozofia e historisë*, 2004, *Filozofia dhe bashkëkohësia* (2010), *Kritika e alternativave të rreme*, 2010 etj. Ka ligjëruar në univerzitete të ndryshme evropiane, si profesor i ftuar.

Hyrje: viti 1968 dhe racionaliteti instrumental

Lëvizja studentore (kryengritja e studentëve ose kontestimi të cilin e kanë udhëhequr studentët) i cili arriti kulmin e vet në muajin maj (te ne në muajin qershor) 1968, mbështetej edhe në kritikën e luftës në Vietnam, në kritikën e shoqërisë së konsumit dhe në kritikën e rendit qytetar-kapitalist në Jugosllavi dhe Poloni po kështu edhe në kritikën midis objektivave të afishuara socialiste dhe zbatimit të tyre apo madje zbatimit perverz në praktikën shoqërore.¹

Lidhur me lëvizjen studentore („lëvizjen e qershorit“) në Jugosllavi, në radhë të parë në Beograd dhe Zagreb, e kam bërë një analizë më të hollësishme në vitin 1984, në artikullin „Lëvizja studentore midis mistifikimit dhe mosmarrveshjeve“, i cili u botua në revistën „*Naše teme*“.² Kësaj analize nuk do t'i shtoja diçka thelbësore, por ndoshta me këtë rast vlen të veçohen disa momente të analizës së kontekstit të paraqitjes së kësaj lëvizje. Para së gjithash, gjendja shoqërore dhe politike në vend u shënua me drejtime kontraverze të zhvillimit, e kësaj duhet shtuar momentet kontraverze të funksionimit të sistemit politik, të cilën e ilustron edhe fakti se ato vite përgaditet terreni për krizën politike, e cila kulmon me zbërthimin e saj në vitin 1971-1972. Tendencat e kundërthënshme të zhvillimit të asaj kohe do të krijojnë edhe një situatë të ndërlikuar në fushën e ekonomisë, situatë e cila ka edhe disa tipare të krizës. Dukuritë si ajo e shtimit të papunësisë (e cila pjesërisht kompenzohet me shkuarjen masive të punëtorëve në botën e jashtme, gjë që nuk do të mund të pengojë simpomet e para të fenomenit deriatëherë të panjohur të

¹ Lëvizja studentore identifikohet si lëvizje e kontestimit, fjala vjen, nga Sergio Zavoli, në librin *La notte della Repubblica*, Nuova Eri, Roma 1992. Për lëvizjen studentore në Gjermani shih Wolfgang Kraushaar, *Achtundsechzig. Eine Bilanz*, Propyläen, Berlin 2008. Për lëvizjen në planin global me potencialin e tij për të ardhmen shih në librin e Immanuel Wallerstein, *Utopistics: Or, Historical Choices of the Twenty-first Century*, New Press, New York 2008.

² Shih: Lino Veljak, *Raspuća epohe*, Biblioteka „Pitanja“, Radna zajednica RK SSOH, Zagreb 1990, str. 89-105.

papunësisë së të rinjve me formim të lartë shkollor), manifestimet më të theksuara të dallimeve sociale, depërtimi i orientimit jetësor konsumator dhe forma (të nxitura) të produksionit ideologjik (si dhe ngritja e tyre definitive në nivelin e modelit prijës të jetës praktike) – të gjitha këto dukuri, që nuk janë diçka tjetër veçse konsekuenca të ndërveprimeve faktike, të vendosura më parë (jo programore, por „metaideologjike“) të zgjedhjeve dhe trajtave në të cilat, në rethana të caktuara, ato zgjedhje realizoheshin, shënonte një periudhë të re, kohë e cila në njërin anë shkaktonte huti dhe në anën tjetër krijonte truall të frytshëm për intensivimin e vëlimeve sociale në nivele të ndryshme të jetës shoqërore.³

Analizës së mëparshme do t'ia shtoja edhe këtë: „Për dallim nga lëvizje të ngjashme në Perëndim të cilat kontestonin në forma radikale tërësinë e shoqërisë ekzistuese, kjo lëvizje e shënuar në dukje me një riafirmim paradoksal të programit zyrtar transformohet në themel të kontestimit të gjithë asaj që pengon realizimin praktik të kërkesave të tij.“⁴

Racionaliteti instrumental

Duhet të nisemi nga përkufizimi i konceptit kryesor të racionalitetit instrumental. Sipas disa autorëve bashkëkohorë anglosakson, siç janë John Rawls⁵ e Robert Nozick⁶, racionaliteti instrumental dallon nga racionaliteti vlerësues, ngase është i orientuar në përvetësimin dhe zbatimin e dijes (përderisa racionaliteti vlerësues ka të bëjë me gjykimin mendor dhe është i orientuar nga qëllimet morale). Natyrisht, formulimin burimor të konceptit të racionalitetit instrumental nuk do ta gjejmë në botën anglosaksone, por në Gjermani

³ Shih: po aty, f. 94-95.

⁴ Po aty, f. 97.

⁵ Shih: John Rawls, *A Theory of Justice*, Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1999, në veçanti f. 41.

⁶ Shih: Robert Nozick, *The Nature of Rationality*, Princeton University Press, Princeton 1993, f.139.

në fillimin e shekullit XX, në konceptin *Zweckrationalität*, të cilin e farkoi Max Weberi (duke e bërë dallimin midis atij lloji të racionalitetit nga racionaliteti vlerësues, *Wertrationalität*).⁷

Koncepti i Weber-it *Zweckrationalität* rëndom përkthehet si racionalitet i qëllimshëm (qëllimor) apo, thënë më thjesht, racionalitet që synon realizimin e një qëllimi (që ka një finalitetit). Në një kuptim më të përgjithshëm dhe neutral në pikëpamje vlerësuese përkthimi do të ishte racionalitet qëllimprurës, që përmbush një qëllim⁸.

Vetë Weberi e përkufizon atë racionalitet si veprimtari (veprim) që synon një qëllim i cili është i orientuar vetëm te mjetet të cilat subjektivisht përfytyrohen si adekuate (gjegjëse) për arritjen e qëllimeve të kuptuara njëtrajtshëm. Me këtë rast, përparimi në dimenzionin qëllimprurës mund të shkaktojë dëm në dimenzionin e racionalitetit vlerësues (aksiologjik).⁹

Thënë më thjesht, kjo do të thotë se veprimi, i cili me sukses arrinë te qëllimi nga i cili synon, do të jetë aq më i sukseshëm sa më pak që merr parasysh pranueshmërinë morale të mjeteve me të cilat shërbehet.

Racionaliteti i tillë instrumental është përcaktuar me pritjet e sjelljeve të objekteve në ambient dhe sjelljeve të njerëzve tjerë, në mënyrë që të gjitha ato qenie jo të gjalla dhe të gjalla (përfshirë, natyrisht, edhe njerëzit) të transformohen në kushte apo mjete me të

⁷ Mirëpo duhet theksuar se në botën anglosaksone ka dallime të theksuara sa i takon arsyeshmërisë së të dalluarit midis racionalitetit instrumental dhe racionalitetit vlerësues. Kësisoj James Gouinlock duke shkuar gjurmëve të Johna Deweyt e shikon këtë dallim si një dualizëm të pavend, prandaj kritikikon pozicionin e Rawlsit dhe atë të Nozick. (shih James S. Gouinlock, *Rediscovering the Moral Life*, Prometheus Books, Amherst 1993, f 248. dhe më tutje). Kritikë të ngjashme të të dalluarit e tillë e ka shtruar edhe Srodnu vrstu kritike tog Amartya Sen, *The Idea of Rationality*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 2009.

⁸ Shih Max Weber, *Methodologische Schriften*, Fischer, Frankfurt/M. 1968, str. 170.

⁹ Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, Mohr Siebeck, Tübingen 1964, str. 22.

cilat aktorët e veprimit instrumental arrijnë të qëllimet e dëshirueshme dhe të matshme. Natyrisht, këtu ka rëndësi kryesore shkenca me qëndrimin vlerësues neutral (edhe një kontribut i Weberit për idenë e racionalitetit instrumental!), shkenca e epokës së re, pozitiviste, empirike dhe instrumentale e orientuar nga përsundimi racional i natyrës, por edhe mbi shoqërinë dhe njerëzit tjerë, si dhe vendosja e një kontrolli efikas mbi këta. Ç'është e vërteta, Max Weberi hetoi se institucionalizimi dhe racionalizimi mund të jenë, në veçanti në shoqërinë industriale, mjet i fuqishëm në luftë për arritjen e mbisundimit shoqëror.

Kritika e instrumentalitetit racional

Duke marrë parasysh të gjitha tmerret që kanë shënuar shekullin XX, prej luftërave botërore, imperializmit, tipeve të ndryshme e deri te kampet e përqëndrimit dhe gjenocidet, veç tjerash – e të gjitha këto u bënë teknikisht të mundura pikërisht me modernizimin, industrializimin dhe racionalizimin e botës – të realizuara në prizmin e racionalitetit instrumental, formësohen tipe të ndryshme të kritikës së racionalitetit instrumental.¹⁰ Këto kritika janë të shumëllojshme (e në disa raste madje edhe mes veti të kundërthënshme nga aspekti i motivimit), gjë që bëhet e qartë porsa të shikohet lista e disa bartësve të tyre. Këtu gjejmë emra si Georga Lúkacs, Walter Benjamin, Maxa Horkheimer dhe Theodor Adorno, Michel Foucault, Hanna Arendt, por edhe Martin Heidegger ose edhe Georg Simmel. Sistemimi dhe klasifikimi i këtyre kritikave do ishte tejet interesant dhe s'ka dyshim se kjo, sidomos nëse do të shoqërohej me një analizë përkatëse të dallimeve midis bartësve të kritikës, do të bënte të mundur të diktohen aspekte të rëndësishme të kundërvënieve kyçe që cilësojnë filozofinë

¹⁰ Shih prezanrimin e kritikave të racionalitetit instrumental në librin e Darrow Schechter, *Die Kritik der instrumentellen Vernunft von Weber bis Habermas*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden 2013. Libri u botua burimisht më 2010 në gjuhën angleze.

bashkëkohore. Mirëpo nëse do të shkonim kësaj udhe do të largoheshim shumë nga tema e cila këtu është në qendër të vëmendjes. Mu për këtë është dashur që të kufizohemi me përfundimin e përgjithshëm mbi karakterin bazik të atyre kritikave: kritika e racionalitetit instrumental është e mbështetur në kontestimin dhe flakjen e besimit pozitivist (karakteristik për orientimet kryesore) se faktet e dëshmuara në mënyrë eksperimentale janë momente të pazëvendësueshme të së vërtetës, edhe nëse kjo e vërtetë do të quhej besim i arsyetuar. Për disa nga kritikët e racionalitetit instrumental ajo u bë mjet i represionit e cila zbatohet mbi njerëzit dhe e cila i ka ngulfatur gati tërësisht forcat vetçliruese të mendjes, duke e reduktuar këte tërësisht në atë dimenzion instrumental dhe kësodore u sajua edhe koncepti i mendjes instrumentale.¹¹

Praxis vs. Frankfurtianët

Në qarkun e revistës *Praxis* dhe të Shkollës Verore të Korçullës (apo si e formulon në mënyrë më të saktë hulumtuesi i traditës së *Praxis*-it Veselin Golubovic, Shkolla e Zagrebit apo Filozofia zagrebase e praktikës)¹² ato impulse të kritikës së racionalitetit instrumental sollën në radhë të parë kritikën e pozitivizmit, ndonëse recepcioni i kritikës dhe kontestimi i racionalitetit instrumental nuk kishte rëndësi kyçe për atë shkollë në kontestimin e pozitivizmit në filozofi dhe në shkencat shoqërore. Në këtë aspekt (pikëpamje) kishin rol më të rëndësishëm përvetësimi krujues i trashëgimisë së filozofëve Kanti-Hegeli-Marxi.

Mirëpo nuk do të ishte e saktë të pohohet kategorikisht se në rrethin e kësaj filozofie, edhe në kuptimin më të ngushtë apo më rigoroz, nuk ka pasur qasje kritike ndaj problematikës të cilën e hap

¹² Shih Veselin Golubović, *Zagrebačka filozofija prakse*, Plejada, Zagreb 2018.

ideja e racionalitetit instrumental.¹³ Qasja për të cilën është fjala bazohet në të dalluarit e rreptë të arsyes (razum) dhe mendjes (um), e këtë dallim e ka përpunuar në mënyrën më sistematike dhe më radikale Milan Kangrga.¹⁴

Tiparet themelore të kësaj qasje ndoshta më së miri i ilustron debati mbi këtë problematikë të cilin e kanë zhvilluar përfaqësuesit e shquar të revistës *Praxis* me përfaqësuesit e teorisë kritike, në radhë të parë me Herbert Marcuse-n dhe, edhe më shumë, me Jurgen Habermas-in.

Nëse kufizohemi në vetëm dy mendimtarë tonë të cilët, sipas mendimit tim, kanë dhënë kontributin më të rëndësishëm për këtë debat, e këta janë Gajo Petrović dhe Milan Kangrga, atëher do të mund të veçohen këto momente vijuese që ilustrjnë mënyrën e problematizimit të racionalitetit instrumental në rrethin e përmendur intelektual ashtu si janë formuluar në debatin me përfaqësuesit e Shkollës së Frankfurtit.

Gajo Petrović ka problematizuar racionalitetin instrumental para së gjithash në dialogët e rreptë me mikun e vet të afërt (por jo edhe bashkëmendimtarin filozofik) Jurgen Habermas.

Ai pranon se Habermas është orvatur që në një mënyrë të re ta specifikojë konceptin e Marksit mbi praktikën me qëllim që ta bëjë të përdorshëm në kërkimet bashkëkohore të shkencave shoqërore dhe këtë e ka bërë në saje të dallimit që ka shtruar midis punës apo veprimit të qëllimshëm racional, në njërën anë, dhe veprimit komunikativ apo ndërveprimit, në anën tjetër. Puna është ose veprim instrumental sipas rregullave teknike të cilat mbështeten në dijen empirike apo zgjedhje racionale a kombinim i të parës me të dytën.¹⁵

¹³ Një prezantim shumë të qëlluar dhe analizë të raporteve midis Shkollës së Zagrebit dhe Shkollës së Frankfurtit e zhvillon Muhamedin Kullashi në *Humanisme et haine*, L'Harmattan, Paris/Montréal 1998, f. 17-37.

¹⁴ Shih në veçanti Milan Kangrga, *Etika ili revolucija*, Nolit, Beograd 1983, str. 238. i dalje.

¹⁵ Shih: Gajo Petrović, *Praksa/istina*, Kulturno-prosvjetni sabor Hrvatske, Zagreb 1986., f.36-37.

Mirëpo sa i takon çështjes së racionalitetit instrumental ka rëndësi të veçantë kontestimi i arsyeshmërisë së mohimit që Habermas i bën supozimeve ontologjike dhe antropologjike të çështjeve (pyetjeve) të cilat Marks i shtronte. Gajo Petrović mendon se Habermas nuk ka të drejtë kur pohon se Marks i kurrë nuk shtroi pyetjen mbi esencën e njeriut dhe shoqërisë dhe se nuk e ka shtruar asnjëherë pyetjen se në ç'mënyrë formësohet kuptimi i qenies(-imit) shoqërore. Ky është burimi i mospajtimeve të tyre rreth shkencës, teknikës, punës dhe racionalitetit.

Thelbi i kritikës që Petrović i bën Habermasit është i ndërmjetësuar me analizën e tij të dallimeve midis Marcuses dhe Habermasit. Ndryshe nga ata që mbrojnë pikëpamjen instrumentale mbi shkencën dhe teknikën (ato në vete nuk janë as të këqija e as të mira, por neutrale, pra mund të përdoren qoftë për qëllime të mira, qoftë për ato të këqija), Marcuse e shikon teknikën dhe shkencën, si të tilla, të cilësuar me disa aspekte të këqia dhe të rrezikshme. Këto aspekte jo vetëm se mund të ndihmojnë mbajtjen dhe përforcimin e rendit ekzistues, por madje edhe të bëhen mjete kryesore për arsyetimin dhe mbajtjen e tyre. Shkenca dhe teknika nuk janë doemos konzervative apo reacionare, por ato janë të vendosura në një kontekst shoqëror-historik, e vetë teknika paraqet një projekt historiko-shoqëror i cili nuk mund të realizohet në mënyrë neutrale, por i shërben përforcimit të sundimit dhe ideologjisë borgjeze; shkenca bashkëkohore dhe teknika edhe vetë u bënë ideologji dhe formë e sundimit. Në kundërshtim me Max Weberin, i cili mendon se ekonomia kapitaliste dhe sundimi burokratik bazohen mbi parimet e një racionaliteti neutral në pikëpamje klasore (i veprimtarisë racionale të qëllimshme, është kjo *Zweckrationalität* e njohur), Marcuse mendon se në këtë racionalitet të Weber-it nuk realizohet racionaliteti si i tillë, porse në emër të racionalitetit zbatohet një lloj i fshehur i sundimit politik.¹⁶ Në fakt, raportet ekzistuese të prodhimit paraqiten si formë e domosdoshme organizative e shoqërisë së racionalizuar, gjë që është e mundur, ngase aty operohet me konceptin e kufizuar të

racionalitetit. Racionaliteti mbron legjitimitetin e sundimit, kurse horizonti instrumentalist i mendjes¹⁶ hapet në drejtim të formësimit të shoqërisë e cila është totalitare në mënyrë racionale.

Habermasi nuk pajtohet me këto qëndrime të Marcuse-së. Nëse Marcuse do të kishte të drejtë sa i takon *a priori*-t kapitalist i cili, sipas tij, është i integruar në racionalitetin (instrumental) të shkencës, atëherë, sipas Habermasit, do ishte e domosdoshme që të revolucionarizohen vetë shkenca dhe teknika nëse duan të arrihet te emancipimi, por nuk është i paramendueshëm asnjë projekt alternativ i shkencës dhe teknikës së re. Së këndejmi, mjafton ndryshimi i suazës institucionale në të cilën zhvillohen shkenca dhe aplikimi i saj teknik. Sipas Habermasit makineria e botës teknike si e tillë është indiferente ndaj qëllimeve politike.¹⁷

Gajo Petrović komenton kritikën e Marcuse-së duke u nisur nga vrojtimi mbi karakterin e konceptit të dyfishtë të Habermasit mbi racionalizimin: Habermasi në fakt mbron tezën tradicionaliste marksiste sipas së cilës përparimi shkencor-teknik (thënë me zhargonin marksist: procesi i zhvillimit të forcave prodhuese) kërkon racionalizimin në nivelin e nënsistemeve të veprimtarisë racionale të qëllimshme, por ai vetiu nuk mund të shpie te racionalizimi në nivelin e suazës institucionale.¹⁸ Për pikëpamjen marksiste, racionalizimi i suazës institucionale mund të arrihet vetëm me luftë klasore të punëtorisë dhe me revolucionin socialist. E në këtë pikë Habermasi, sipas Petrovićit, ndahet nga marksizmi tradicional duke konsideruar se e vetmja hapësirë ku racionalizimi i suazës institucionale mund të arrihet ka të bëjë me debatin për karakterin adekuat dhe pranimin e parimeve e normave që drejtojnë veprimin.¹⁹

¹⁶ Koncepti i mendjes, siç shihet këtu, nuk përdoret në kuptimin e saktë që ka *Vernunft*, gjë që do të nxitë kritika të ashpra të Milan Kangërgës.

¹⁷ Shih: Petrović, *Marx i marksisti*, f. 337.

¹⁸ Shih po aty, f. 338-339.

¹⁹ Shih po aty, f. 339. dhe më tutje.

Sipas mendimit të Gajo Petrovićit, Habermasi dhe marksizmi tradicional kanë të përbashkët bindjen se shkenca dhe teknika (forcat prodhuese) duhet zhvilluar më tutje, por duhet ndryshuar raportet e prodhimit, sistemin shoqëror dhe suazat institucionale. Mirëpo, argumentet për ndryshimin e rendit institucional, sikurse edhe drejtimet kryesore, rrugët dhe perspektivat e ndryshimeve të kërkuara mbeten jo aq të qarta. Shkaku i kësaj paqartësie ka të bëjë me mënjanimin e „pyetjes themelore mbi njeriun“.

U lanë anash edhe orvatjet e Marxit rreth kësaj çështje (e këto përpjekje Petroviqi deshi t'i riaktualizojë me „mendimin e praktikës“ dhe „mendimin mbi revolucionin“), e kjo pati si rrjedhojë që edhe marksistët tradicionalë (ose dogmatikë), sikurse edhe Habermasi mund të shtrojnë pyetje mbi racionalitetin teknik (pra, instrumental) vetëm në nivelin e sociologjisë, me një mbështetje eventuale të ndonjë etike normative, pa bazë ontoantropologjike, pa ndihmën e koncepteve si ato të lirisë, krijimtarisë, tëhuajimit apo shtuajësimit (kapërcimit të tëhuajimit).²⁰

Për Habermasin është e papranueshme mënyra si e shtron Marcuse çështjen e përgjegjësisë së shkencës dhe teknikës për të këqijat në botën e sotme (e në këtë drejtim Marcuse ka shkuar një hap më tutje se Horkheimeri dhe Adorno), sepse nga pranimi i natyrës djallëzore të iluminizmit do të dilte një konceptcionin pesimist.

Pikërisht për këtë arsye ai i shmanget shqyrtimit filozofik të esencës dhe kuptimit të shkencës bashkëkohore dhe teknikës, duke u kufizuar te problematizimi i rolit të tyre në shoqërinë e sotme, sikurse që zëvendëson kritikën e sundimit teknokratik me kritikën e vetëdijes teknokratike.²¹

Milan Kangërgera, ndërkaq, në kritikën e Habermasit është edhe më radikal. Habermasi jo vetëm se nuk e merr parasysh konceptin e Marksit mbi praktikën (e nga praktika del edhe tëhuajsimi i saj në formën e punës së tëhuajësuar), por edhe vetë konceptin e punës e merr

²⁰ Shih po aty, f. 340.

²¹ Shih: po aty, f. 357.

në domethënien e saj krejt instrumentale, duke harruar se koncepti i Marksit mbi punën nuk shteret në domethënien e saj instrumentale²²; puna është edhe sendësim (objektivim) i forcave thelbësore të njeriut në trajtën e objekteve shqisore të huaja.

Habermasi nuk arrin të kuptuarit e pozicionit ashtu si e formuloi në *Grundrisse* sipas të cilave objekti nuk është objekt në përgjithësi, por një objekt i caktuar i cili është i ndërmjetësuar me prodhimin: uria është uri, por uria e cila shuhet me mish të zier dhe i cili hahet me anë të nofullës dhe thikës është e ndrushme nga uria ku mishi i papjekur gëlltitet me duar, thonj dhe dhëmb.

Habermasi, pra, nuk e ka kuptuar se prodhimi nuk prodhon vetëm objektin e shpenzimit, por edhe mënyrën e shpenzimit, nuk prodhon vetëm objektivisht, por edhe subjektivisht. Ai nuk e ka vërejtur se Marksi nuk e kupton vetëkonstituimin e punës si konstituim vetëm përmes punës dhe se vetëprodhimi i gjinisë njerëzore nuk mund të reduktohet në punë. Punën apo veprimtarinë instrumentale Habermasi e kupton si bartës të prodhimit (të raporteve me natyrën), me ç'rast ai është i privuar jo vetëm nga lidhja me konceptin antik *praxis*, por edhe me konceptin *poiesis*, kështu që ai është i reduktuar vetëm në *tehne*²³.

Koncepti i punës instrumentale është shumë i ngushtë, thekson Kangërga, për të kuptuarit, fjala vjen të prodhimit të veprës artistike.²⁴

Duke folur për vetëdijësimin e asaj që është objektivuar (që është bërë objekt), Habermasi nuk e sheh domethënien spekulative dhe historike si dhe kuptimin e konceptit të sendësimit²⁵, aktit të formësimit reciprok e të njëkohshëm të objektit dhe subjektit e njëherazi edhe vetëdijësimit mbi atë raport të subjektit me objektin.²⁶

²² Shih: Milan Kangrga, *Praksa vrijeme svijet*, Nolit, Beograd 1984, f. 65.

²³ Shih po aty, 56.

²⁴ Shih po aty, f.. 68.

²⁵ Termin filozofik në gjuhën kroate «opredmečenje» ne e përkthejmë me fjalën «sendësim», si aktivitet me të cilin prodhohen sendet (shënim i përkthyesit).

²⁶ Shih *Praksa vrijeme svijet*, f.. 71.

Nëse diçka është bërë send (objekt), atëherë subjekti i sendësimit e di apo reflekton për „veten si të tillë“. Mirëpo Habermasi me sendësim nuk e mendon edhe prodhimin, sepse, pohon Kangërga, thjesht nuk dëshiron „t'ia pranojë Marksit se ai me konceptin e *prodhimit* mendon diçka tjetër nga puna si ajo veprimtari *instrumentale*.²⁷

Kangërga i kushton më pak vëmendje problematizimit të racionalitetit instrumental. Marcuse-në e shikon Kanëgra me sy më të favorshëm. Për dallim nga Habermasi, Marcuse, sipas Kangërgës, fort saktësisht e sheh rrezikun nga mbetja në nivelin e pozicionit njohës-teorik (ose siç do të thoshte Kangërga, shkencor-metafizik) të raportit, të menduar e të shtruar, të subjektit dhe objektit, gjë që e bën të mundur tematizimin praktik të ndryshimit të realitetit „i drejtuar shkencërisht”.²⁸

Pamendësia e racionalitetit instrumental

Kritika e racionalitetit instrumental ashtu si u zhvillua në qarkun e revistës *Praxis* ndalet te çështja e natyrës së saj të vërtetë. Mirëpo në mënyrë implicite, ndonse jo edhe të elaboruar, është dhënë përgjigjja në pyetjen e shtruar: racionaliteti instrumental *është cilësuar thelbësisht me pamendësinë e tij*. Arsyeja e cila është emancipuar nga mendja (mendja praktike, e pareduktueshme në etikën normative) është përvetësimi në pamendësi.

Të kuptuarit e iracionalitetit të racionalitetit instrumental hap shumë pyetje. Më e rëndësishmja duket se është: A bën në emër të luftimit të pamendësisë të barazohet mendja me qëndrim plaçkitës, me atë veprimtari racionale e cila është e orientuar kah dobia dhe përfitimi dhe, kështu – sikurse që bën një postmodernizëm i caktuar – të

²⁷ Po aty, f. 73.

²⁸ Isto, str. 57.

braktiset mendja në emër të autenticitetit, i kuptuar në një mënyrë apo një tjetër?

Nëse bëhet e qartë se në këtë qasje fshihet edhe një alternativë e rreme, e cila shërben për ta fshehur logjikën e riprodhimit të jetës e bazuar mbi kapitalin (dhe mu kjo logjikë është shkaku themelor i perversitetit të mendjes në pamendësi), atëherë mund të shmanget dilema se a duhet të heqim dorë nga përparimi apo t'i nënshtrohemi doemos atij tipi të sundimit i cili vepron në epokën tonë.

Referenca të cituara dhe të komentuara:

- [1] Sergio Zavoli, *La notte della Repubblica*, Nuova Eri, Roma 1992.
- [2] Wolfgang Kraushaar, *Achtundsechzig. Eine Bilanz*, Propyläen, Berlin 2008.
- [3] Immanuel Wallerstein, *Utopistics: Or, Historical Choices of the Twenty-first Century*, New Press, New York 2008.
- [4] Lino Veljak, „Studetski pokret između mistifikacije i nesporazuma“, u: *Raspuća epohe*, Biblioteka „Pitanja“, Radna zajednica RK SSOH, Zagreb 1990, str. 89-105.
- [5] John Rawls, *A Theory of Justice*, Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1999.
- [6] Robert Nozick, *The Nature of Rationality*, Princeton University Press, Princeton 1993.
- [7] James S. Gouinlock, *Rediscovering the Moral Life*, Prometheus Books, Amherst 1993.
- [8] Amartya Sen, *The Idea of Rationality*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 2009.
- [9] Max Weber, *Methodologische Schriften*, Fischer, Frankfurt/M. 1968.

- [10] Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, Mohr Siebeck, Tübingen 1964.
- [11] Darrow Schecter, *Die Kritik der instrumentellen Vernunft von Weber bis Habermas*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden 2013 (engl. izv. 2010).
- [12] Predrag Krstić, *Subjekt protiv subjektivnosti*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju/Filip Višnjić, Beograd 2007.
- [13] Milan Kangrga, *Etika ili revolucija*, Nolit, Beograd 1983.
- [14] Gajo Petrović, *Praksa/istina*, Kulturno-prosvjetni sabor Hrvatske, Zagreb 1986.
- [15] Gajo Petrović, *Filozofija prakse*, Naprijed/Nolit, Zagreb/Beograd 1986.
- [16] Gajo Petrović, *Marx i marksisti*, Naprijed/Nolit, Zagreb/Beograd 1986
- [17] Jürgen Habermas, *Technik und Wissenschaft als „Ideologie“*, Suhrkamp, Frankfurt/M. 1968.
- [18] Jürgen Habermas, *Der Diskurs der Moderne*, Suhrkamp, Frankfurt/M. 1985.
- [19] Milan Kangrga, *Praksa vrijeme svijet*, Nolit, Beograd 1984.
- [20] Vanja Sutlić, *Praksa rada kao znanstvena povijest*, “Kulturni radnik”, Zagreb 1975.

Praxis and Critique of Instrumental Rationality

Abstract

The main motive of the sixty-eight student's movement consists in the contestation of the instrumental rationality. Based on insisting on the difference between Understanding (Verstand) and Reason (Vernunft), the Praxis circle has formed a critique of the instrumental rationality. The critique of the instrumental reason has been developed in the Frankfurt School (originally by Horkheimer, later systematically by Habermas who differs cognitive-instrumental reason typical for the science, used to observe events, to predict and control outcomes, and to intervene in the world on the basis of its hypothesis, as opposite of the moral-practical and aesthetic reason). The critique we are concerned with here is principally oriented against metaphysics, especially its positivist-scientistic derivatives, but the authors of the mentioned circle differ from the Frankfurt school, on the one hand regarding the inadequate use of the term reason, in stead of the term rationality, and on the other hand their interpretation of Marx's meaning of the role of labour in his concept.

Key words: 1968, rationality, reason, understanding, Praxis, Frankfurt school.

Përktheu nga kroatishtja M. Kullashi

Edi Shukriu, Prishtinë

Arianit Buqinca, Prishtinë

CINABARI DHE PIKTURIMI SHKËMBOR PARAHISTORIK I VLASHNJËS (KOSOVË)

Abstrakt

Punimi trajton pikturimin e hapur shkëmbor parahistorik të “Mrizit të Kobajës” pranë Vlashnjës (2005) dhe ngjyrosjen me ngjyrë të kuqe në kuadër të kompozicioneve të drerit dhe të spiraleve të shumta me drejtime të kundërta, të pikturuara në tavanin dhe murin e hijerores. Duke pasur parasysh se cinabari ishte bazë e ngjyrës së përdorur, sillen të dhëna mbi vendndodhjen më të afërt të cinabarit prej nga banorët parahistorik të Vlashnjës kanë mund ta sigurojnë materialin për ngjyrosje.

Në punim konstatohet se në Dardani kishte burime të shumta të cinabarit dhe se ishin në përdorim dhe eksportoheshin dy lloje të cinabarit dardan, atij të kualitetit më të lartë dhe më të shtrenjtë: Ginnabareos Dardanici hoc est mini dhe cinabari dytësor: Ginnabareos secundi hoc est mini. Po ashtu vihet në përfundim se edhe në Kosovë, si hapësirë e rëndësishme e Dardanisë, gjendeshin burimet e cinabarit dhe se burimi më i afërt i cinabarit për krijuesit e artit shkëmbor parahistorik të Vlashnjës ka qenë mali i Kopaonikut - Mali i Pikëllimit apo Godeni i Pashtrikut.

Fjalët çelës: cinabari, Ginnabareos Dardanici, Mrizi i Kobajës, Vlashnja, arti shkëmbor parahistorik.

Pikturimit shkëmbor parahistorik në hijeroren e “Mrizit të Kobajës” pranë Vlashnjës (2005)¹ dhe ngjyrosja e spiraleve dhe të drerit me ngjyrë të kuqe, përkatësisht me cinabar, ishin shkas që të analizohet ngjyra e përdorur, burimi i mundshëm prej nga banorët parahistorikë të Vlashnjës e kanë siguruar cinabarin, si dhe të parashtrohet shfrytëzimi më i gjerë kohor i cinabarit për nevoja të llojllojshme.

Arti i hapur parahistorik shkëmbor u zbulua te “Mrizi i Kobajës”, pranë Vlashnjës (Prizren, Kosovë), në prill të vitit 2005 (Foto 16). Ky lloj i artit parahistorik është unik për nga përmbajtja dhe është i pari i tillë i zbuluar në Kosovë. Pikturime shkëmbore, por jo të ngjashme, njihen nga territori i Shqipërisë, siç janë ato të Trenit (Korçë), Lepenicës (Vlorë), Bovillës (Tiranë) e Rubikut,² si dhe në Lipci të Malit të Zi.³ Në Shqipëri janë zbuluar dhe incizime parahistorike, si ai i Reçit (Dibër) dhe i Xibrit (Mat),⁴ ndërsa në Kosovë janë evidentuar më pas në Sharenicë të Zatriqit mbi Rahovec etj.⁵

Hijerorja e “Mrizit të Kobajës” gjendet në anën e djathtë të Lumbardhit dhe të derdhjes së tij në kanjonin e Drinit të Bardhë (Foto 1). Pikturimi është realizuar me ngjyrë të kuqe në tavanin dhe murin e shkëmbit, si duket mbi një sfond me ngjyrë të bardhë, sfond ky që nuk është ruajtur shumë dhe që kryesisht është mbuluar me kalcit. Veprimet janë zhvilluar mbi shtresën e gurit gëlqeror, i cili më poshtë përmban edhe granit, ndërsa përreth gjenden negative të guacave, mbase të vjetra rreth 40 milion vjet.⁶

¹ Shukriu, E. (2018) p. 40, Phot. 22b; Shukriu, E. (2010) pp. 59-62. Për artin shkëmbor parahistorik informoi Jetullah Krasniqi, ish-major i TMK-së në prill të vitit 2005.

² Korkuti, M. (1969) ff. 127-132; Korkuti, M. (2008).

³ Pušić, I. (1971) pp. 117-151, T. XI.

⁴ Korkuti, M. (2008).

⁵ Krasniqi, Sh. (2015) pp. 39-42.

⁶ Informatë nga L. Gashi, antropolog fizik dhe arkeolog i Institutit Arkeologjik të Kosovës (IAK).

Në kompozicionin piktoral gjenden shtatëmbëdhjetë spirale si ideograme me drejtime të kundërta, të cilat qëndrojnë vetëm apo janë dyshe. I vetmi piktogram është figura e drerit në mur (Horizonti I). Pikturimi i tavanit është bërë me ideograme të spiraleve të vendosura në dy zonat, në përputhshmëri me strukturën shkëmbore, në Zonën A (4.70 x 0.85 m), me katër spirale të ndara drejtimesh të kundërta dhe një spirale e ruajtur dyshe, Zonën B (0.97 x 0.70 m) me dy spirale dyshe, njëra jo aq e ruajtur (Foto 2, 3). Pikturimi mural përbëhet nga Horizonti I: 12.50 m dhe Horizonti II: 12.70 m. Në krye të Horizontit I gjendet figura e drerit, i pasuar me spirale dhe me të njëjtat në Horizontin II (Foto 4, 5).

Spiralet janë pikturuar në dy hapësira të tavanit dhe në dy horizonte murale (Horizonti I, II. Foto 4 - 6), ku paraprinë figura e drerit. Spiralet kanë kahe të ndryshme, në drejtim të akrepave të orës dhe në drejtim të kundërt, andaj grupimi i caktuar i tyre del i paramenduar. mbase dhe si një kalendar, duke simbolizuar jetën – vdekjen - ringjalljen. Parë në përgjithësi, spiralet e tavanit ndërlidhen me sferat qiellore. Pikturimi i tyre mural me drerin në krye lidhet dhe me botën e nëndheshme (Foto 4 - 5), andaj të gjitha këto duket se pasqyrojnë botën tokësore - të nëndheshme dhe qiellore, përkatësisht përjetësinë.⁷

E gjithë hapësira e “Mrizit të Kobajës” dhe rreth saj përjetohet si një ‘tempull’ nën qiellin e hapur dhe shpreh relacionin midis njeriut, natyrës dhe mbinatyrores, andaj mund të nënkuptohet se ishte e lidhur me veprime të iniciacionit në të kaluarën e hershme, ku ‘labirinti’ jetësor i mundësonte shoqërisë fisnore ndarjen e djemve nga familja dhe ballafaqimin e tyre me sprovat e jetës dhe me vdekjen. Konstatimi vjen nga fakti se në afërsi gjendet lokaliteti shumëstresor nga neoliti i hershëm i Gradishës së Vlashnjës, si dhe i lokaliteteve të tjera (Foto 7).

⁷ Shih për këtë: Campbell, J. (1965) p. 446; Breuil, H. (1952).

Pikturimi parahistorik shkëmbor i “Mrizit të Kobajës” shtron dhe një pyetje të një rëndësie të veçantë: Si dhe ku e siguruan cinabarin banorët neolitikë dhe eneolitikë të kësaj hapësire?

Është e ditur se cinabari është burim i merkurit (zhivës) në natyrë dhe sipas burimeve arkeologjike dhe historike është nxjerrë dhe shfrytëzuar që nga epoka e neolitit, si pigment që nga mijëvjeçari VIII p.K. në Itali.⁸ Vetë sulfuri i merkurit në gjendje kristalore (HgS) i kompleksit të kuq është studiuar gjatë viteve dhe është konstatuar se ky pëson ndryshime nga drita e diellit dhe nga lagështia, përkatësisht se nxihet nga cinabari natyror, andaj formacioni i kristaleve kthehet në ngjyrë të bardhë e ngjyrë hiri.⁹

Pigmenti i cinabarit, si dhe merkuri (zhiva), prodhohet nga shkrirja e cinabaritit. Cinabari gjendej në masë të vogël në gjithë botën dhe për shkak të ngjyrës së tij të kuqe, të njohur dhe si vermillion, nxjerrej që nga parahistoria në Europë, në Lindjen e Afërt, në Kinë dhe në Amerikë.¹⁰ Më vonë nga ky prodhohej merkuri.¹¹

⁸ Goring-Morris, A. N. (2005) pp. 90-105.

⁹ Radepont, M. (2013) p. 10.

¹⁰ Chisholm, H. ed. (1911) p. 376; Encyclopaedia Britannica (1823) p. 157.

¹¹ Poggiali, F. et al. (2017) pp. 134-140.

Foto 1. Mrizi i Kobajës dhe hijerorja me art parahistorik shkëmbor

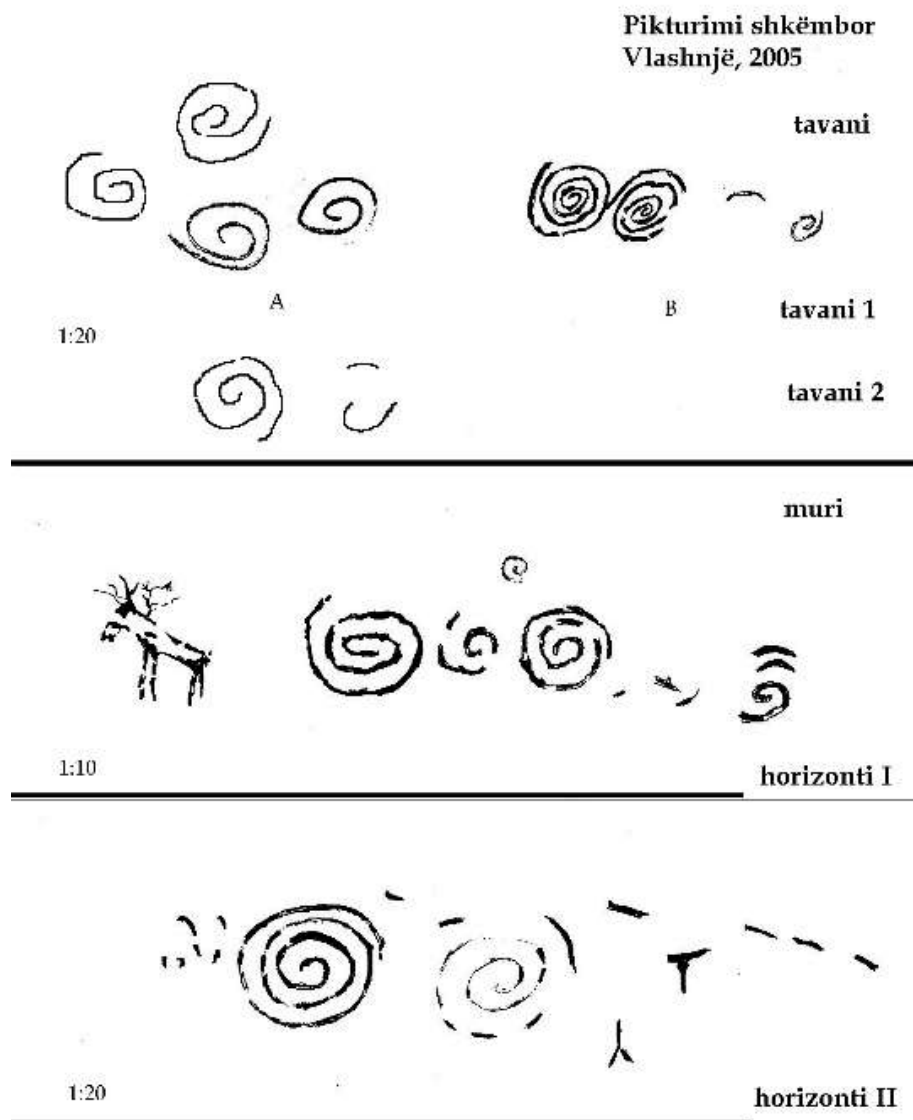
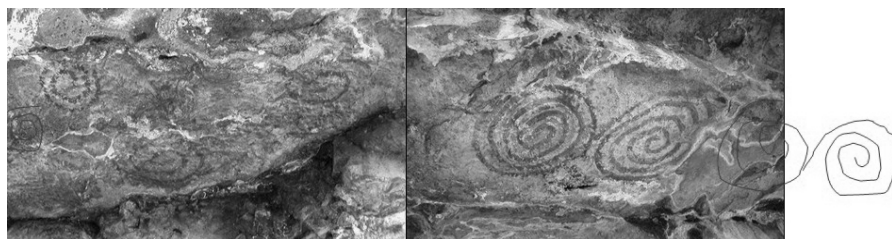

Foto 2. Arti shkëmbor te Mrizi i Kobajës

A B

Foto 3. Zona A dhe B e tavanit: Grupimi i llojllojshëm i spiraleve (Mrizi i Kobajës)

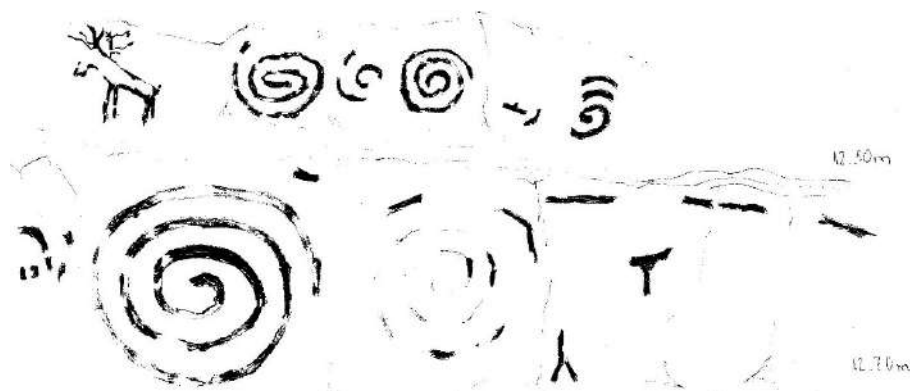

Foto 4. Pikturimi mural: Horizonti I dhe II (Mrizi i Kobajës)

Foto 5. Horizonti I: Pikturimi i drrerit dhe i spiraleve (Mrizi i Kobajës)

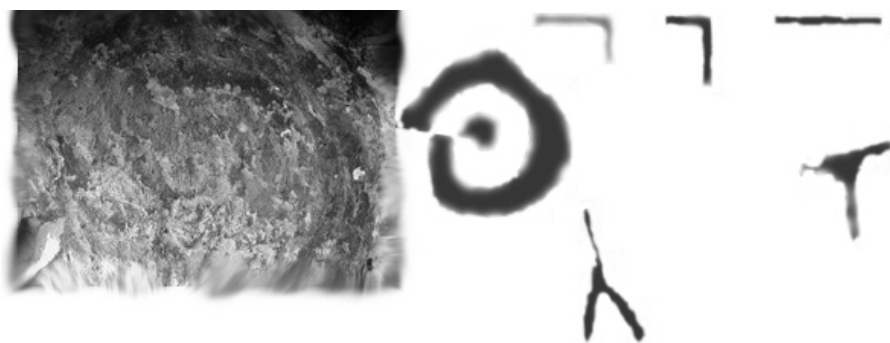

Foto 6 Horizonti II: Pikturimi i spiraleve (Mrizi i Kobajës)

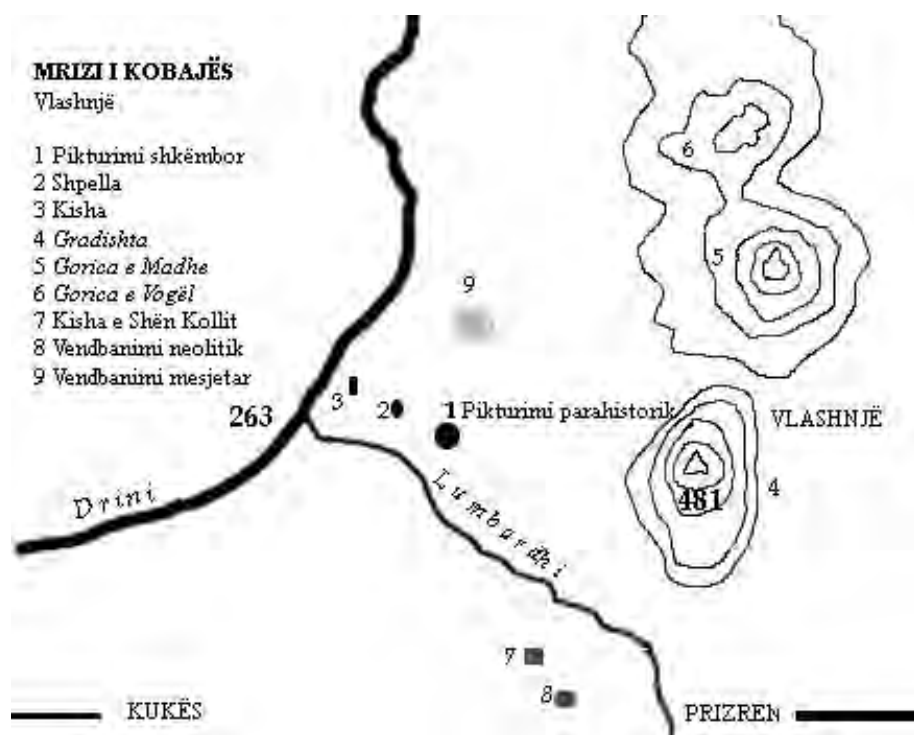

Foto 7. Lokalitetet neolitike-mesjetare rreth Mrizit të Kobajës

Cinabari i kuq i ndritshëm, për shkak të minierave të rralla vullkanike ku mund të gjendej, konsiderohet si njëri nga pigmentet më të rralla dhe më të çmueshme që nga periudha e neolitit në Çatalhöyük të Turqisë.¹² Ky është nxjerr në të gjitha minierat që përmbajnë merkurin - zhivën, si në Almaden të Spanjës, Idri të Slovenisë, Malin Amiata në Toskanë të Italisë,¹³ Malin e Avallës në Serbi.¹⁴

Cinabari ka pasur përdorim të gjerë në ecejaket e tjera kohore deri në mesjetë e më tej. Ky përdorej dhe si bazë e ngjyrës së kuqe për kombinime me pigmentet e tjera dhe si rezultat i këtyre kombinimeve përfitohej ngjyra që vendosej në fytyrë, trup, rroba, me një sërë detajesh të tjera edhe të florës, duke ofruar përshtypjen e shkëlqimit dhe të prarimit në pikturimet e freskave, të mermerit (Plinius, *Natyrallis Historia*, 33.122), të figurinave¹⁵ dhe të vazove.¹⁶ Në periudha të mëvonshme janë evidentuar disa raste kur përdorimi i cinabarit në veprat artistike nuk ka koinciduar me prezencën e këtij minerali në zonë. Një rast i tillë është vërejtur edhe nga studiuesit Caley dhe Richards në Kapadoki.¹⁷

Cinabari i kuq duket të ketë qenë pjesë e materieve pigmentare më të shtrenjta të piktorëve në punëtoritë lokale në Maqedoni.¹⁸ Në periudhën mes shekujve IV - III p.K. është dëshmuar veçanërisht në Greqi dhe Maqedoni. Cinabari si pigment ngjyre me vlerë është dëshmuar të jetë përdorur dhe në afresket e tumës së madhe të Filipit II të Maqedonisë dhe të fronit të Euridikës.¹⁹ Kualiteti më i mirë i përdorur ndonjëherë konsiderohet të jetë evidentuar në pikturimin e

¹² Zararsiz, A. et al. (2008) pp. 97-102.

¹³ Poggiali, F. et al. (2017), pp. 134-140.

¹⁴ Gajić Kvaščev, M. et al. (2012) pp.1025-1033.

¹⁵ Higgins, R. A. (1972) p. 118; Sherratt, S. (2000) pp.117-118.

¹⁶ Hendrix, E. (2003) p. 141.

¹⁷ Caley, E. R. - Richards J. F. C. (éd.) (1956) p. 179.

¹⁸ Brecolouki H. (2014), p. 8.

¹⁹ Brecolouki, H. (2006) p. 58.

chymatione-ve dorike në skenën e darkës, në muret e varrit në Aghios Athanassios afër Selanikut.²⁰

Nga “Historia e Natyrës” e Plinit të Vjetër (33.115-117) është e ditur vlera jashtëzakonisht e shtrenjtë e cinabarit si dhe rëndësia sakrale që kishte ky mineral te romakët. Me të e ngjyrosnin fytyrën e shtatoreve të kryehyjit të panteonit romak Jupiterit, si dhe trupin e tyre në raste triumfale. Piktorët romak e përdornin cinabarin vetëm në murale të shtrenjta dhe luksoze (Dioscorides, *De materia medica* 5. 94), ndërsa nga mbretërit përdorej edhe si tush për nënshkrim (Aelius Herodianus, *Περὶ κλίσεως ὀνομάτων* 3, 2. 767).

Në perandorinë romake cinabari duket të jetë konsideruar gjithashtu i rrezikshëm për organizmin. Plini i Vjetër shkruan se edhe zejtarët që punonin apo ngjyrosnin me cinabar në punëtori, të cilët e lidhnin fytyrën me maska nga pëlhura lëkure të holla për ta parandaluar thithjen e pluhurit të cinabarit gjatë frymëmarrjes (Plinius, *Natyrallis Historia* 33:122). Nga kjo mund të kuptohet vetëdijësimi i zejtarëve për rrezikun e thithjes së pluhurit të cinabarit, i cili është toksik dhe shumë i dëmshëm për organizmin. Ndonëse kishte njohuri për toksicitetin e cinabarit, ky përdorej edhe në aspektin medicinal për trajtimin e disa sëmundjeve dermatologjike dhe konsiderohej të sillte fuqi dhe jetëgjatësi apo edhe të ushqente shpirtin. Realisht roli i tij kishte funksionin e kundërt.²¹

Ka mendime se minierat e mëdha të cinabarit në malin e Avallës te Beogradi ishin vendimtare për zhvillimin e kulturës neolitike dhe eneolitike të Vinçës, në brigjet e lumit Istros (Danub).²² Që herët M. Vasić ka konstatuar se në shtresat e vendbanimit të Vinçës kishte dhe cinabarit, se ky kishte trajtim termal me qëllim të ruajtjes së merkurit (zhivës) dhe se procesi teknologjik është kryer në furrat e dukshme dhe me strukturë.²³ Më pas V. Milojević sugjeroi eksplorimin e

²⁰ Brecolaki H. (2006),

²¹ Radepon, M. (2014) p. 27.

²² Vasić, M. (2013) pp. 142-143.

²³ Vasić, M. (1932) pp. 1-20, Phot. 6-8, 13.

cinabarit nga fazat e hershme të kulturës së Vinçës,²⁴ ndërsa M. Grbić, gjatë gërmimeve të vitit 1927 në Plloçnik, zbuloi një kupë të vogël konike të mbushur me cinabarit të shtypur.²⁵

Përderisa shfrytëzimi i cinabarit në fazën eneolitike Vinça-Ploçnik është bërë evident dhe se dihet se kjo lidhet me metalurgjinë fillestare të përdorimit të bakrit, shtrohet pyetja se çfarë ngjyre përdorën dhe ku e si i siguruan këto bartësit e fazës paraprake neolitike Vinça-Tordosh? E njëjta pyetje vlen dhe për kulturën edhe më të hershme të neolitit të mesëm të Starçevës, siç dëshmohet dhe nga enët e pikturuara nga Runiku²⁶ e lokalitetet e tjera në Kosovë e jashtë saj apo altarët e neolitit të vonë nga shtresa Fafos I të Mitrovicës.²⁷ Në kuadër të kësaj shtrohet dhe pyetja se si u realizua pikturimi shkëmbor parahistorik në hijeroren e “Mrizit të Kobajës” pranë Vlashnjës (2005).²⁸

Mendohet se ende nuk është mjaftueshëm i qartë përdorimi i cinabarit gjatë epokës së neolitit dhe lidhjet e tij me metalurgjinë primare, ndonëse dezintegrimi i tij në temperaturë prej 340° duket se nuk ishte problem për metalurgët e Vinçës.²⁹ Më parë supozohej se cinabari është marrë për banorët parahistorikë të Ploçnikut nga Shuplja Stena te Avalla, sipas strukturës minerale dhe kimike të cinabaritit nga Ploçniku, por analogjitë me depozitet në Maqedoni dhe Bullgari sjellin në përfundim se kanë ekzistuar dhe burime më të afërta, të cilat gjeologjia nuk i ka zbuluar ende.³⁰

E njëjta çështje, përkatësisht me burimin më të afërt të cinabrit lidhet dhe ngjyra e përdorur në artin shkëmbor parahistorik të

²⁴ Milojević, V. (1943) pp. 41-54.

²⁵ Šljivar, D. et al. (2011) p. 34, Pl. VII.

²⁶ Shukriu, E. (2018) p. 18, Phot. 9; p. 38, Phot. 21.

²⁷ Shukriu, E. (2018) p. 24, Phot. 3.

²⁸ Shukriu, E. (2018) p. 40, Phot. 22b; Shukriu, E. (2010) pp. 59-62.

²⁹ Šljivar, D.D. et al. (2011) p. 34.

³⁰ Šljivar, D.D. et al. (2011) p. 34.

Vlashnjës.³¹ Burimet e cinabarit në Kosovë janë konstatuar në Stantërg të Mitrovicës,³² Tërnavë të Podujevës,³³ Kishnicë të Prishtinës, Restelicë të Koritnikut - Malit të Pikëllimës,³⁴ si dhe në Goden të Pashtrikut.³⁵

Studime për mineralet e përdorura në Kosovë edhe gjatë periudhës së hershme romake ka në numër deri diku të konsiderueshëm, ndërsa për periudhën paraprake këto studime mungojnë. Megjithëkëtë, është mendim i përgjithshëm se është përcjellë kontinuiteti mineralogjik në Iliri nga ai “i vonë barbar” në atë “Romak të hershëm”.³⁶

Prezenca e madhe e cinabarit në territoret e Dardanisë, përdorimi i tij i mëhershëm si dhe gjatë shekujve IV-III p.K. në ish-poliset greke dhe në Maqedoni sjell në përfundim se cinabari ishte mjet shkëmbimi të cilin e tregtonin dardanët. Duket se cinabari është marrë dhe nga burimet e tjera dardane, pos atij përreth luginës së Vardarit,³⁷ atyre përreth luginës së Moravës apo dhe të Danubit.³⁸

Duket se cinabari i vlefshëm dardan është ofruar edhe në këmbim të kripës që vinte nga Selaniku dhe hapësirat e Detit Egje, pos hekurit, plumbit, mishit të derrit, djathit dardan e të tjerave, si përmendet në burimin e shekullit IV (*Descriptio totius mundi et*

³¹ Në shtator të vitit 2005 janë marrë mostra të ngjyrës për analizë nga B. Svirca, drejtor i Institutit për Mbrotjen e Monumenteve të Kosovës dhe L. Gashi, antropolog fizik-arkeolog, por rezultatet nuk janë siguruar. Pikturimin parahistorik e konstatoi E. Shukriu në prill 2005, pas informatës së ofruar nga Jetullah Krasniqi, major i TMK-së.

³² Titcomb, H.A. et al. (1936) pp. 584-585. Në këtë pjesë përmenden edhe shenjat e aktiviteteve minerare antike, si tunelet dhe pusët e ngushta dhe të shpërndara në një zonë relativisht të gjerë e të paeksploruar: Kołodziejczyk, J. et al. (2016) p. 27.

³³ Dushi, M. (2017) p. 140.

³⁴ Dushi, M. (2009) pp. 51-52.

³⁵ Dushi, M. (2009) pp. 51-52.

³⁶ Dušanić, S. (1993) p. 248, f.n. 3.

³⁷ *Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL)* 03, pp. 2208, 2209; CIL 12, *00069, Aphrodisias, Turqi; *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik (ZPE)* 34 (1979) pp. 163-210; ZPE 26 (1976) pp. 125-151, Virancik - Aezani, Turqi.

³⁸ Radepon, M. (2014) p. 27.

gentium A 51).³⁹ Më parë janë përmendur rrathët dardan, që ishin prej ari dhe që vendoseshin mbi llërën e dorës (Plinius, *Naturalis Historiae* XXIII 3, 12),⁴⁰ si dhe klamida dardane e dy llojeve: *Chlamys Dardanica duplex optima* dhe *Chlamys Dardanica simplex optima* (*Edictum de Pretiis Rerum Venalium*).⁴¹

Në raport me Dardaninë, cinabari përmendet për herë të parë në rubrikën e pigmenteve në Ediktin për Çmimet Maksimume, i cili hyri në fuqi në vitin 301 dhe fragmentet epigrafike të cilat janë zbuluar kryesisht në pjesën lindore të perandorisë romake dhe vetëm një në Europë.⁴² Në këtë dokument janë shënuar dy kualitete minerale të cinabarit që përdorshin në këtë periudhë dhe që vinin nga Dardania. Në kategorinë e parë përmendet *Ginnabareos Dardanici hoc est mini*, që precizohej si mineral i kualitetit më të mirë dhe kushtonte 500 denarë. Ky ishte më i shtrenjtë për afër 40% në raport me cinabarin dytësor, që gjendej në tregjet e Perandorisë Romake: *Ginnabareos secundi hoc est mini*, të kualifikuara si produkte minerale *cinabre-minium*,⁴³ i cili kushtonte 300 denarë. Lidhur me këtë flet teksti i fragmentit mbi cinabarin dardan të zbuluar në Afrodizi të Turqisë:

Card[amoni po(ndo) unum |(denariis) quadraginta] / Ind[ici po(ndo) unum |(denariis) septingentis quinquaginta] / Gin[nabareos Dardanici hoc est mini po(ndo) unum |(denariis) quingentis] / Gi[nnabareos secundi hoc est mini po(ndo) unum |(denariis) trecentis]⁴⁴

³⁹ Shukriu, E, (2018) p. 82.

⁴⁰ Shukriu, E, (2018) p. 54.

⁴¹ *Corpus Inscriptionum Latinarum* (CIL) III, pp. 2208-2209 (Epigraphik Datenbank Clauss/Slaby): https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Constitutiones/maximum_CIL.html (dt. 21.10.2018)

⁴² *Edictum de Pretiis Rerum Venalium*: Edikti mbi Çmimet Maksimume. Njihet dhe si Edikt i Çmimeve dhe Edikti i Dioklecianit.

⁴³ Corbier, M. (1985) p. 89.

⁴⁴ *Corpus Inscriptionum Latinarum* (CIL) III, pp. 2208 - 2209 (Epigraphik Datenbank Clauss/Slaby): https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Constitutiones/maximum_CIL.html (dt. 21.10.2018).

Ku gjendet cinabari në Kosovë dhe cilin burim e përdorën banorët parahistorikë të Vlashnjës për ta realizuar pikturimin shkëmbor, unik deri më sot, është një pyetje që kërkon përgjigje. Për mineralet e shfrytëzuara gjatë periudhës romake në territorin e Dardanisë, sidomos për arin, argjendin e hekurin ka të dhëna të shumta, por, studimet mungojnë për mineralet jometalurgjike, siç janë cinabari apo kripa. S. Dušanić ka prekur për herë të parë çështjen e cinabarit në Dardani, duke përmendur prezencën e tij në Malin Kopaonik. Ai po ashtu përkujton se ekzistonin dy qasje romake të *res metallica*, fleksibiliteti i tyre dhe ruajtja kur ishte e mundshme të formave të mëhershme të trashëguara të eksploatimit, pikë së pari të atyre shoqërore dhe teknologjike.⁴⁵

Prezenca e mineraleve të cinabarit në Kosovë është trajtuar relativisht pak, për të mos thënë fare. Përmendet në studimet mineralogjike në vitin 1936 për rrethinën e Stantërgut⁴⁶ dhe për të njëjtin areal përmenden më pas edhe shenjat e aktiviteteve minerare antike, si tunelet dhe pusët e ngushta dhe të shpërndara në një zonë relativisht të gjerë e të paeksploruar.⁴⁷ Rreth 30 km në lindje të Stan Tërgut, nga hulumtimet gjeologjike të kohëve të fundit në rajonin mes fshatrave Tërnavë dhe Kërpimëh është vërtetuar prania e mineraleve të cinabarit të shoqëruar me gjurmë të arit, në sasi jashtëzakonisht të koncentruar në raport me prezencën e cinabarit në Avallë.⁴⁸

Në mungesë të analizave kimike dhe kuadrove suficitare të fushës, mbetet vetëm të hapen disa shtigje për vendburimet dhe përdorimin e cinabarit në gjithë territorin e Kosovës dhe sidomos në kuadër të arealit më të ngushtë ku është pikturuar arti i hapur shkëmbor parahistorik i “Mrizit të Kobajës”. Lidhur me këtë duhet pasur parasysh se minerale jometalurgjike gjenden në vargmalet e Korabit, ku janë konstatuar shkëmbinj bazikë vullkanikë dhe

⁴⁵ Dušanić, S. (2003) p. 248, f.n. 11.

⁴⁶ Titcomb H. A. et al. (1936) pp. 584-585.

⁴⁷ Kołodziejczyk J., Pršek J., Asllani B. (2016) p. 27.

⁴⁸ Dushi, M. (2017) p. 140.

subvulkanikë me përbërje acidike-alkaline.⁴⁹ Në këtë drejtim, pika më e afërt me “Mrizin e Kobajës” duket të jetë hapësira e malit të Koritnikut apo Malit të Pikëllimit, si quhet nga banorët e vjetër të Kukësit e rrethinës (2392 m). Në këtë hapësirë është dëshmuar sasi e madhe e cinabarit në Restelicë e rrethinë të saj, si në Gllaboçicë dhe Vranishtë,⁵⁰ rreth 17 km në vijë ajrore larg Vlashnjës. Kjo nuk e përjashton mundësinë që cinabari të jetë marrë dhe nga Godeni i Pashtrikut,⁵¹ që po ashtu si burim gjendej gati në të njëjtën largësi.

Me këtë rast mund të konstatohet se në Dardani kishte burime të cinabarit dhe se ishin në përdorim dhe eksportoheshin dy lloje të cinabarit Dardan, atij të kualitetit më të lartë dhe më të shtrenjtë: *Ginnabareos Dardanici hoc est mini* dhe cinabari dytësor: *Ginnabareos secundi hoc est mini*. Në veçanti mund të konstatohet se në Kosovë kishte cinabar dhe se burimi më i afërt i cinabarit për krijuesit e artit shkëmbor parahistorik ka mund të jetë Restelica me rrethinën e saj, mbi të cilën dominon Kopaoniku - Mali i Pikëllimit (Foto 8, 9) apo Godeni i Pashtrikut.⁵²

Si përfundim duhet cekur se pikturimi shkëmbor parahistorik i “Mrizit të Kobajës”, pranë Vlashnjës, për pikturimin e të cilit është përdorur cinabari, është një paraqitje unike në gjithë kompleksitetin e tij, të pikturimit të spiraleve në dy nivelet e tavanit dhe të drerit e spiraleve në dy horizonte në murin shkëmbor. Ky pikturim parahistorik është i pari i tillë i zbuluar në Kosovë, tejet i rrallë në Ballkan si pikturim dhe pa asnjë analogji të deritanishme në kuadër të artit shkëmbor parahistorik botëror. Andaj, arti i “Mrizit të Kobajës”, pasi që shpalos një univers më vete të banorëve parahistorikë, duhet të trajtohet më tej me qasje multidisiplinare, të mbrohet dhe të promovohet si vlerë e jashtëzakonshme e trashëgimisë kulturore të Kosovës dhe të rajonit.

⁴⁹ Frasheri, A. at al. (2009) p. 13.

⁵⁰ Dushi, M. (2009) pp. 51-52.

⁵¹ Dushi, M. (2009) pp. 51-52.

⁵² Dushi, M. (2009) pp. 51-52.

Foto 8. Mrizi i Kobajës në relacion me burimet e cinabarit: Godeni i Pashtrikut dhe Koritniku / Mali i Pikëllimit

Foto 9. Mali i Pikëllimit / Koritniku nga Ura e Hasit (Fot. J. Kola)

Summary

The paper deals with prehistoric open-air rock sanctuary paintings at "Mrizi of Kobaja" near Vlashnja (April 2005) and its dyeing in red colour. (Photo 1 - 6). The red colour is used in the framework of deer compositions and multiple spirals with opposite directions, painted on the ceiling and the wall of the open-air rock sanctuary. Taking into consideration that cinnabar was the base mineral of the used pigment, data are provided about the nearest location of cinnabar, from where the prehistoric inhabitants of Vlashnja have been able to provide the material for dyeing.

The authors conclude that in Dardania were in place many sources of cinnabar and that two types of Dardanian cinnabar were used and exported, the one of the highest and most expensive quality: Ginnabareos Dardanici hoc est mini and the secondary quality: Ginnabareos secundi hoc est mini both found in Edict for Maximum Prizes, which came into force in 301 A.D.. Epigraphic fragments of this Edict are mainly

discovered in the eastern part of the Roman Empire and only one in Europe.⁵³ Two mineral qualities of cinnabar marked in this document for having been used in this period came from Dardania. In the first category is mentioned Ginnabareos Dardanici hoc est mini, which was specified as the best quality mineral and cost 500 denars.⁵⁴ Related to Dardanian cinnabar is the following inscription on the fragment of Edict discovered in Aphrodisias of Turkey:

Card[amoni po(ndo) unum |(denariis) quadraginta] / Ind[ici po(ndo) unum |(denariis) septingentis quinquaginta] / Gin[nabareos Dardanici hoc est mini po(ndo) unum |(denariis) quingentis] / Gi[nnabareos secundi hoc est mini po(ndo) unum |(denariis) trecentis]⁵⁵

Regardless of the other sources in Dardania, the sources of cinnabar in Kosova were found in Stantërg of Mitrovica,⁵⁶ Tërnavë of Podujeva,⁵⁷ Kishnica of Pristina, Restelica of Koritnik / Mountain of Sadness (Mali i Pikëllimit)⁵⁸ or in Goden of Pashtrik.⁵⁹ In relation to Vlashnja's art location, it is noted that for the pre-historic rock art makers the closest source of cinabar was the perimeter on the mountain of Kopaonik / Mountain of Sadness or that of Goden on Pashtrik Mountain.

⁵³ Edictum de Pretiis Rerum Venalium: Edict of Maximal Prices. Known also as the Edict of Prices and Edict of Diocletian.

⁵⁴ Corbier, M. (1985) p. 89.

⁵⁵ *Corpus Inscriptionum Latinarum* (CIL) III, pp. 2208-2209 (Epigraphik Datenbank Clauss/Slaby):https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Constitutiones/maximum_-CIL.html (dt. 21.10.2018).

⁵⁶ Titcomb, H.A. et al. (1936) pp. 584-585. Në këtë pjesë përmenden edhe shenjat e aktiviteteve minerare antike, si tunelet dhe pusët e ngushta dhe të shpërndara në një zonë relativisht të gjerë e të pa eksploruar: Kołodziejczyk, J. et al. (2016) p. 27.

⁵⁷ Dushi, M. (2017) p. 140.

⁵⁸ Dushi, M. (2009) pp. 51-52.

⁵⁹ Dushi, M. (2009) pp. 51-52.

Bibliografia

- [1] Brecolouki, H. (2006) La peinture funéraire de Macédoine. Emplois et fonctions de la couleur IVe-IIes. av. J.-C., Centre de recherches de l'Antiquité grecque et romaine - Fondation nationale de la recherche scientifique (MEΛETHMA TA, 48), Athènes.
- [2] Brecolouki, H. (2014) "Precious colours" in Ancient Greek polychromy and painting: Material aspects and symbolic values, *Revue archéologique* n° 57, Paris, pp. 3 - 35.
- [3] Breuil, H. (1952) Four Hundred Centuries of Cave Art, (Trans. M. E. Boyle), Centre d'études Et de documentation préhistoriques, Montignac Dordogne.
- [4] Caley, E. R. – Richards, J. F. C. (éd.) (1956) Theophrastus on Stones, The Ohio State University Press, Columbus, Ohio.
- [5] Campbell, J. (1965) The Masks of God, vol. 4, Creative Mythology, Viking, New York.
- [6] Corbier, M. (1985) Dévaluations et évolution des prix (Ier-IIIe siècles), *Revue numismatique*, 6e série - Tome 27, Paris, pp. 69 - 106.
- [7] Chisholm, H. ed. (1911) Cinnabar, *Encyclopaedia Britannica* 6 (11th ed.), Cambridge University Press.
- [8] Durman, A., (1988) Industrija cinabarita u Vinči (Industry of cinnabar in Vinča), *Opuscula Archaeologica* 13, Radovi Arheološkog Instituta, Zagreb, pp. 1 - 9.
- [9] Dušanić, S. (2003) Roman mining in Illyricum: Historical aspects (Urso, G. ed.)
- [10] Dall'Adriatico al Danubio, L'Ilirico nell'Eta Greca e Romana, Atti del Convegno Internazionale Cividale del Friuli 25-27 settembre 2003, Pisa, pp. 247 - 270.
- [11] Dušanić, S. (1995) Epigraphical Notes on Roman Mining in Dardania, *Starinar* 45/46, Arheološki institut, Beograd, pp. 27 - 34.
- [12] Dushi, M. (2017) Xeheroret e nikel-kobaltit të vendit tonë, *Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës* CLXIX, Prishtinë.
- [13] Dushi, M. (2009) Pasuritë minerale të Kosovës II, *Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës* XCVII, Prishtinë.

- [14] Encyclopaedia Britannica: Or, A Dictionary of Arts, Sciences, and Miscellaneous Literature. (1823) The six edition, Vol. VI, Edinburgh - London, p. 157: Cinnabar.
- [15] Frasheri, A. - Bushati, S. - Bare, V. (2009) Geophysical outlook on structure of the Albanides, Journal of the Balkan Geophysical Society, Vol. 12, No. 1, pp. 9 - 30.
- [16] Gajić Kvašćev, M. - Marić Stojanović, M. - Šmit, Ž., Kantareolu, V. - Karydas A. - Šljivar, D.- Milovanović D. - Andrić, V. (2012) New evidence for the use of cinnabar as a colouring pigment in the Vinča Culture, Journal of Archeological Science 39 pp.1025-1033.
- [17] Goring-Morris, A. N. (2005) Life, death and the emergence of differential status in the near eastern Neolithic: evidence from Kfar HaHoresh, lower Galilee, Israel, Archaeological. Perspectives on the Transmission and Transformation of Culture in the Eastern. Mediterranean Levant Supplementary Series, vol. 2. Oxbow Books, Oxford.
- [18] Healy, J.F. (1978) Mining and metallurgy in the Greek and Roman world, Scullard, H.H. (Ed.), Aspects of Greek and Roman Life, Thames and Hudson, London.
- [19] Higgins, R. A. (1972) A Cycladic idol, The British Museum Quarterly 36, p. 103 - 118.
- [20] Korkuti, M. (2008) Arti shkëmbor në Shqipëri, Instituti i Arkeologjisë, Tiranë.
- [21] Korkuti, M. (1969) Piktura e Trenit, Studime Historike 23 (6), nr. 2, Tiranë, ff. 127-132.
- [22] Krasniqi, Sh. (2015) The reflection of social structure through rock art: the case of Zatriq, Kosovo, EX quarterly e-journal of atelier in cooperation with uispp-cisnep. international scientific commission on PRESSION the intellectual and spiritual expressions of non-literate peoples N°9, pp. 39 - 42.
- [23] Kołodziejczyk, J. - Pršek, J. - Asllani, B. - Maliqi, F. (2016) The paragenesis of silver mineral in the Pb-Zn Stan Terg deposit, Kosovo: an example of precious metal epithermal mineralization, Geology, Geophysics & Environment, 42, Krakow, p. 19 - 29.
- [24] Milojević, V. (1943) Das vorgeschichtliche Bergwer 'Suplja Stena' am Avalaberg (Serbien), Wiener Praehistorische Zeitschrift 30, Berlin, pp. 41 - 54.

- [25] Milovanović, D. - Andrić, V. The cinnabar Use in the Vinča Culture. (in press) Poggiali, F. - Buonincontri, M.P. - D'Auria, A. - Volante, N. - Di Pasquale, G. (2017) Wood selection for firesetting: First data from the Neolithic cinnabar mine of Spaccasasso (South Tuscany, Italy), *Quaternary International* 458 (2017) Elsevier Ltd and INQUA, pp. 134 - 140. (10.1016/j.quaint.2017.06.028)
- [26] Pušić, I. (1971) Lipci, Morinja, Risan dessines préhistorique, *Epoque préhistorique et Protohistorique en Yougoslavie*, Société archéologique de Yougoslavie, Beograd, pp. 117-151.
- [27] Radepon, M. (2013) Understanding of chemical reactions involved in pigment discoloration, In particular in mercury sulfide (HgS) blackening, Paris. Disertacion. (<https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-00805147v1/document>)
- [28] Saatsoglou-Paliadeli, Chr. (1984) Τα επιτάφια μνημεία από τη μεγάλη τούμπα της Βεργίνας, Disertacion. Thessalonique.
- [29] Sherratt, S. (2000) Catalogue of Cycladic Antiquities in the Ashmolean Museum: The Captive Spirit, OUP, Oxford, pp. 117 -118.
- [30] Šljivar, D.D. - Kuzmanović Cvetković, J. - Živković, D. J. (2011) Belovode, Pločnik; on Copper Metallurgy in the Vinča Culture, *Recueil du Musée National XX-1 archéologie*, Belgrade, pp. 27 - 35.
- [31] Shukriu, E. (2018) Ancient Kosova, Ministry of Culture, Youth and Sport, Prishtina.
- [32] Shukriu, E. (2013) Arti parahistorik shkëmbor i Vlashnjës - Spiralet dhe Dreri, *Studime* 19 - 2012, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, Prishtinë, ff. 203 - 2015.
- [33] Shukriu, E. (2010) Spirals of the Prehistoric Open Rock Paintings from Kosova, XV Congress of the International Union for Prehistoric and Protohistoric Sciences, Lisbon, 2006, *British Archaeological Reports*, pp. 59 - 62.
- [34] Titcomb H. A. - Forgan, Ch.B. - Lerimer, J. - Page W.C. (1936) Trepça Mines Limited I to IV, Mining and Metallurgy, New York.
- [35] Vasić, M. (2013) Srpska enciklopedija Vol. II. Matica Srpska, Srpska Akademija Nauka i Umetnosti, Zavod za udžbenike, Beograd.

- [36] Vassits, M. M. (1910) Die Hauptergebnisse der prähistorischen Ausgrabung in Vinča im Jahre 1908, Praehistorische Zeitschrift II, Berlin, pp. 23 - 39.
- [37] Volante, N. (2016) Notizia preliminare sulla cava neolitica di Cinabro sul Poggio di Spaccasasso nel Parco Regionale della Maremma (Alberese - GR), Notiziario della Soprintendenza per i Beni Archeologici della Toscana. All'Insegna del Giglio, Firenze.
- [38] Zararsiz, A.- Özen, L.- Kalayci, Y.- Bostancı, O.- Elyıldırım, I.- Toker, A.- Karydas, A.G. (2008) Characterization of Neolithic wall-painting pigments (Çatalhoyuk 7000 e 8000 B.C.) By means of a hand-HELD XRF spectrometer, Tiano, P., Pardini, C. (Eds.), In Situ Monitoring of Monumental Surfaces, Book of Proceedings of the International Workshop SMW08, Firenze, 27 e 29 October 2008. Edifir e Edizioni, Firenze, pp. 97 - 102.

RECENSIONE

*Henri Lavagne**

**CORPUS OF THE MOSAICS OF ALBANIA,
VOLUME I, BUTRINT INTRA MUROS, paru en 2018
dans les collections du Centre Ausonius à Bordeaux**

C'est pour moi un plaisir que de proposer à l'Académie du Kosovo le compte rendu d'un livre rédigé par madame et monsieur, intitulé : un volume de grand format, de 292 pages et 319 images, dont un nombre élevé de photographies en couleurs, de nombreux plans et relevés sur le site et deux dépliants de belle qualité. Le volume, pour des raisons de mécénat, est présenté en anglais, avec un résumé en albanais. La part de la collaboration d'Agron Islami a été essentielle dans ce premier volume et la bonne entente qui a régné au cours des travaux de fouilles et des recherches sur le site a été fondamentale pour donner à ce livre une cohérence et une exhaustivité remarquables, les archives du site, conservées à Tirana, ayant été mises également à la disposition des auteurs.

Il faut saluer la parution de ce premier volume du corpus des mosaïques d'Albanie, cette région n'ayant encore jamais fait l'objet de recherches aussi approfondies dans le domaine de la mosaïque. C'est une entreprise en très grande partie française d'abord parce que l'auteure principale du texte est Marie-Patricia Raynaud, formée à bonne école puisqu'elle était autrefois membre du Centre de recherche H. Stern sur la mosaïque du CNRS, organisme auquel elle appartient toujours. Elle est aujourd'hui membre de l'UMR 8167 "Orient et Méditerranée", unité de recherche où notre confrère Jean-Pierre Sodini joue toujours le rôle de dieu tutélaire. L'ouvrage est aussi dû au Labex RESMED, cet acronyme barbare cachant l'expression "religions et

* Anëtar i Akademisë së Mbishkrimeve dhe të Letërsisë (AIBL) në Paris. Autor i veprave të çmuara nga fusha e arkeologjisë.

sociétés du monde méditerranéen". Parmi les noms des différents collaborateurs, on remarque celui d'une autre historienne d'art, Anne Orange-Poilpré, liée à l'université de Panthéon -Sorbonne, qui a traité notamment des problèmes d'iconographie du baptistère de Butrint auquel elle a consacré un chapitre. En dehors de l'équipe des archéologues et fouilleurs albanais, il faut mentionner également Elisabetta Neri qui a donné une étude scientifique très savante sur les verres utilisés dans les mosaïques et leurs techniques de fabrication, ainsi qu'une réflexion intéressante sur la transformation d'un nymphée proche du gymnase en église chrétienne. Mais le catalogue lui-même, dans sa totalité (43 pages) est dû à Madame Raynaud. Elle n'est pas seulement la rédactrice des notices, elle est aussi une dessinatrice de très haute qualité qui a fourni une documentation graphique remarquable et celle-ci a été rendue excellemment par les planches réalisées par l'équipe éditoriale du centre Ausonius (Bordeaux). La photographie est toujours parfaite de netteté et de contraste, et pour les pavements les plus étendus en superficie, le photographe Didier Dubois a eu recours aux moyens les plus modernes, c'est-à-dire les prises de vues soit à la perche, soit même avec la technique du drone pour prendre des clichés orthogonaux. Toutes les mosaïques, souvent en fort mauvais état, sont redessinées entièrement et les plans de restitutions sont impeccables, même si l'on peut regretter parfois que l'éditeur ne leur ait pas consacré une pleine page afin de faire mieux saisir les détails des tapis et motifs. La figure n°155 (mosaïque n°18 du baptistère) par exemple, qui seule rend lisible la densité des motifs du pavement photographié, méritait davantage que le quart de page. Les détails des motifs géométriques, il est vrai, sont reproduits en marge le plus souvent par des dessins.

Il faut saluer cette réussite éditoriale qui devrait servir de modèle aux prochains volumes de corpus en cours, dans lesquels on a désormais tendance à abandonner la formule traditionnelle des planches regroupées *in fine* pour privilégier la mise en page où la

photographie du pavement et le relevé graphique apparaissent comme "incrustés" dans le texte.

L'auteure accompagne ses descriptions de pavements par des renvois aux numéros des deux ouvrages qui forment le *Répertoire du décor géométrique de l'amosaïque romaine*, dont elle a donné en 2002 l'illustration pour les décors centrés. Mais comme elle est aussi une archéologue de terrain accomplie, elle ne manque pas présenter chaque mosaïque dans son cadre architectural.

Ce premier volume du corpus présente les pavements de la ville de Butrint (la *Buthrotum* des Latins), c'est à dire l'ensemble des bâtiments situés à l'extrémité de la péninsule de Ksamil. L'ouvrage étudie donc successivement le temple d'Asklépios d'époque hellénistique, réutilisé à époque romaine, les différents établissements de bains, le "Gymnasium" et le nymphée mitoyen., le luxueux complexe au triconque (une *villa*?), puis les basiliques chrétiennes d'époque proto-byzantine et une église, dite du Columbarium, récemment mise au jour. Ce catalogue est complété par une seconde partie très nourrie constituée de chapitres variés sur la ville de Butrint elle-même, l'iconographie du serpent dans le temps d'Asklépios et celle des masques de théâtre. Des considérations techniques sur le verre dans ces pavements et les problèmes de la restauration et de la conservation des pavements sur ce site très fragile à cause des infiltrations aquatiques, terminent l'ouvrage.

Les spécialistes trouveront amplement matière à des observations intéressantes les influences et les ateliers qui ont exercé leur influence à Butrint. L'utilisation des bandes de plomb dans la mosaïque du serpent d'Asklépios est un point important pour l'histoire de cette technique grecque. Le répertoire géométrique des IIe et IIIe siècles est classique et fournira de bons exemples pour les comparaisons dans le reste de l'empire romain, et la complication des schémas et des motifs des pavements proto-byzantins apparaît plus originale.

On relèvera enfin le cas du nymphée (rarement utilisé par les spécialistes de ce type de bâtiments) dont les niches encore ornées de mosaïques à sujets parfaitement païens comme Dionysos et Poseidon a été récupéré tel quel avec son décor païen lors de sa transformation en une église. Bel exemple de la continuité de ce site très riche de Butrint, dont on attend avec impatience la suite de la publication dans les six prochains volumes annoncés de ce beau corpus.

Sabri Laçi

**LEKSIKON - VENDBANIMET E KOSOVËS
(Tabloja fizike-hapësinore, demografike dhe funksionale),
Vëllimi I, QENDRAT URBANE**

(Monografi shkencore me vlera teorike dhe praktike)

Në serinë e veprave shkencore të përgatitura nga studiuesit shqiptarë dhe të botuar nga Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës gjatë dekadës së fundit, vëmendjen e lexuesve të interesuar e tërheq natyrshëm një set punimesh me karakter gjeografik, social dhe demografik, ndër të cilët meritojnë të veçohen: “Kosova - vështrim monografik” (Grup autorësh, 2011); “Aspekti etnik i migrimeve” (H. Islami, 2012); “Shoqëria pa shtet” (A. Berisha, 2014); “Popullsia dhe vendbanimet shqiptare të Luginës së Preshevës” (H. Islami dhe A. Ejupi, 2015); “Klima e Kosovës” (R. Pllana, 2015), “Regjioni VL i Kosovës...” (V. Bytyqi, 2017) etj.

Kjo seri botimesh akademike është pasuruar së fundmi me punimin e titulluar: Leksikon - Vendbanimet e Kosovës (Tabloja fizike-hapësinore, demografike dhe funksionale), Vëllimi I, Qendrat Urbane (Dukagjini, Prishtinë 2018), që është fryt i punës intensive disavjeçare të 35 bashkautorëve, nën drejtimin e akademikut të mirënjohur prof. dr. Hivzi Islamit (kryeredaktor). Ai u përrurua në Prishtinë, në mjediset moderne të ASHAK-së, më datë 6.9.2018, si studim i realizuar në kuadër të veprimtarive të Seksionit të Shkencave Shoqërore.

Botime të këtij lloji janë të rralla, sepse kërkojnë shumë kohë, burime njerëzore të kualifikuara dhe të përkushtuara, vullnet dhe përgjegjësi institucionale, fonde të konsiderueshme mjeteshe etj., por ato janë shumë të rëndësishme për evidentimin e rrënjëve historike të ngulimeve në territoret shqiptare në Ballkanin Perëndimor dhe Qendror; për evolucionin e tyre në kohë dhe hapësirë sa i përket shtrirjes

territoriale, numrit të banorëve dhe strukturës etnike të tyre; rrjedhave demografike, sociale dhe kulturore; veprimtarive ekonomike; organizimit të brendshëm dhe tipareve të jashtme; ecurisë, nivelit dhe modelit të urbanizimit; statusit në hierarkinë e vendbanimeve; funksioneve dhe perspektivës së zhvillimit të tyre.

Vendbanimet janë oaze ku njerëzit përqendrohen për të jetuar dhe zhvilluar veprimtaritë jetësore dhe ekonomike në komunikim dhe ndërveprim me interes të ndërsjellë, duke respektuar traditat vendore dhe ligjet shtetërore. Ato janë edhe arena të konflikteve për territore (troje, toka të punueshme, pyje, kullota, burime ujore etj.), përfitime ekonomike dhe çështje social-kulturore.

Historia e vendbanimeve tregon qartë lidhjen midis përpjekjeve të brezave të kaluar dhe të atyre të sotëm për ngritjen dhe zhvillimin e tyre si krijesa të shtrenjta dhe komplekse, me karakteristika të veçanta hapësinore, urbanistike, strukturore, funksionale dhe peizazhore deri në identitet. Lidhjet shpirtërore të njerëzve me vendlindjen dhe vendbanimin janë të forta dhe me ndikim të ndërsjellë, aq sa eruditi shqiptar Sami Frashëri e quante vendlindjen “atdheu i parë”, ndërsa vendbanimin “atdheu i dytë”. Ndonëse lidhjet me vendlindjen janë të përjetshme, ndërsa ato me vendbanimin fillojnë në një fazë të jetës së individit, përgjithësisht njerëzit, gjeneratat, janë të interesuara për prosperitetin e vendlindjes dhe përpiqen ta shprehin këtë përmes kontributeve në distancë (lartësimi i vlerave dhe mbështetja e interesave të atdheut në arenën ndërkombëtare, ruajtja dhe shpalosja e simboleve kombëtare në raste festash dhe ceremonish, veprimtaria krijuese dhe artistike atdhetare, investimet, donacionet, dërgesat të afërmit në vendlindje etj.), ashtu si edhe për zhvillimin e vendbanimit, duke u angazhuar drejtpërdrejt në veprimtari ekonomike, politike, social-kulturore në dobi të tij. Ndërkohë që vendlindja (njerëzit, institucionet, shoqatat etj.) interesohet, i mbështet, krenohet dhe nderon bijtë e saj të suksesshëm që janë larguar për të punuar e jetuar diku tjetër, vendbanimi (pushteti, institucionet) përpiqet të krijojë kushte për punë dhe jetesë cilësore, që banorët të qëndrojnë aty, të shtohen e të kontribuojnë për zhvillimin e qëndrueshëm të tij. Kjo marrëdhënie, ky ndërveprim i përhershëm e përshkon çdo zë të leksikonit, ndonëse herë shfaqet i qartë e herë mbetet ta zbulojë lexuesi.

Punimet e para serioze dhe gjithëpërfshirëse për vendbanimet në trevat shqiptare i ka bërë rilindësi S. Frashëri, fillimisht në veprën “Dheshkronja”, botuar më 1888, ku trajtohen krahinat historiko-gjeografike, popullsia, ndarja administrative, qytetet dhe qendrat e tjera të banuara me rëndësi historike, ndërsa më pas në veprën madhore enciklopedike “Kamus Ul-Alami” (Fjalori enciklopedik universal i historisë dhe gjeografisë), botuar në gjashtë vëllime midis viteve 1889-1898, ku përfshihen mbi 100 zëra mbi historinë dhe gjeografinë e Shqipërisë dhe ku vëmendje e veçantë u kushtohet krahinave dhe vendbanimeve shqiptare. Për qytetet, krahas pozitës, mjedisit natyror dhe profilit ekonomik, ai jep historinë dhe numrin e banorëve, strukturën etnike dhe peshën e shqiptarëve, me qëllim të evidentimit të territoreve etnike shqiptare.

Studimi i vendbanimeve ka qenë vazhdimisht në vëmendje të institucioneve shkencore dhe të studiuesve shqiptarë, kudo ku ata jetojnë. Spikat botimi i “Fjalorit enciklopedik shqiptar”, më 1985 (ribotuar në tri vëllime, me shtesa dhe ndryshime, më 2008-2009) nga Akademia e Shkencave e Republikës Popullore Socialiste të Shqipërisë, ku paraqiten tiparet kryesore natyrore, historike, demografike, sociale, ekonomike dhe funksionale të vendbanimeve më të rëndësishme në gjithë hapësirën shqiptare. Në Departamentin e Gjeografisë të Universitetit të Tiranës, pas vitit 1991 janë mbrojtur disertacione doktoratash që, krahas çështjeve të tjera, kanë pasur si objekt studimi edhe vendbanimet në Shqipëri, Kosovë, Maqedoni, Luginën e Preshevës dhe Mal të Zi. Disa prej doktorantëve kanë qenë në bërthamën e grupit të autorëve të “Leksikonit të vendbanimeve të Kosovës”, duke nderuar shkollën gjeografike shqiptare dhe universitetet ku janë formuar.

Leksikoni vjen për lexuesin si botim monografik origjinal me qasje teorike-metodologjike bashkëkohore, që konsiston në trajtimin ndërveprues të faktorëve natyrorë, shoqërorë, ekonomikë dhe rajonalë, të cilët ndikojnë në pozitën, fizionominë, organizimin e brendshëm, përmasat, funksionet, ecurinë dhe perspektivën e vendbanimeve; strukturë ndërdisiplinore dhe komplekse, ku bie në sy pesha e komponentit historik, hapësiror dhe funksional; me informacion të gjerë dhe të përditësuar, ku veçohen statistikët demografike, sociale dhe

ekonomike; analizat e thella dhe të plota për karakteristikat e vendbanimeve sipas kategorive; format akademik dhe paraqitje moderne, me harta dhe ilustrime (imazhe satelitore, fotografi, skema dhe plane urbanistike, grafikë) të mundësuarra përmes përdorimit efikas të Sistemeve të Informacionit Gjeografik (SIG).

Në aspektin metodologjik meriton të evidentohet aplikimi i teknikës shkencore të ndërthurjes së informatave të periudhave historike të mëparshme, të nxjerra nga botimet e deritanishme që gjenden në biblioteka, arkiva, muze, zyra të institucioneve shtetërore dhe vendore, me të dhënat më të reja, një pjesë e mirë e të cilave është siguruar drejtpërdrejt në terren përmes metodës së anketimit të drejtuesve vendorë, ekspertëve dhe qytetarëve të zakonshëm. Aplikimi gjerësisht i kësaj metode është vlerë e shtuar e këtij studimi, pasi nëpërmjet saj është mundësuar mbledhja e të dhënave dhe fakteve nga burime të pavarura dhe të pamanipuluara, që jo vetëm plotësojnë informacionin zyrtar, por edhe ndihmojnë për verifikimin e tij pas ballafaqimit me realitetin.

Si i tillë, leksikoni krijon një model të ri të studimit të vendbanimit, të aplikueshëm në gjithë hapësirën shqiptare dhe më gjerë nga studiues gjeografë, gjeologë, urbanistë, planifikues të përdorimit të hapësirës dhe të rregullimit të territorit, etnologë, sociologë, peizazhistë etj. Duke ndjekur këtë model, lipset që studiuesit të bashkërendojnë punën, të ndërmarrin nisma dhe të realizojnë punime të ngjashme me interes shkencor dhe praktik të jashtëzakonshëm. Shanset që studime të tilla të kenë sukses janë më të mëdha, nëse ato zhvillohen në kuadër të institucioneve universitare dhe akademike në Shqipëri e gjetkë (kudo ku ka ngulime shqiptare), me mbështetjen financiare nga fondet shtetërore për kërkim shkencor. Megjithatë, në asnjë rast nuk përjashtohet mundësia e realizimit të punimeve të këtij lloji nga studiues, qendra apo institute kërkimore të pavarura (jopublike), të vetëfinancuara ose të mbështetura financiarisht nga donatorë vendës dhe të huaj. Madje botime si: “Fjalori onomastik i Epirit” (F. M. Rrapaj, 1995); “Shkodra dhe motet - traditë, ngjarje, njerëz” (H. Bushati, Vëllimi I, II, III, 1998); “Enciklopedia e Delvinës dhe Sarandës” (A. Pango, 2002); “Enciklopedia e Beratit” (Z. Plaku, 2004); “Çamëria – vendi, popullsia dhe ekonomia” (S. Sheme, 2005); “Enciklopedia e Kuçovës” (Sh. S. Ago, 2005); “Enciklopedia e

Dibrës” (F. Daci, 2006); “Enciklopedia Jugshqiptare” (dy vëllime, I. D. Hoxha, 2006); “Enciklopedia e Tepelenës” (N. Shehu, 2008); “Enciklopedia e Kurveleshit” (Grup autorësh, 2009); “Fjalori enciklopedik i hapësirës shkodrane” (dy vëllime, Z. Dibra, 2015, 2016); “Treva e Gjirokastrës - mjedisi, popullsia vendbanimet, enciklopedi” (A. Bërxfholi, 2016) etj., si dhe “Enciklopedia e Kurbinit” (K. Marku) dhe monografia “Kurbini: studim social, ekonomik dhe mjedisor” (S. Laçi), që pritet të botohen së shpejti - janë nisma individuale për krahina a njësi administrative më të vogla, që sjellin informata interesante për vendbanimet dhe që mund ta lehtësojnë punën për përgatitjen e leksikoneve në nivel shtetëror dhe kombëtar, gjithëpërfshirës, të unifikuar dhe sipas standardeve bashkëkohore.

Siç shkruhet në parathënien e botimit, qëllimet kryesore të Leksikonit janë: krijimi i fondit të sistemuar të informatave dhe njohurive gjeografike-hapësinore për vendbanimet; publikimi për herë të parë i të dhënave të integruara për vendbanimet e Kosovës; studimi shumëdimensional i vendbanimeve, që krahas informacionit gjeografik merr në konsideratë të dhëna e fakte historike, gjeopolitike, sociale, statistikore, etnologjike, kulturore etj.; shtjellimi i veçorive dhe fazave të krijimit, zhvillimit dhe transformimit të vendbanimeve në kontekstin historik, politik, ekonomik, kulturor dhe mjedisor; krijimi i bazës së të dhënave shkencore që do të shërbejnë për studimet e mëvonshme për vendbanimet; ofrimin e mundësisë së përdorimit të të dhënave për qëllime aplikative: planifikimin hapësinor, administrativ, urbanistik, demografik dhe social (parandalimin e shpopullimit të territoreve dhe të plakjes së popullsisë), ekonomik, infrastrukturor, mjedisor dhe funksional, duke synuar shfrytëzimin e qëndrueshëm të burimeve natyrore, humane dhe materiale; popullarizimin e njohurive shkencore mbi vendbanimet e Kosovës etj.

Është rasti për të evidentuar ndjeshmërinë pozitive dhe angazhimin serioz të Akademisë së Shkencave dhe Arteve të Kosovës, mbështetjen bujare të institucioneve shtetërore (Ministrinë e Administrimit të Pushtetit Lokal dhe Ministrinë e Kulturës, Rinisë dhe Sportit), si dhe kontributin e spikatur profesional të Shtëpisë Botuese “Dukagjini”, të

cilat bënë të mundur botimin dinjitoz të kësaj vepre me rëndësi kombëtare.

Në këtë monografi shkencore, nëpërmjet dëshmive të kulturës materiale, shoqërore dhe shpirtërore, trajtimeve në rrafshin historik, ekonomik dhe hapësinor argumentohet autoktonia ilire-dardane dhe vazhdimësia arbërore-shqiptare e popullsisë në vendbanimet urbane të Kosovës.

Prania e gjurmëve të kulturës materiale romake, sllave, osmane etj. në hapësirat urbane të Kosovës dhe më gjerë, në këtë punim shpjegohet me periudhat e gjata të pushtimeve dhe proceseve historike të ndërlikuara nëpër të cilat ka kaluar Kosova, e lakmuar fort nga Fuqitë e Mëdha dhe ato rajonale të të gjitha kohërave.

Tregues të periudhave historike nën pushtim, gjatë të cilave u zhvillua procesi i kolonizimit dhe asimilimit të popullsisë shqiptare të Kosovës ishte zëvendësimi i toponimeve ilire-dardane me ato sllave, veçanërisht gjatë shekullit XIV. Toponimet origjinale janë të skalitura thellë në kujtesën njerëzore dhe kanë mbërritur deri në ditët e sotme, prandaj autorët i kanë kushtuar vëmendje edhe aspektit etimologjik dhe historik të tyre, duke i trajtuar të lidhura ngushtë me mjedisin natyror, ekonomik dhe shoqëror. Pas çlirimit (1999) dhe shpalljes së pavarësisë, administrata shtetërore në bashkëpunim me institucionet akademike ka punuar për t'iu kthyer vendbanimeve shqiptare emrat autoktonë. Autorët, me shumë të drejtë, i kanë reflektuar në leksikon rezultatet e kësaj pune, duke i quajtur vendbanimet urbane me emrat e tyre origjinalë: Besiana në vend të toponimit sllav Podujevë, Theranda në vend të Suharekë, Dardana në vend të Kamenicë, Kastriot në vend të Obiliq, Drenas në vend të Glogoc, Burim në vend të Istog, Sharr në vend të Dragash, Artanë në vend të Novobërdë etj.

Zhvillimet politike, shoqërore dhe ekonomike, por veçanërisht faktorët shkatërrues të jetës shoqërore, si pushtimet koloniale dhe spastrimet etnike të dhunshme, shpronësimet dhe diskriminimet e gjithfarëllojshme kanë diktuar lëvizjet migruese të popullsisë shqiptare të Kosovës gjatë shekujve, e cila ka bartur në vendlindje tradita e modele urbanistike dhe arkitekturore të vendeve dhe kontinenteve shumë të

ndryshme, i ka përshtatur dhe aplikuar ato, duke ndikuar në jetën dhe tiparet e vendbanimeve, sidomos të atyre urbane, ku sot shihen të ndërthurura elemente të arkitekturës vendëse me ato antike, mesjetare, moderne dhe bashkëkohore, duke krijuar mjedise dhe peizazhe urbane interesante.

Leksikoni (vëllimi I) ka sjellë për lexuesit e të gjitha kategorive një tablo të qartë mbi krijimin, dinamikën e jetës dhe rrjedhave zhvillimore të vendbanimeve urbane të Kosovës. Dalja në dritë e tij pasuron ndjeshëm fondin e shkencës dhe të kulturës shqiptare. Përfundimi i projektit (tri vëllime) do të plotësojë informacionin dhe njohuritë për të gjitha vendbanimet e Kosovës: të kaluarën, të tashmen dhe të ardhmen e tyre, duke i bërë një shërbim të madh komuniteteve vendore, pushtetit qendror, investitorëve dhe studiuesve të shumë fushave shkencore.¹

¹ Shënime për autorin: Lindur më 27.7.1959. Diplomë në Histori dhe Gjeografi (UT, 1983); Diplomë e Studimeve të Thelluara (DEA) në Gjeografi humane (Francë, 1992); Doktor i Shkencave (UT, 1994); studime postdoktorale (Itali, 1995-‘96); profesor i asociuar (1998); profesor (2007). pedagog në UT nga v. 1983; drejtues i njësisë bazë për 15 vjet në periudhën 1992-2016; koordinator shkencor në UT (1998-‘06), drejtues i “Master-it” (2003-‘08) dhe i Shkollës Doktorale (2008-‘16), kryetar Këshillit të Profesorëve (2013-‘15); zv/dekan (2.6.2016-11.9.2017) dhe dekan i FHF që nga 11.9.2017. Lektor në U. Paris X (FR), Ca’Foscari dhe të Triestes (IT), në USHT (Maqedoni) nga v. 1996 dhe në USH, UK, UE e UGJ. Autor i librave: “Gjeografia rurale” (1998, 2005, 2014), “Gjeografia humane e Shqipërisë” (2005); “Gjeografia e Kosovës dhe TSHPK” (2006), “Gjeografia e Europës Juglindore” (2007), “Historia e mendimit gjeografik” (2013). Autor/bashkautor në tri monografi shkencore (“Albanie – une agriculture en transitin”, Montpellier 1997 dhe Bari 1998; “Mediterranean Wetlands Socio-Economic Aspects”, Tunizi 1998; “Agricultures familiales et développement rural en Méditerranée – Albanie”, Paris 2000); “Atlasi gjeografik i Popullsisë së Shqipërisë” (2008); 60 zëra të “Fjalorit enciklopedik shqiptar” (ASHSH, 2008 e 2009); 20 projekte dhe studime; 67 artikuj shkencorë dhe 56 kumtesa të mbajtura në tubime shkencore kombëtare dhe ndërkombëtare.

STUDIME SHOQËRORE

5

2018

Botues:

AKADEMIA E SHKENCAVE DHE E ARTEVE E KOSOVËS

Lektor:

Shefqet Riza

Redaktor teknik:

ASHAK

Realizimi kompjuterik:

ASHAK

Madhësia: 15.50 tabakë shtypi

Tirazhi: 200 copë

Formati: 16x24 cm

Shtypi:

Focus Print

Shkup